

אוניברסיטת תל-אביב TEL AVIV UNIVERSITY

**תפקיד המורה במניעת השימוש בחומרים פסיכו-
אקטיביים בקרב תלמידים:
ניתוח עמדות והתנהגויות של מורים באמצעות המושג
"התנהגות אזרחית בארגון"**

עורך המחקר

פרופ' יזהר אופלטה
בית הספר לחינוך

אחראית המחקר מטעם הרשות למלחמה בסמים ובאלכוהול
ד"ר רחל בר-המבורגר

2010

תודות

תודה ראשונה ניתנת לגב' אורית לפידות, עוזרת המחקר, אשר ראינה את המורים והמנהלים שהשתתפו במחקר וסייעה רבות בניתוח נתוני המחקר. תודה אף לצוות היחידה למניעת סמים, אלכוהול וטבק בשפ"י, משרד החינוך, ובמיוחד למנהל היחידה, הגב' גליה שחם, ולאילה מרקוביץ, מדריכה ביחידה זו, אשר סייעו רבות באיתור המרואיינים המתאימים למחקר. תודה מיוחדת לוועדת המחקר של הרשות למלחמה בסמים ובאלכוהול, ובמיוחד לד"ר רחל בר-המבורגר, אשר סייעה באישור המחקר, במחשבות על התנהלותו, ובדרכים לביצועו.

תוכן עניינים

5	תקציר מנהלים
9	הקדמה
11	הרקע המדעי
11	חקר ההתנהגות האזרחית בארגון
11	הגדרות והמשגות של התנהגות אזרחית בארגון
12	המשתנים הנקשרים בהתנהגות האזרחית בארגון
13	המחקר על התנהגות אזרחית של מורים
13	המסגרת המושגית של המחקר
15	מטרות המחקר
17	שיטת המחקר ואיסוף הנתונים
20	ממצאי המחקר
20	משימות הנתפסות כחלק מהגדרת התפקיד הפורמאלית
21	להכיר את הילד
21	לדווח על חשד לשימוש בסמים ובאלכוהול
23	הצגת תכנית המניעה הרשמית בשיעורי חינוך
25	השתתפות באירועים בית ספריים בנושא סמים/אלכוהול
25	משימות הנתפסות כהתנהגויות אזרחיות בארגון
26	אמפתיה כלפי התלמיד
28	נקיטת עמדה פרו-אקטיבית בעקבות זיהוי/חשד
30	השקעה מעבר לתכנית המניעה הרשמית
32	חניכה והקשבה לכל ילד
33	מעורבות רבה ברמת בית הספר
35	שילוב נושא הסמים/אלכוהול בשיעור הדיסציפלינארי
38	גורמי ההתנהגות האזרחית ביחס לסמים ואלכוהול
38	גורמים המעכבים התנהגות אזרחית ביחס לסמים/אלכוהול
40	גורמים עקיפים המעודדים התנהגויות אזרחיות בהקשר של סמים ואלכוהול
47	גורמים ישירים המעודדים התנהגויות אזרחיות בהקשר של סמים ואלכוהול
63	השפעות ההתנהגות האזרחית של המורה
63	סיפוק עצמי
64	הכרה בתרומה הייחודית של המורה
66	תחושת אפקטיביות בעבודה
67	יחסים שליליים עם הצוות
69	התרוקנות האנרגיה הרגשית
70	המחיר המשפחתי
72	דיון

75	מסקנות יישומיות
78	השלכות מחקריות
79	רשימת מקורות
84	נספח מספר 1
84	ערכת ריאיון לכל עוזר מחקר
86	המרואינים במחקר ודרכי זיהויים
87	תדריך לריאיון – מורים
89	תדריך ריאיון – מנהל
90	Abstract

תקציר מנהלים

בהתבסס על מודלים של התנהגות אזרחית בארגון מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את דפוסי ההתנהגות האזרחית בארגון של מורים בחינוך העל יסודי (חטיבת ביניים וחטיבה עליונה) ביחס למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידי בית הספר. באופן ספציפי יותר המחקר מכון היה,

- לזהות את ההיבטים הפורמאליים בהגדרת תפקיד המורה ביחס למניעה וטיפול בהתמכרות תלמידים לסמים ולאכזוהול, זאת לאור מורכבותה ורב-פניה של מדיניות חינוכית בתחומים רבים.
 - לבחון אלו סוגים של פעולות ביחס למניעה וטיפול בשימוש בסמים ולאכזוהול בקרב תלמידים נתפסים על ידי מורים, מנהלים, ומפקחים כחלק מהגדרת תפקידו של המורה, ואלה כחלק מהתנהגותו האזרחית בבית הספר.
 - לחשוף את אותן הפעולות שמורים מבצעים, הלכה למעשה, ביחס למניעה וטיפול בסמים ולאכזוהול בקרב תלמידים שהן מעבר לנדרש מהם, על פי תפיסתם, בהגדרת תפקידם, וההשפעה הנתפסת של פעולות אלה על המורה, התלמידים ובית הספר.
 - להבין את הגורמים הקונטקסטואלים והאישיים המניעים מורים להתנהג אזרחית ביחס לתחומי מניעה וטיפול בסמים ולאכזוהול בקרב תלמידים.
- בהתבסס על ראיונות מובנים למחצה עם 30 מורים המלמדים בבתי ספר על יסודיים ונתפסים כמורים העושים מעל ומעבר בנושא החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בבית ספרם, ועם 10 מנהלי בתי ספר על יסודיים, זוהו מספר תמות מרכזיות הקשורות ישירות לשאלות המחקר.

משימות הנתפסות כחובה בתפקיד המורה

- א. להכיר את הילד כמכלול, בכלל, ולזהות סימנים העשויים להצביע על שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בתלמיד, בפרט, כעיניים אדומות, היעדרויות לא מוסברות, עייפות כרונית, שינויים פתאומיים במצב הרוח וכדומה.
- ב. לדווח על חשד לשימוש בסמים או על שתייה מופרזת של אלכוהול ליועצת בית הספר או למנהל כל אימת שהמורה מזהה סימנים מחשידים. המנהלים במחקר הדגישו אף את הצורך בדיווח על אירועים שליליים שהתרחשו בבית הספר ומחוצה לו ובכלל זה עישון סמים וצריכה מופרזת של אלכוהול.
- ג. להעביר את תכנית המניעה הרשמית שנכתבה על ידי משרד החינוך לכיתות שונות של בית הספר העל יסודי, ובכלל זה הדגשת הסכנות הטמונות בשימוש בסמים ובצריכה מופרזת של אלכוהול, העברת ידע קיים בסוגיית ההתמכרות לחומרים פסיכו-אקטיביים, וכיוצא בזה. ברם, חשוב להדגיש כי מחויבותו זו של המחנך איננה ייחודית; הוא נדרש להעמיק גם בסוגיות של זהירות בדרכים ואלימות באשר היא.
- ד. מקצת המרואיינים הדגישו את חובתו של המורה והמחנך להשתתף באירועים בית ספריים העוסקים בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ובאירועים בית ספריים בהם עלולים התלמידים להשתכר כמסיבות שכבתיות וטקסים שונים.

פעולות הנתפסות כהתנהגויות אזרחיות בארגון

- א. אמפתיה כלפי התלמידים, הבאה לידי ביטוי בכך שהמורה מוודא באופן שיטתי ועקבי כי התלמידים אינם מעשנים או שותים לשוכרה בבית הספר ומחוצה לו באמצעות ביקורי בית, שיחות טלפון עם הורים, התקשרות עם תלמידים באמצעות רשתות חברתיות באינטרנט, משלוח ממסרים להורים וכיוצא בזה. אמפתיה זו כוללת, אף, דאגה כנה לביטחונם של הילד ולעתידו בחיים.
- ב. נקיטת עמדה פרו-אקטיבית בעקבות חשד העולה בליבו של המורה בנוגע להתמכרותו של תלמיד מסוים לסמים ו/או לאכזוהול. עמדה פרו-אקטיבית זו כוללת פנייה ישירה להורים בבקשה שיבדקו את הסימנים המחשידים ויעקבו אחר התנהגות הילד, ביקורי בית בביתו של "החשוד", התייעצות עם היועצת או קצין נוער, שיחות אישיות רבות עם הילד, ייזום פעולה כיתתית בנושא, ועד לליווי הילד למרכזי גמילה או למטפל מקצועי במקרים אחדים.

- ג. העשרת תכנית המניעה והשקעה מעבר לנדרש במדריך למורה, ובכלל זה גיוון דרכי ההוראה בשיעור (סרטים, ניתוח אירועים אקטואליים, משחקי תפקידים, סדנאות חווייתיות, חשיפת התלמידים לתכנים נוספים והכנה מעמיקה של התלמידים לסכנות הכרוכות בשימוש בסמים ובשתייה מופרזת של אלכוהול.
- ד. חניכה והקשבה לכל ילד באמצעות קיום שיחות אישיות עם כל תלמיד. לעיתים, התלמיד או היוזם את השיחות הללו והמורה נגיש אליו ומקשיב לבעיותיו ושאלותיו. לעיתים, היוזם הוא המורה המתערה בין התלמידים בהפסקות, מתקשר לבתי תלמידים שמצויים בסיכון, לפי תפיסתו, ומנסה לזהות אותות של מצוקה בקרבם.
- ה. מעורבות רבה באירועים הנוגעים לסמים ואלכוהול ברמת בית הספר, כהשתתפות בוועדות ואירועים שונים שבית הספר מארגן, החדרת פרויקטים לבית הספר, ויזום אירועים ייחודיים לבית הספר כהזמנת נגמל לתלמידי השכבה או ארגון אירוע מיוחד לחשיפת הורי התלמידים לסכנות הטמונות בהידרדרות לסמים ואלכוהול.
- ו. שילוב נושא הסמים והאלכוהול בשיעורים הדיסציפלינאריים של המורה, הן באמצעות החדרת נושאים אקטואליים לשיעור העוסקים בסיפורים על נערים ונערות שהתמכרו לסמים או גרמו לתאונות דרכים עקב שתייה מופרזת, והן באמצעות בחירת תכנים בתכנית הלימודית היכולים להיות קשורים לשתייה מופרזת ולהתמכרות לסמים. במקרים אחדים המורים משתמשים בנושא הסמים והאלכוהול על מנת להמחיש נושאים שנלמדים בכיתה כגורפים במתמטיקה, פסוקים מהמקרא, ואירועים היסטוריים שונים

גורמי ההתנהגות האזרחית

- א. שלושה גורמים המעכבים התנהגות אזרחית של מורים בהקשר של החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים זהו במחקר: הפחד של המורה לעסוק בתחום הסמים עקב התפיסה החברתית השלילית של עיסוק מעין זה, היותו של הנושא מורכב מאד ובעל השלכות שליליות אפשריות על מיטביות המורה ורגשותיו, והעדר הכשרה מקצועית מספקת למורה בתחום המניעה והטיפול של מתמכרים לסמים ולאכוהול. אלה שכן מתנהגים אזרחית בתחום הסמים והאלכוהול בבית הספר איתרו דרכים מגוונות להתגבר על גורמים מעכבים אלה.
- ב. בין הגורמים העקיפים המעודדים הופעתן של התנהגויות אזרחיות בארגון הקשורות לחינוך למניעת השימוש בסמים ואלכוהול בקרב בני נוער אנו מוצאים פעילויות בית ספריות בנושא הסמים והאלכוהול המעלות את מודעותם של המורים לנושאים אלה, והיותם של המורים המתנהגים אזרחית בעלי "ראש גדול" בבית הספר, הנרתמים לסייע בפרויקטים שונים בבית הספר, תומכים במורים אחרים בעבודתם, משקיעים מעבר לנדרש בעבודתם וחושבים באופן יצירתי. עבורם, החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים הוא בגדר זירה מקצועית נוספת בהם הם פשוט מבטאים "ראש גדול".
- ג. גורמים עקיפים נוספים נקשרים לעמדות המורה והמנהל כלפי נושא הסמים והאלכוהול בחברה, בכלל, ובקרב בני נוער, בפרט. מתברר, כי תפיסתם של המורים את השתייה המרובה של אלכוהול על ידי בני נוער כנושא בוער וחמור המדרדר את החברה הישראלית, לצד תפיסתם של רבים מהם את תכניות המניעה הרשמיות של משרד החינוך כלא אפקטיביות דיו, עשוי להסביר, ולו בחלקו, את נטייתם של המורים להתנהג אזרחית ולתרום מעבר לנדרש בתהליך החינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידיהם.
- ד. הגורם הישיר המשמעותי ביותר הוא מנהל בית הספר. מנהיגותו החינוכית מתבררת כבעלת השפעה רבה על נטייתם של מורים להתנהג אזרחית בכל הקשור למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידי כיתתם, אך השפעה זו אינה מוחלטת, קרי מורים יושפעו אף מגורמים אחרים, כפי שמפורט בדו"ח זה. בין האספקטים במנהיגותו של המנהל אשר עלו במחקר מצויים מדיניות המנהל כלפי נושא הסמים והאלכוהול, הדרכים בהן הוא מעלה את המודעות לנושא בקרב מוריו, מידת מעורבותו הלכה למעשה בחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול, מידת השיתוף והאוטונומיה שהוא מעניק למורים, המשוב וההתייחסות שהוא מעניק למורים העושים מעל ומעבר בעבודתם, ומידת התמיכה שהוא נותן למורה על מנת שיפעל מעל ומעבר לנדרש ממנו בחינוך למניעת

השימוש בסמים ובאלכוהול.

ה. כאשר באקלים בית הספר עסקינן, הרי ששיתוף פעולה בין צוות המורים, עזרה הדדית, ואווירה של "ראש גדול" מעודדים את המורים להתנהג אזרחית בעבודתם במגוון של תחומים. זאת ועוד, כאשר נושא הסמים והאלכוהול בוער בעצמותיהם של מחנכים רבים, המורה המתנהג אזרחית בנושא זה חש שהוא חלק מקבוצה גדולה יותר המעודדת אותו לעשות מעבר לנדרש בכל הקשור למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידיו.

ו. גורמים נוספים המשפיעים על נטייתם של מורים להתנהג אזרחית בחינוך למניעה נוגעים ביועצת בית הספר ומחויבותה שלה לתחום זה ובאתיקה הפרופסיונאלית של המורה. כך, נטייה לפרפקציוניזם בעבודה, תחושת שליחות חינוכית, מחויבות רגשית לתלמיד, אהבה כנה של התלמידים, רצון לסייע ולהגן על התלמיד, ודחף לבניית אדם טוב יותר בחברה נקשרים על ידי המרואיינים לנטייתו של מורה להתנהג אזרחית.

השפעות ההתנהגות האזרחית

א. ההשפעות החיוביות של נקיטת התנהגויות אזרחיות בעבודת המורה הן קבלת סיפוק עצמי מהצלחת מניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב התלמידים או מהוראתו של שיעור בו התלמידים הפנימו את הסכנות שבשימוש מעין זה. השפעה חיובית נוספת נוגעת בהכרה בתרומה הייחודית של המורה לתלמידיו מצד שותפי תפקידו והורי התלמידים וקבלת אמון רב מהתלמידים. המורים דיווחו כי הם זוכים להערכה מצד הורים ועמיתים שונים בשל נטייתם להתנהג אזרחית במגוון תחומים בעבודתם. ההשפעה החיובית האחרונה היא תחושת אפקטיביות בעבודה כתוצאה מהצלחתו של המורה לממש את מטרותיו השונות עם תלמידי כיתתו ולחוש כי הוא מצליח להשפיע על עתידם של תלמידיו ולהניאם מלפנות לדרך רעה.

ב. בין ההשפעות השליליות שזוהו במחקר זה אנו מוצאים יחסים שליליים עם הצוות הבאים לידי ביטוי בעוינות, קנאה, כעסים וכדומה בין המורה המתנהג אזרחית לבין שאר המורים בצוות המורים. השפעה נוספת נוגעת בהתרוקנות האנרגיה של המורה הנובעת מהטיפול האינטנסיבי בתלמידים בעלי התנהגויות סיכוניות אפשריות, ובכלל זה עומס נפשי ורגשי רב, עייפות נפשית, תסכול, אכזבה, וחוסר יכולת להכיל את הבעיות של התלמידים. עומס נפשי זה והמחויבות הרבה כל כך להתנהג אזרחית בעבודה מובילים את מקצת המורים לטעון כי הם משלמים מחיר משפחתי גבוה ואחרים לטעון כי המחיר מתון היות והם מצליחים לאזן בהצלחה בין דרישות הבית לעבודה.

השלכות מעשיות של המחקר

בין המסקנות היישומיות של מחקר זה,

א. חיזוק הצורך להתנהג אזרחית בחינוך למניעה באמצעות דיון בבית הספר בקרב מחנכי כיתות ומורים מקצועיים אודות תפקיד המורה בחינוך למניעה, תוך אזכור ההבחנה בין הדרישות הפורמאליות ממורים לבין הצורך בהתנהגויות אזרחיות של המורה בחינוך זה לשם הגברת האפקטיביות של חינוך זה בבית הספר. חיזוק צורך זה יכול להיעשות באמצעות דיונים רפלקטיביים על חשיבות תכניות המניעה, הדרכים לשכללן, תרומת ההתנהגויות האזרחיות של המורה למורה עצמו ולתלמידיו, חשיפת המורה להתנהגויות אזרחיות בחינוך למניעה, ודרכים לייזום פרויקטים בית ספריים בתחום המניעה.

ב. חיזוק המרכיב הרגשי בהוראה ובחינוך כיתה, ובכלל זה הדרכים להבעת אמפתיה כלפי התלמיד וצרכיו, הצורך להגן על התלמיד מפני הסכנות שבסביבתו, הדרכים להקשיב לצרכיו ולחוויותיו בתוך ומחוץ לבית הספר, והחשיבות של ליווי התלמיד באופן אישי והדוק במידת הצורך. כאן יש מקום ללמד את המורה על המשמעות של ביקורי בית והדרכים האפקטיביות לקיומם, הכשרת המורים המעוניינים בכך בדיאלוג אישי תלמיד-מורה, ושכלול מיומנויות המורה לאיתור תלמידים הנתונים בסכנת התמכרות או כאלה החשודים בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים.

ג. עידוד המורה לשלב את נושא הסמים בשיעורי חינוך ובשיעורי המקצוע הואיל ולמורים ניתנת האפשרות (במסגרת האוטונומיה בתפקידם) להעשיר את תכנית המניעה של משרד החינוך בשיעורי חינוך כיתה, ואף לשלב את נושא הסמים והאלכוהול בשיעורי המקצוע

אותו הם מלמדים. אוטונומיה זו היא המאפשרת ליוזמי תכניות מניעה לעודד מורים להעשיר את התכניות הללו ולהתאימם לתלמידי כיתתם, ולהחליט על אופן שילובם בשיעור.

ד. קירוב המורים לנושא הסמים והאלכוהול. בין הגורמים העלולים לעכב את הופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב המורים ביחס לחינוך למניעה הוזכר הפחד מנושא הסמים והחשש של המורה להיפגע רגשית מהעיסוק בנושא זה. לפיכך, ישנה חשיבות רבה להפגת חששם זה של המורים באמצעות מספר דרכים, בהן מתן הסברים נרחבים למורים על הקשר בין הישגים לימודיים לבין התמכרות לחומרים פסיכו-אקטיביים, חשיפת המורים למאפייני החומרים הפסיכו-אקטיביים השונים, לימוד יסודות הטיפול והמניעה, וזיהוי המורים הנחשבים "ראש גדול" לשם הפיכתם לנציגים לא פורמאליים של הרשות לסמים או משרד החינוך בבית הספר לנושא תחום המניעה (לצד היועצת). הדגשת הסכנות להידרדרותה של החברה הישראלית יכולה אף היא לשכנע מורים נוספים להתנהג אזרחית בחינוך למניעה.

ה. הגברת המודעות בקרב מנהלי בתי ספר לנושא המניעה היות וישנה השפעה רבה למנהל בית הספר על עידוד הופעתן של התנהגויות אזרחיות בארגון בקרב מורי בית הספר, ובכלל זה בהקשר של החינוך למניעה. לפיכך, יש לעודד מנהלי בתי ספר לכלול את נושא הסמים והאלכוהול בתוך מדיניות בית הספר כחלק בלתי נפרד מהתכנון החברתי-ערכי המתקיים בבית הספר מפעם לפעם, ולציידם בכלים להנעת המורים בתחום הסמים והאלכוהול.

הקדמה

חדירתם של חומרים פסיכו-אקטיביים כסמים ואלכוהול למדינת ישראל וזמינותם הובילה למודעות הולכת וגוברת לגבי השפעתם השלילית על בני נוער ותלמידים רבים. ממחקרים ברחבי העולם אנו למדים כי קיים קשר שלילי בין שימוש בסמים ושתייה מופרזת של אלכוהול לבין הישגים לימודיים, התמדה בבית הספר, השלמת חינוך חובה, ונטייה להתנהגות עבריינית (Bachman et al., 2009). זאת ועוד, ההיצע הרב של סמים ואלכוהול ונגישותו הגבוהה מצד אחד, לצד הפיכתם להיבט נורמטיבי בקרב בני נוער, מצד שני, הפכה את אוכלוסיית המתבגרים לבעלת סיכון גבוה, מה שמחייב את משרד החינוך לטפל בבעיה באמצעות חינוך למניעת השימוש לרעה בחומרים פסיכו אקטיביים (drug education), הנחשב לאמצעי החינוכי החשוב ביותר בתחום המניעה הראשונית (גרין, 1995).

לצד מודלים שונים לטיפול במכורים לסמים ואלכוהול, תוכניות מניעה הופכות בשנים האחרונות לחלק מהפעילויות השגרתיות של מחנכים בכיתותיהם (הדס, 2000: מבורך, 1987), בין השאר, היות ובית הספר נתפס כמוסד מרכזי בקידום הרווחה הנפשית של התלמידים ובמניעה של תופעות בלתי רצויות (Adalbjarnardottir, 1999), שתכליתו מתן מענה למכלול צרכיו של כל תלמיד ותלמיד. בתי ספר מהווים מקום מתאים לביצוען של תוכניות מניעה בשל מספר סיבות; הראשונה, ארבעה מתוך חמישה צרכני סמים בארצות הברית מתחילים להשתמש בסמים בתקופת גיל ההתבגרות. שנית, בתי ספר מציעים את הדרך השיטתית והיעילה ביותר לחשיפת תכנית המניעה בקרב אנשים צעירים רבים שנה אחר שנה. לבסוף, בתי ספר יכולים לאמץ ולחייב מגוון רחב של תוכניות חינוכיות וקווי מדיניות חינוכית (Faggiano et al., 2007).

בארצות הברית, תוכניות מניעה כוללות בדרך כלל סדרה של הרצאות וסרטים, המבוססת על ההנחה כי התמכרות לסמים ואלכוהול נובעת, בין היתר, מחוסר ידע ומידע מדויק על ההשפעות השליליות של ההתמכרות. ההנחה היא כי ברגע שהמתבגר יחשף למידע זה הוא ימנע משימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (Miller & Hester, 2003). בארץ, הועדה להסברה, למניעה ולחינוך, אשר פעלה מטעם הוועדה הבין-משרדית לטיפול מקיף בנושא הסמים בראשית שנות התשעים, הציעה מדיניות הסברה ממושכת ושקטה בקרב בני נוער, הכוללת התייחסות הוליסטית לעולמו של הנער כאשר נושא הסמים הוא אחד מהם. היא אף המליצה לבנות סדנאות להכשרת מומחים, בניית מודלים של תוכניות הדרכה, חוגי הורים, הפקת סרטי הדרכה וכדומה (שץ, 1995). תכליתן של תוכניות אלו היה לצמצם את אפשרות הופעתם של גורמים ומצבים פתולוגיים בקרב אוכלוסיית התלמידים באשר הם.

רבות נכתב על מידת האפקטיביות של תוכניות התערבות ומניעה. בין הגורמים המשפיעים על אימוץ וביצוע תוכניות המניעה בבתי הספר המתועדים בספרות אנו מוצאים תקציבים מועטים למימוש תוכניות אלו, העדר תשתיות לקיומן של תוכניות מניעה בבתי הספר, מורכבות תכנית המניעה, העדר התאמה בין מטרות התכנית לחזון בית הספר, העדר הכשרה מתאימה למורים בבית הספר, וחוסר בחומרי למידה מתאימים (Baker, 2000; Hallfors & Godette, 2002). למשל, נמצא כי בהקשר לתוכניות מניעה קצרות טווח, עיקר השפעתן על מכורים לאלכוהול הייתה בשינוי ראשוני של המוטיבציה לשתות אלכוהול יתר על המידה ופחות בהקניית כלים ושינוי האישיות של המתמכר (Miller, Wilbourne & Hettema, 2003). ואכן, בסקירה של מחקרים שבחנו את השפעות תוכניות המניעה השונות על בני נוער, מצאו גנדי ועמיתיו (Gandhi,) (Murphy-Graham, Petrosino, & Weiss, 2007) ראיות מחקריות מועטות בלבד להשפעה כלשהי של תכנית קצרת טווח על הנטייה להתמכרות בקרב בני נוער, ומספר מועט של מחקרים שהצביעו על השפעה משמעותית של תוכניות ארוכות טווח. כאשר הייתה השפעה כלשהי על הימנעות מהתנסות ושימוש בסמים ואלכוהול היא נבעה, בעיקר, מדגש הניתן בתוכניות המניעה על רכישת מיומנויות להתמודדות עם לחצים חברתיים, חיזוק העצמי של האדם הצעיר, ושיפור היכולת לקבל החלטות במצבי לחץ (Faggiano et al., 2007).

ברם, בהקשר למחקר הנוכחי, למידת הצלחתה של תכנית מניעה תלויה רבות בעמדות המנהל והמורים כלפי התכנית אותה הם אמורים להעביר לתלמידי בית הספר (ארהרד, 1995; Hawthorne, 2001; Randy, 1997), בין השאר, היות ובפועל המורים, ובעיקר המחנכים, הם

אלה שמפעילים בכיתות את תכנית המניעה הלכה למעשה (גרובר, 1999; מבורך, 1987). לראייה, נמצא כי מורים שקיבלו הכשרה יסודית בהפעלתן של תכניות מניעה נטו להוביל את ההכשרות הללו לתפוקות טובות יותר מאשר הכשרות בהן המורים לא קיבלו הכשרה מעמיקה מעין זו (Tobler & Stratton, 1997). זאת ועוד, בארץ מצאה ארהרד (1995) כי הצלחתה של תכנית מניעה מותנית באוריינטציות החינוכיות של המורים, ובעיקר ברגשותיהם החיוביים כלפי עבודתם ובאמונה ביכולתם להשפיע על תלמידיהם ולקדםם. אחרי הכול, המורים נמצאים בעמדה מיוחדת המאפשרת להם לזהות תלמידים ממשפחות בהם משתמשים באלכוהול או כאלה שחשופים להתעללות (Pendor, 1992).

מחקרים שעסקו בבחינת עמדות של מורים כלפי תוכניות המניעה מצאו כי תפיסות המורים סותרות זו את זו. נמצא כי בכל רמות החינוך, ובמיוחד בחטיבות הביניים ובתיכונים, חשבו שליש מן המורים כי יש לתת עדיפות גבוהה למניעת סמים. לעומת זאת, שליש מן הנבדקים חשבו שלעומת נושאים אחרים יש לתת לנושא זה עדיפות נמוכה (Gingiss, Gottlieb & Brink, 1994). זאת ועוד, אף על פי שרוב המורים סבורים כי שימוש בסמים משפיע לרעה על הישגי התלמידים, רק שישה אחוזים מהם הביעו מחויבות למעורבות פעילה במניעת סמים ורק תשעה אחוזים שמעו קורסים בנושא (Baker & Broek, 1995).

מהספרות המקצועית אנו למדים כי קיימים מספר גורמים העשויים להשפיע על היקף ואופן הביצוע של תכניות מניעה, כאשר החשובים שבהם הם עמדות המורים כלפי התכנית ואמונתם ביחס לחשיבות הנושא ותרומתו לעבודתם, ההכשרה שקיבלו בנושאי מניעה, תחושת המסוגלות המקצועית שיש למורים ואמונתם ביכולתם להפעיל את התכנית, המוטיבציה שלהם ותמיכה ארגונית וקהילתית (Dewit, Birchmore, Silverman & Stevens, 1996; Perry-Casler, Price,) (Telljohann & Chesney, 1997; Tobler et al., 2000). בארץ, מצאה הדס (2000), כי תפיסת הכשירות של מורים בתפקידם כמורים מקצועיים גבוהה מתפיסת הכשירות שלהם כמחנכים בכל שלושת הממדים – ידע וביטחון, חשיבות הנושא, ומהלך השיעור. בהפעלת תכנית מניעה ספציפית נמצא כי ממד מהלך המפגש בהפעלת תכנית המניעה קשור במתאם חיובי עם מהלך שיעור החינוך והשתלמויות בתחום החינוך. ממד חשיבות הנושא בהפעלת תכנית המניעה נמצא קשור במתאם חיובי עם העמדה כלפי תכניות מניעה, ובמתאם שלילי עם העמדה כלפי הישגיות והעשרה.

הרקע המדעי

מעבר למחקרים שעסקו בחינוך למניעת סמים ואלכוהול בבתי ספר שתוארו עד כה בהקדמה לחיבור זה, הרי שהרקע המדעי בעבודה מבוסס על מודלים ומחקרים שעסקו בהמשגת ההתנהגות האזרחית בארגון של עובדים מסקטורים תעסוקתיים שונים, בהם סקטור ההוראה. בעמודים הבאים ינותחו ממצאי מחקרים אלה ותוצג המסגרת הקונספטואלית לניתוח נתוני המחקר שאומצה במחקר הנוכחי.

חקר ההתנהגות האזרחית בארגון

החל משנות השמונים אנו עדים לפרסומם של עשרות מאמרים בכתבי עת במנהל ובארגונים, שעסקו בהתנהגותם האזרחית בארגון של עובדים ממגזרים שונים (למשל, Kidwell, Mossholder, K. W., & Bennett, 1997; Organ, 1988; Podsakoff, MacKenzie, Paine & Bachrach, 2000; Van Dyne, Graham & Dienesch, 1994). תחילת המחקר על התנהגות זו לפני שני עשורים, בעיקר בארצות הברית, והמשכו בהופעתם של מחקרים בין-תרבותיים הבוחנים את מרכיביה ומאפייניה של התופעה במדינות שונות (Paine & Organ, 2000; Wong et al., 2003). באופן כללי נמצאו הבדלים משמעותיים בין נחקרים ממדינות שונות; כך למשל, צ'וקאר ועמיתים (Chhokar, Zhuplev, Fok & Hatman., 2001) הראו, שבחברות קולקטיביסטיות ישנה ציפייה חברתית רבה יותר להתנהגות אזרחית בארגון מאשר בחברות אינדיבידואליות. נחקרים ממדינות בעלות תרבות קולקטיביסטיות הניחו, כי התנהגות אזרחית בארגון היא חלק בלתי נפרד ואף טבעי מעבודתם.

בחינה מדוקדקת של הספרות הקיימת על התנהגות אזרחית בארגון מעלה כי ספרות זו עסקה בשאלת ההמשגה וההגדרה של התנהגות זו, הגורמים הנקשרים בהופעתה של התנהגות זו בארגון, והתוצאות לעובד ולארגון שנצפו להתנהגות זו. מקוצר היריעה יעסוק הדיון הנוכחי בשני הנושאים הראשונים.

הגדרות והמשגות של התנהגות אזרחית בארגון

ההמשגות המוקדמות של מושג ההתנהגות האזרחית בארגון הדגישו את היותה של התנהגות זו נתונה לשיקול דעתו של העובד, כלא מתוגמלת על ידי הארגון וככזו שהעובד אינו מקבל הכשרה מקצועית לשם ביצועה (Organ, 1988). ההתנהגות האזרחית של העובד הועמדה מול התנהגויות תפקודיות המחויבות מעצם הגדרת התפקיד, אלו המהוות מדד להערכת הביצוע של העובדים.

בהגדרתו המקיפה, אורגן (Organ, 1988) מדגיש את ההשלכות החיוביות של התנהגות זו לארגון. הוא מגדיר את ההתנהגות האזרחית בארגון כ"התנהגות אישית הנתונה לשיקול הדעת של העובד, איננה מוכרת בצורה ישירה על ידי מערכת התגמולים הרשמית של הארגון...במונח שיקול דעת, הכוונה להתנהגות שאיננה חלק ממערכת הדרישות המחייבות של התפקיד, כלומר, חלק ממערכת התכתיבים בחוזה העבודה של האדם עם הארגון; ההתנהגות הזו היא למעשה עניין של בחירה אישית, כך שהיעדרותה אינו יכול להוביל לענישה כלפי העובד" (ע' 4). משתמע מהגדרה זו כי התנהגותו האזרחית של העובד נתפסת כרצויה לארגון ולהצלחתו למרות, שכפי שהעיר מוטווידלו (Motowidlo, 2000), המנהלים אינם יכולים לכפות ביצוע התנהגות מעין זו על העובדים.

בשנות התשעים, אורגן (Organ, 1997) הגדיר מחדש את המושג. לדידו, התנהגות אזרחית בארגון היא "תרומה לתפעול ולחיזוק של הקונטקסט הפסיכולוגי והחברתי שתומך בביצוע המשימה בארגון" (ע' 91). עובדים יתנהגו אזרחית בארגונם רק כאשר הם מאמינים שהממונים שלהם יתגמלו בצורה הוגנת את ההתנהגויות הללו, הנחה שסותרת את ההגדרות הקודמות של תופעה ארגונית זו.

לאור ההגדרות שהוצגו כאן והגדרות נוספות הקיימות בספרות (למשל, Organ, 1990; Graham, 1991), עולה כי התנהגות אזרחית בארגון הוגדרה כמושג רב-ממדי "הכולל את כל ההתנהגויות החיוביות של הפרט בארגון כהתנהגויות תפקיד מסורתיות, התנהגויות מעבר

לתפקיד והתנהגויות פוליטיות, כמו השתתפות מלאה בארגון" (Van Dyne et al., 1994: 766). זוהי התנהגות שאינה מחויבת מהגדרת התפקיד אך עדיין רצויה בארגון ונתפסת כמי שתורמת לפרט (עובדים אחרים, למשל) ולארגון כולו (Kidwell et al., 1997; Podsakoff et al., 2000). בהתאם לנימה זו, המחקר הנוכחי מסתמך דווקא על ההגדרות המוקדמות המקיפות של המונח. זה נובע מנקודות המבט ההוליסטית של המחקר האיכותני המדגישה את הצורך בתיאור מקיף ומעמיק של מרכיבי התופעה הנחקרת כדי לגלות את המורכבות והסתירות המונחות ביסודן של תופעות חברתיות (Bruner, 1986). החוקר האיכותני מתחיל את מחקרו בנקודות מבט רחבה עד כמה שניתן ועל ידי כך מאפשר לנחקרים להביע מגוון רחב של פרספקטיבות התייחסות כלפי התופעה הנחקרת.

מכאן, ובהסתמך על הגדרות קודמות של המושג "התנהגות אזרחית בארגון", הגדרת העבודה של המחקר הנוכחי מורכבת ממספר מרכיבים של התנהגות אזרחית בארגון; (1) התנהגויות שאינן קשורות למשימות הרשמיות בתפקיד; (2) התנהגויות המבוססות על בחירה אישית; (3) התנהגויות המכוונות כלפי אחרים או הארגון; ו- (4) הימנעות מהתנהגויות המזיקות לארגון. חשוב לציין עם זאת, כי תגמולים לא מתוכננים ולא רשמיים בעבור התנהגות אזרחית בארגון אינם עומדים בסתירה להגדרת העבודה של מחקר זה. למשל, מורה שמדווח על התנהגות אזרחית בארגון בלי לחפש אחר תגמולים עדיין יכול להיות מתוגמל על ידי המנהל שיתפוס את התנהגותו של המורה כמעשה חיובי. התנהגות אזרחית בארגון איננה שם נרדף להתנהגות אלטרואיסטית.

המשתנים הנקשרים בהתנהגות האזרחית בארגון

אחד הנושאים המרכזיים במחקר על התנהגות אזרחית בארגון הוא הקשר בין התנהגות זו לבין משתנים אישיים, ארגוניים וסביבתיים שונים (Kidder & Mclean, 2001; Podsakoff et al., 2000; Organ, 1997). עבודות רבות הצביעו על מתאמים חיוביים בין התנהגות אזרחית בארגון לבין משתנים אישיותיים, דמוגרפיים וקוגניטיביים שונים. למשל, התנהגות אזרחית בארגון נמצאה במתאם חיובי עם נטייה להגיב באופן חיובי ללא קשר למצב (affectivity) (Organ, 1990), עם נטייה למוסריות ואתיקה (Turnipseed, 2002) ועם הצורך של העובד בעצמאות (Ryan, 2002). כאשר נבחנו משתנים קוגניטיביים נמצא מתאם חיובי בין שביעות הרצון בעבודה, מחויבות לארגון, תפיסה של הוגנות ואדישות כלפי תגמולים, לבין התנהגות אזרחית בארגון (Kidwell et al, 1997; Organ, 1990; Diefendorff, Brown, Kamin & Lord., 2002). כמו כן, אמוציות נמצאו כבעלות השפעה מכרעת על התנהגות אזרחית בארגון. עובדים החשים מחוברים אמוציונאלית לארגון בו הם מועסקים נטו להתנהג אזרחית בארגון (Organ & Ryan, 1995). קונפליקטים בין בית ועבודה הטעונים באמוציות רבות נמצאו כבעלי מתאם שלילי עם התנהגות אזרחית בארגון (Tompson & Werner, 1997).

ממצאים סותרים נמצאו לגבי הקשר בין משתנים דמוגרפיים לבין התנהגות אזרחית בארגון. למשל, בעוד שסטמפר וון דין (Stamper & Van Dyne, 2003) מצאו שעובדים במשרה חלקית ביצעו פחות התנהגויות מסייעות מאשר עובדים במשרה מלאה, שנייק (Schnake, 1991) מצא שהמשתנה "חינוך" היה הגורם הדמוגרפי היחיד שנקשר להתנהגות אזרחית בארגון. מחלוקת קיימת אף לגבי הקשר בין "מגדר" לבין התנהגות זו. חוקרים אחדים טוענים כי לא קיים מתאם בין מין העובד לבין נטייתו להתנהג אזרחית בארגון (Podsakoff et al., 2000), ואילו עבודותיה של קיידר (Kidder, 2002) הראו, כי נשים נוטות לבטא התנהגות אלטרואיסטית בארגון לעומת גברים אשר נטו יותר ל"יושר ארגוני" (civic virtue).

משתנים ארגוניים שנמצאו כקשורים באופן חיובי עם הופעתה של התנהגות אזרחית בארגון הם משוב על המשימה, משימות המתגמלות בצורה פנימית וחדשנות בעבודה. שגרה בעבודה, עמימות התפקיד, מבנה בירוקראטי וקונפליקטים בתפקיד נמצאו כבעלי מתאם שלילי עם התנהגות אזרחית בארגון, בעיקר עם מרכיבים כאלטרואיזם, כאדיבות (courtesy) וכהגינות (Podsakoff et al., 2000; Spector & Fox, 2002; Stamper & Van Dyne, 2003). אחד המשתנים הבולטים ביותר שנמצאו כקשורים להתנהגות אזרחית בארגון הוא מנהיגותו של

המנהל. איכות הקשר בין המנהל לכפופים המתאפיין באמון הדדי, כבוד ומחויבות נמצא במתאם חיובי עם התנהגות אזרחית בארגון (Wayne, Shore & Liden, 1997; Wong et al., 2003). קשר חיובי מעין זה נמצא כבעל השפעה חיובית על מידת האלטרואיזם של העובד (Schnake, 1991).

המחקר על התנהגות אזרחית של מורים

המחקרים המעטים שהתמקדו בהתנהגותם האזרחית של מורים ברחבי העולם עסקו בהבניית התנהגות זו במקצוע ההוראה ובגורמים המרכזיים הקשורים בה. למשל, נמצא כי מורים טורקים החזיקו בעמדות חיוביות ממוצעות כלפי התנהגות אזרחית בעבודתם (Yilmaz & Tasdan, 2009), בעוד שממצאים מארצות הברית ופורטוגל מצביעים על תפיסות דומות של מורים במערכת העל יסודית במדינות אלה כלפי התנהגות אזרחית בארגון, במונחים של מתן עזרה לאחרים ומילוי צורכי התלמידים (Dipaola & Mendes da Costa Neves, 2009). המשגה רחבה של התנהגות אזרחית בארגון בקרב מורים, המבוססת על ראיונות עם מורים ישראלים, הוצעה במחקרו של אופלטקה (Oplatka, 2006, 2007, 2009). בין המרכיבים של התנהגות זו בקרב מורים מצויים התנהגויות התומכות בתלמידים ובעמיתים, ייזום שינויים וחידושים בהוראה, מכוונות חזקה כלפי הארגון, ונאמנות עמוקה למקצוע ההוראה. כמו כן, הבעת רגשות והבנה רגשית כלפי התלמידים נתפסים אף הם כהתנהגויות אזרחיות בארגון. מספר מחקרים הצביעו על מגוון של משתנים וגורמים הקשורים להתנהגות אזרחית של מורים. כך, מחקר שהתבצע בקרב 251 מורים ישראלים הצביע על מגוון גורמים המשפיעים על צורות שונות של התנהגות אזרחית בארגון. שביעות רצון בתפקיד נקשרה בצורה ישירה רק להתנהגות אזרחית כלפי הצוות והארגון (Somech & Drach-Zahavy, 2000). במחקר אחר שהתבצע בארץ נמצא שמורים שחשו כי מקצוע ההוראה בעל סטאטוס גבוה נטו יותר להפגין התנהגויות אזרחיות מאשר מורים אחרים (Bogler & Somech, 2004). במחקרו של אופלטקה (Oplatka, 2006) נמצא כי למנהלי בית הספר וסגנון מנהיגותו, לאופיו של המורה (למשל, פתיחות מחשבתית) ולאקלים בית הספר השפעה רבה על הפגנת התנהגויות אזרחיות בקרב מורים. מחקרים שהתבצעו במדינות שונות העמיקו את הבנתנו את המושג התנהגות אזרחית בקרב מורים. בסקר שחולק ל-447 מורים גרמנים נמצא שהתנהגות אזרחית בארגון באה לידי ביטוי בצורות שונות ברמות שונות של הארגון (Christ, Van Dick, Wagner, & Stellmacher, 2003). החוקרים הסיקו כי הזדהות עם החינוך היא משתנה חשוב המנבא התנהגות אזרחית של מורים. בצורה דומה, חוקרות אמריקאיות שבחנו את התופעה בקרב 1,874 מורים מאוהיו ווירג'יניה הסיקו שמורים רואים בהישגים לימודיים את מטרתו העיקרית של בית הספר בעודם מסייעים למורים ולתלמידים אחרים למימוש מטרה זו (Dipola & Tschannen-Moran, 2001).

המסגרת המושגית של המחקר

מספר המשגות של התנהגות אזרחית בארגון הוצעו לאורך השנים בספרות העוסקת בתופעה זו (למשל, Organ, 1988, 1997; Van Dyne et al., 1994). אחת ההמשגות המרכזיות הוצעה על ידי פודסאקוף ועמיתיו (Podsakoff et al., 2000). החוקרים הציעו שבעה מרכיבים להתנהגות אזרחית בארגון. המשגה זו מהווה את המסגרת המושגית של המחקר הנוכחי.

הראשון, *התנהגות מסייעת* (helping behavior) זכה לתשומת הלב הרבה ביותר בקרב הכותבים השונים (Organ, 1990; Graham, 1989; Moorman & Blakely, 1995). מרכיב זה מתייחס לעזרה רצונית לאחרים בבעיות הקשורות בעבודה, וכולל התנהגויות כעזרה לעובדים חדשים, הימנעות מנקיטת פעולה שתפגע בעובדים אחרים ומתן עצה לעמיתים על מנת למנוע כישלון בתפקידם. המרכיב השני, *הגינות* (sportsmanship), הוגדר על ידי אורגן (Organ, 1990: 96) כ"רצון לסבול את אי הנוחות הבלתי נמנעת בעבודה בלי להתלונן ולנהוג באדיבות גם כשהמצב קשה". עובדים המקיימים את המרכיב הזה בדרך כלל נמנעים מלבזבז זמן עבודה בתלונות, מקריבים מעצמם למען רווחת הקבוצה ונוטים להפגין עמדות חיוביות כלפי האחר.

המרכיב השלישי, *נאמנות ארגונית* (organizational loyalty). מתייחס לקידומו של הארגון לאנשים שמחוצה לו, הן על ידי הגנה עליו מפני איומים חיצוניים והן על ידי חיזוק תדמיתו בסביבה הארגונית. בסקלה שפותחה על ידי מקנזי ועמיתיו (Mackenzie, Podsakoff & Fetter, 1993) מרכיב זה נמדד באמצעות פריטים כגון "להוט לספר לאנשים מחוץ לארגון חדשות טובות על החברה" או "רוצה לעמוד ולהגן על המוניטין של החברה".

המרכיב הרביעי – *היענות ארגונית* (organizational compliance) מתייחס להפנמה וקבלה של כללי הארגון ותקנותיו על ידי העובד גם כאשר הוא אינו נתון לפיקוח חיצוני. זה נתפס כחלק מהתנהגות אזרחית בארגון משום שבדרך כלל עובדים אינם פועלים בהתאם לכללים ולתקנות ללא עוררין. המרכיב החמישי, *יוזמה אישית*, נתפס כחלק מהתנהגות אזרחית בארגון משום שיזמות ארגונית היא מעבר לפעולות המינימאליות הנדרשות מעובדים ביום יום. כאשר עובד מציע שיפורים בעבודה, מתנדב לפרוייקטים חדשניים או מבצע שינוי שנכפה עליו הוא נתפס כמי שמבצע התנהגות אזרחית בארגון (Graham, 1991).

המרכיב השישי, *יושר אזרחי* (civic virtue), מייצג מחויבות לארגון כולו הנובעת מתחושת השייכות של העובד וקבלה של אחריותו האישית כלפי הצלחתו. ביצוע רכיב זה בא לידי ביטוי בהשתתפות בישיבות מקצועיות ודיווח על סכנות עתידיות לארגון. המרכיב האחרון, *התפתחות אישית*, מתייחס להשתתפות רצונית של עובדים בתכניות לפיתוח מקצועי, אך רכיב זה לא זכה לאישור אמפירי עד כה בקרב עובדים בארגונים שונים.

מרכיבים אלה אינם אמורים להימצא בכל התנהגות אזרחית אך הם משמשים מסגרת תיאורטית-קונספטואלית לניתוח תפיסות ועמדות של עובדים ביחס להיקף תפקידם ומשימותיהם.

מטרות המחקר

המחקר המוצג בדו"ח זה אימץ גישה פרו-אקטיבית לחקר התנסויות הקריירה של מורים והמשמעויות שהם מעניקים לתפקידם ולתחומי אחריותם. על בסיס סקירת הספרות עד כה, המחקר התבסס על שתי הנחות עיקריות.

(1) מורים מבטאים צורות שונות של התנהגות אזרחית בארגון, בין השאר, הואיל והגדרת תהליך החינוך הבית ספרי עמומה ורבת-פנים, מאפיין תפקודי שנמצא כמעודד התנהגויות אזרחיות של עובדים (Bolino, 1999). כך, שאלות הקשורות למאפייני המעורבות של המורה בחינוך למניעת השימוש בסמים ואלכוהול פתוחות לפרשנויות סובייקטיביות שמבוססות על נקודת המבט החינוכית-מקצועית של הפרט.

(2) לאור חשיבותו של החינוך למניעת השימוש לרעה בחומרים פסיכו-אקטיביים, מצד אחד, ותפיסת מקצוע ההוראה במונחים של שליחות חברתית ופיתוח הוליסטי-רגשי של הילד (Hargreaves, 2000), מצד שני, מורים רבים נתפסים בחברה כמי שמחויבים להגן על הילד, בין השאר בחינוכו במגוון תחומים, בהם מניעת סיכונים והתמכרויות. מחויבותם הרגשית של המורים ודאגתם לילד בולטת במיוחד לאור שיעורן הגבוה של נשים בקרב המורים במערכת החינוך הממלכתית והממלכתית דתית בארץ (Oplatka, 2004). מכאן, שיש להניח כי המורים יציגו מגוון של התנהגויות אזרחיות ביחס למניעת חומרים פסיכו-אקטיביים.

לאור הנחות אלו, מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את דפוסי ההתנהגות האזרחית בארגון של מורים בחינוך העל יסודי (חטיבת ביניים וחטיבה עליונה) ביחס למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. באופן ספציפי יותר המחקר מכוון היה,

- לזהות את ההיבטים הפורמאליים בהגדרת תפקיד המורה ביחס למניעה וטיפול בהתמכרות תלמידים לסמים ואלכוהול, זאת לאור מורכבותה ורב-פניה של מדיניות חינוכית בתחומים רבים.
- לבחון אלו סוגים של פעולות ביחס למניעה וטיפול בשימוש בסמים ואלכוהול בקרב תלמידים נתפסים על ידי מורים, מנהלים, ומפקחים כחלק מהגדרת תפקידו של המורה, ואלה כחלק מהתנהגותו האזרחית בבית הספר.
- לחשוף את אותן הפעולות שמורים מבצעים, הלכה למעשה, ביחס למניעה וטיפול בסמים ואלכוהול בקרב תלמידים שהן מעבר לנדרש מהם, על פי תפיסתם, בהגדרת תפקידם, וההשפעה הנתפסת של פעולות אלה על המורה, התלמידים ובית הספר.
- להבין את הגורמים הקונטקסטואליים והאישיים המניעים מורים להתנהג אזרחית ביחס לתחומי מניעה וטיפול בסמים ואלכוהול בקרב תלמידים.

המחקרים שנעשו עד כה בתחום ההתנהגות האזרחית של מורים בארץ ומעבר לים התייחסו לכלל ההתנהגויות האזרחיות של המורים ונמנעו מלהתייחס ישירות למרכיבי התנהגות אזרחית של מורים בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. זאת ועוד, אותם מחקרים שעסקו בעמדות מורים כלפי החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים התמקדו, בעיקר, בהיבטים הפורמאליים של תפקיד המורה, ובעיקר בזה של המחנך, ביחס לתכנית מניעה זו או אחרת שהוטמעה בבית הספר בו הם מלמדים. הממדים הלא-פורמאליים הסמויים מן העין, שאינם קשורים ישירות להפעלתה של תכנית מניעה כתובה, נדחקו לקרן זוית הן במחקר על התנהגות אזרחית של מורים והן במחקר על תכניות מניעה במערכת החינוך. המחקר הנוכחי ניסה לגשר על הפער הזה ולהכין תשתית למחקר כמותי בעל הקף רחב, המבוסס על המשגת התופעה של התנהגות אזרחית ביחס למניעת חומרים פסיכו-אקטיביים, ומאפשר בחינת המרכיבים שיעלו במחקר המוצע בקרב אוכלוסיות גדולות יותר.

זאת ועוד, זיהוי דפוסי ההתנהגות האזרחית של מורים ביחס לסוגיית מניעה וטיפול בסמים ואלכוהול, זיהוי שלא התבצע למיטב ידיעתי עד כה בארץ, ירחיב את היריעה על תפיסותיהם של מורים ביחס לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. ידע זה יאפשר, כפי שיוצג בסיכום המחקר, לנסח תוכניות לעידוד מורים להפניית תשומת לב רבה יותר לסוגיית המניעה כחלק מהחינוך הבית ספרי. זאת ועוד, זיהוי הגורמים המעודדים והמונעים התנהגויות אזרחיות של מורים ביחס למניעה וטיפול בסמים ואלכוהול יסייע רבות בתכנון תכניות התערבות בקרב

מורי בתי הספר ובסילוקם של גורמים המעכבים את התנהגותם האזרחית של מורים ביחס לסוגיות האמורות. אחרי הכול, כבר נאמר כי המורה הוא המרכיב החשוב ביותר בתהליך הלמידה של התלמיד בבית הספר ותפיסתו את הסוגיה הדורשת מענה חינוכי משפיעה רבות על מידת מעורבותו והשקעתו בהוראה.

שיטת המחקר ואיסוף הנתונים

המחקר הנוכחי התבסס על הפרדיגמה האיכותנית לאיסוף ולניתוח נתונים, בעיקר בשל היותה של תופעת ההתנהגות האזרחית בארגון, תופעה מורכבת הכוללת משתנים רלוונטיים רבים המצויים באינטראקציה זה עם זה, בלי שמצויה בידנו מסגרת מושגית לתיאור המרכיבים והמשתנים של התופעה בסקטור החינוכי. מצב מעין זה מוביל לצורך לבחון את ההתנהגות האזרחית של המורים באמצעות שיטות המחקר האיכותניות המאפשרות, לדעת חוקרים כברונר (Bruner, 1986) ואחרים, תיאור מעמיק, הוליסטי ומקיף של מרכיבי התופעה הנחקרת.

הנחקרים: 40 מרואיינים (30 מורים ו-10 מנהלי בתי ספר) השתתפו במחקר זה. השימוש במספר מקורות מידע נובע מהצורך לקבל נקודות מבט שונות על התופעה הנחקרת, כך שהמשגתה לא תתבסס על עובדים בלבד, חולשה רווחת במחקרי התנהגות אזרחית בארגון הפוגעת במידת המהימנות של תוצאות המחקרים שעסקו בתופעה ארגונית זו (Allen, Barnard, Rush & Russell, 2000). גודל המדגם שנבחר אפשר בחינה מעמיקה של תופעת ההתנהגות האזרחית של מורים ביחס למניעת חומרים פסיכו-אקטיביים, מרכיב, מקורו והשלכותיה. חשוב לזכור, עם זאת, כי אין תכליתו של מחקר זה בבחינת הקף תופעת ההתנהגות האזרחית של מורים ביחס למניעת השימוש בחומרים פסיכו-דינאמיים היות ובחינה מעין זו מחייבת, ראשית כל, המשגתה של התופעה ובחינת המשתנים המשפיעים עליה, אחת ממשימותיו של המחקר הנוכחי.

מדגם המורים כלל 23 מורות ו-7 מורים, המייצג את היחס, פחות או יותר, בין גברים לנשים במערכת החינוך הממלכתית העל יסודית. המחקר פנה למורים קבועים, בעלי ניסיון בהוראה של 5 שנים ומעלה, העובדים במחוזות המרכז, ת"א, ודרום של משרד החינוך. כל המורים היו מועסקים בחטיבות הביניים ובחטיבה העליונה של בית הספר העל יסודי/שש שנתי על מנת לזהות התייחסות ספציפית לשלב לימודים. עשרה מנהלים של בתי ספר על יסודיים השתתפו במחקר, בעלי וותק בניהול של חמש שנים לפחות שיכלו לספק מידע מקיף המבוסס על ניסיון ניהולי רב שנים. הם נבחרו משלושה מחוזות של משרד החינוך – דרום, מרכז ותל אביב.

גיל המרואיינים מבין המורים נע מ-29 ל-61 (ממוצע 43.51), הוותק בהוראה נע בין 5 ל-35 (ממוצע 19.44 שנות וותק) והסטאטוס של בתי הספר בהם מלמדים המורים נע מנמוך לגבוה על פי תפיסתם של המרואיינים עצמם (3 סברו כי בית ספרם משרת אוכלוסייה מסטאטוס נמוך, 4 מסטאטוס בינוני-נמוך, 9 מסטאטוס בינוני, 11 מסטאטוס בינוני-גבוה, ו-2 מסטאטוס גבוה. אחד סירב לענות). למעט שניים שהיו גרושים או רווקים, השאר היו נשואים עם ילדים, ועבדו בערים שונות כולל בבתי ספר של מועצות אזוריות (גדרה, ראשון לציון, קדמה, רחובות, גן יבנה, רעננה, הוד השרון, קריית אונו, ראש העין, גבעתיים, רמת גן, תל אביב, פתח תקווה, באר שבע, קריית גת, ובאר טוביה). הם מלמדים מגוון של מקצועות לימוד ומשמשים כמחנכי כיתות, כולל כיתות אומ"ץ.

מדגם המנהלים כלל 5 מנהלים ו-5 מנהלות. גילם של עשרת המנהלים שהשתתפו במחקר נע מ-34 ל-64 (ממוצע 52), בוותק ניהולי שנע מ-5 ל-29 (ממוצע 12.2 שנות וותק), והסטאטוס של בתי הספר אותם הם מנהלים נע אף הוא מנמוך לגבוה (3 מנמוך ונמוך-בינוני, 3 מבינוני-גבוה, ו-1 מגבוה). כולם נשואים עם ילדים למעט גרוש אחד, והם מנהלים בתי ספר בתל אביב, ראשון לציון, רחובות, ראש העין, קריית אונו, ירוחם, באר טוביה ובאר שבע. כמו המורים, הם מחזיקים בתעודת הוראה במגוון של מקצועות.

שיטת הדגימה: הצורך להתמקד במחקר איכותני בקבוצה הומוגנית ככל שניתן, בה קיימת סבירות גבוהה לקיומה של התופעה הנחקרת, מוביל לדגימת המורים בהתאם ל"דגימת הקריטריון" (Paton, 2002), בה הנחקרים נבחרים בהתאם לסדרה של קריטריונים שהוצבו מראש. כך, מצוידים ברשימת הקריטריונים המפורטת בהמשך, נעשה ניסיון לאתר מורים המתאימים למחקר באמצעות אינפורמנטים – היחידה למניעת סמים, אלכוהול וטבק בשפ"י, משרד החינוך, מנהל בית הספר יועצת בית הספר, או מורה-עמית. כל אינפורמנט התבקש להמליץ על מורים העונים על הקריטריונים הבאים: (1) כאלה הנתפסים כמי שעושים מעבר לנדרש בבית ספר ללא קבלת תגמול חיצוני כלשהו בחינוך למניעה; (2) מורים המתלהבים מעבודתם ונכונים לעזור לאחרים. (3) מורים שלא פנו לניהול בית ספר או סגנות, וכך אפשרות מניע הרושם שבהתנהגות האזרחית שלהם פחותה יותר (אגב, לא רואיינו מורים רכזי שכבות או סגנים); (4) מורים בעלי וותק של 5 שנים ומעלה מתוך הנחה שבתקופה זו של עבודתו המורה בעל ידע ומיומנות בתחומי

ההוראה (Day, 1999), ומכאן פנוי יותר להתמקד בהתנהגויות אזרחיות בארגונו. ההנחה היא כי מורים העונים על הקריטריונים הללו נוטים להתנהג אזרחית בבית ספרם, וכך יכולים לספק מידע רב אודות התנהגות מעין זו ביחס למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. אבל, בעקבות דבריו של אלן ועמיתיו (Allen et al., 2000) שטענו, כי התנהגויות אזרחיות רבות עשויות להתרחש מחוץ לטווח הראיה של הממונה, אני מודע לכך, כי ייתכן שמורים שלא מוערכים על ידי המנהל או מקורבים אליו ואשר מתנהגים אזרחית בארגון לא נדגמו למחקר זה וכי קיימת סכנה שהאינפורמנטים בחרו במורים מתוך אפקט הילה או שיקולים אחרים. היבט זה נלקח במסגרת חולשות אפשריות של המחקר. זאת ועוד, הבחירה במרואיינים שאינם מורים נובעת מההנחה, כי הם מצויים במגע עם מורים וצופים בעבודתם, ומכאן יכולים לאשר ולתמוך במרכיבים שהוצעו על ידי המורים מצד אחד, ולהציע מרכיבים אחרים, מצד שני. הכללתם במחקר היא בבחינת "מה שרואים מכאן לא רואים משם". במחקרים מוקדמים, המרואיינים שאינם מורים הדגישו היבטים של התנהגות אזרחית של מורים שלא הוזכרו על ידי מרבית המורים במחקר (Oplatka, 2006).

לעומת דגימת המורים בחירת המנהלים הייתה מקרית, כלומר, ללא צורך בעמידה בקריטריון מסוים זולת הוותק בתפקידם כפי שצוין לעיל, מתוך הנחה שבעל תפקיד המכהן מספר שנים בתפקידו בעל ידע מקצועי רב המאפשר לו לספק נתונים מקיפים על התופעה הנחקרת, מתוך נקודות המבט של התפקיד בו הוא מכהן.

שיטת הריאיון: הריאיון המובנה למחצה שנבחר כשיטת המחקר אפשר לחשוף את הפרספקטיבות הסובייקטיביות של המרואיינים כלפי תופעת ההתנהגות האזרחית של המורים בבית הספר, כיוון שלמרות קיומו של תדריך הריאיון, עדיין סוג זה של ריאיון מעניק גמישות רבה, מענה לנושאים שהמרואיין העלה ובחינה הוליסטית של התופעה (Paton, 2002).

הראיונות התבצעו על ידי עוזרת המחקר במשרדם או בביתם של המרואיינים. בתחילת כל ריאיון המראיינת הציגה את המחקר בקווים כלליים (הבנת תפקיד המורה) וביקשה את רשותו של המרואיין להקלטת הריאיון תוך הבטחת חסינות ואנונימיות מלאה. לאחר מכן, הריאיון כלל סדרה של שאלות המאורגנות בהתאם למספר קבוצות. במקרה של המורים, הם נשאלו לגבי חובותיהם הפורמאליות בתפקיד המורה והמחנך (עם הדגשת השוני בין התפקידים) ביחס לחינוך למניעת חומרים פסיכו-אקטיביים. על מנת להימנע מתשובות המתייחסות לחובות מוסריות של המורה, המראיינת ביקשה מהמורים המרואיינים לתאר משימות שהם מבצעים הלכה למעשה כחלק מהגדרת התפקיד הרשמית שלהם. בשלב הבא המורים התבקשו לציין אלו פעולות והתנהגויות בתפקיד המורה ביחס למניעת השימוש בסמים ואלכוהול הן פעולות שנתפסות בעיניהם כפעולות שהן מעבר לנדרש על ידי משרד החינוך, כאלה הנתונות להחלטתו של המורה והוא אינו מתוגמל בעבורם. זה הוביל את המראיינת לבחון עם המורה את המשימות והפעולות שהוא עצמו מבצע למרות שהוא איננו נדרש לכך בהגדרת התפקיד הרשמית של משרד החינוך. בחלק השני של הריאיון המורים התבקשו לציין את המניעים שלהם להתנהג אזרחית בארגון ביחס למניעת חומרים פסיכו-אקטיביים והגורמים המקלים או מקשים על ביצוע פעולות שהן מעבר לנדרש על פי הגדרת התפקיד הרשמית של המורה. חשוב לציין, כי על מנת למנוע "רצייה חברתית" המראיינת נמנעה מלהציג את ההתנהגות האזרחית בארגון כדבר הרצוי יותר ממשימות תפקידיות אחרות. מנהלי בתי הספר נשאלו שאלות דומות רק באשר לתפיסתם את המשימות הפורמאליות של המורה, תפיסתם באשר להתנהגויות אזרחיות בבית הספר, המניעים, והגורמים לתופעה זו. ראה תדריך הראיונות בנספח מספר 1.

ניתוח הממצאים: ניתוח הנתונים התבצע בהתאם לארבעת שלבי הניתוח שהוצעו על ידי מרשל ורוזמן (Marshall & Rossman, 1995): ארגון הנתונים, הפקת קטגוריות, תמות ודפוסים, בחינת ההשערות הנוצרות וחיפוש אחר הסברים אלטרנטיביים. כך, לאחר שהריאיון הבודד שוכתב, הוא נותח לשם זיהוי קטגוריות ראשוניות, חיפוש אחר מקרים החוזרים על עצמם, תמות מרכזיות בנתונים וכדומה. לאחר מכן, הקטגוריות השונות קודדו, צומצמו ונקשרו זו לזו לתמות מרכזיות. תהליך הקידוד הודרך על ידי עקרונות הניתוח המשווה של גלסר ושטראוס (Glaser & Strauss, 1967). הוא כלל השוואת אלמנטים שקודדו במונחים של קטגוריות ותת-קטגוריות. לבסוף, נעשתה השוואה בין הקטגוריות השונות בין כל הראיונות במחקר, שהובילה לזיהוי הזירות המרכזיות בהן מופיעות ההתנהגויות האזרחיות של המורים ואיתור הגורמים והמניעים לביצוען

בבית הספר.

על מנת לחזק את התקפות והמהימנות של המחקר, הניתוח היה מובנה בעיקרו, קרי, מודרך על פי השלבים שתוארו לעיל. בנוסף, עוזרת המחקר בחנה את הקטגוריות שזוהו על ידי החוקר הראשי, והציעה נוסחים שונים לחיבור הקטגוריות, ו/או הפחתה/ הוספת של תת-קטגוריות או קטגוריות לתמות מרכזיות. זירות ההתנהגות האזרחית של מורים ביחס למניעת חומרים פסיכו-אקטיביים בקרב התלמידים היו תוצאה של דיונים ממושכים בין החוקר הראשי ועוזרת המחקר לגבי התמות שעלו והקטגוריות הקשורות אליהן. בקרת עמיתים וניתוח מובנה, מקובלים במחקר האיכותני כאמצעים להגברת תקפותן של פרוצדורות הניתוח (Marshall & Rosman, 1995). בעמודים הבאים יוצגו ממצאי הניתוח האיכותני ביחס למטרות ושאלות המחקר, תוך העלאת קולותיהם של המרואיינים והצגת תפיסותיהם את תפקיד המורה במניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בין תלמידיו.

ממצאי המחקר

בהלימה לשאלות המחקר שהוצגו בדפים הראשונים של דוח מחקר זה, פרק הממצאים מציג את תפיסותיהם של המורים והמנהלים כלפי המשימות שעל המורה לבצע ביחס לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים מתוקף הגדרת תפקידו הפורמאלית, המשימות הנתפסות על ידי המרואיינים כמשולות להתנהגות אזרחית בארגון ביחס לשימוש בחומרים אלה, הגורמים המשפיעים על מידת ביצוען של התנהגויות אזרחיות אלו בהוראה, והתוצאות של התנהגויות אזרחיות של המורה כלפי החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים.

בטרם נפנה לתיאור תפיסותיהם של המרואיינים, חשוב להדגיש כי המרואיינים התייחסו, לעיתים, לכלל המורים ולעיתים רק לאלה מבין המורים אשר משמשים גם בתפקיד מחנכי כיתות. לדידם של אלה הראשונים, חובותיו של המורה בחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול אינן מוגבלות לשעות בהן הוא משמש כמחנך כיתה, אלא נוגעות גם להיותו מורה מקצועי המלמד בכיתות שונות במהלך יום הלימודים. המרואיינים מקבוצה זו טענו כי "אין הבדל בין מחנך למורה מקצועי, זה אותו דבר" (מוֹרָה, 47), וכי "אני חושבת שכל מורה מקצועי הוא גם מחנך" (מורה, 33). ברם, מורים אלה מדגישים כי מחויבותו זו של המורה המקצועי מוסרית יותר מאשר פורמאלית, כפי שעולה מן הקטעים הבאים:

...אולי זה מופיע בחוזר מנכ"ל. אני לא נדרשתי לזה, כי אצלי זה בבילד אין של עבודת המחנך. עכשיו אם לא הייתי עושה את זה כמחנך, אולי מישהו היה בא ואומר סליחה אתה מחויב. אולי אני מתפרץ לדלת פתוחה כשאני אומר שאני מחויב מוסרית (מוֹרָה, 57).

...אני מורה מקצועית היום, אין, אני שמה עין יותר מאשר, היום אני מחויבת לתלמידים שלי בכיתה אין כזה דבר, אני קודם כל מחנכת אחרי זה אני מלמדת...אלו הדרישות שאני דורשת מעצמי, לא ניהלתי שיחה עם המנהלת שלי, זה ברור לי כאדם שכשאני במערכת החינוך יש לי השפעה על הילדים אין לי זכות לפספס ילד, אם אני אפספס דבר כזה אוי ואבוי יהיו לי ייסורי מצפון (מורה, 51).

לעומתם, קרוב למחצית המרואיינים סברו כי החובות הפורמאליות של המורה בנוגע לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים נובעות מהיותו מחנך כיתה ואינן חלות עליו בשיעורים בהם הוא מלמד כמורה מקצועי. לדידם, המורה המקצועי אינו מעורב ואינו אמור להיות מעורב בחינוך מעין זה היות וממורים מקצועיים לא ניתן לדרוש להיות מעורב בתכניות המניעה המועברות בבית הספר, ובכלל, מורים מקצועיים ממוקדים במקצוע אותו הם מלמדים יותר מאשר בחינוך התלמידים. מוֹרָה (40) מדגישה את האבחנה בין מורה מקצועי למחנך כיתה: יש הבדל בין מורה מקצועי למחנך, הבדל ענקי. מחנך רואה את הילד הרבה יותר, הוא רואה אותו בגובה העיניים. הייתי מצפה גם ממורה מקצועי, אבל המורים המקצועיים רואים מסות של תלמידים, הם לא יכולים להיות בעניין...המורה המקצועי לא אמור לדעת את זה. הוא ממודר...אני לא חושב שהמועצה הפדגוגית זה המקום שצריך לבוא ולהגיד לילד הזה יש בעיית סמים זה לא עניינם של המורים המקצועיים.

מדברי המורה אנו למדים כי מספר התלמידים הרב שאותם פוגש המורה המקצועי ביום עבודתו אינו מאפשר למורה המקצועי להיות מעורב בנושאים חינוכיים כדוגמת החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. זה עשוי להסביר קמעה את דבריה של מורה מעיר דרומית (53) אשר הצהירה בהחלטיות כי "מורים מקצועיים הם מחוץ לציפייה, לא מדברים איתם על זה, לא מכשירים אותם, לא השתלמויות, שום דבר, רק עם המחנכים". ואכן, מורה ממרכז הארץ (54) אמרה בפשטות כי "את לא חייבת שום דבר, את לא מחויבת, כמורה מקצועית אני לא מחויבת בשום דבר שקשור לסמים ואלכוהול".

משימות הנתפסות כחלק מהגדרת התפקיד הפורמאלית

בהלימה למטרות המחקר נשאלו המרואיינים אודות המשימות בתפקיד המורה הנוגעות לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים שנתפסות בעיניהן כמשימות הגזרות מהגדרת תפקידו הפורמאלית של המורה, קרי המורה מחויב לבצען מתוקף תקנות העסקתם של מורים. המורים והמנהלים שהשתתפו במחקר הנוכחי הצביעו על ארבע משימות עיקריות הנתפסות בעיניהן כחובה: להכיר את הילד, לדווח על חשד לשימוש בסמים, להעביר את תכנית המניעה הרשמית, ולהשתתף באירועים בית ספריים בנושא האמור.

להכיר את הילד

כאשר נשאלו המרואיינים אודות חובותיו הפורמאליים של המורה (ובכלל זה של המחנך) בנוגע לסוגיות של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער, ציינו רבים את חובתו להכיר את עולמו של הילד וצדדיו השונים, בכלל, ולזהות סימנים מחשידים בהתנהגותו של הילד, בפרט. המורה, ובעיקר המחנך, מצופים להקשיב לצרכיו של הילד באשר הם, להתעניין במעשיו לאחר יום הלימודים, לחשוף את בעיותיו וקשייו, ולנסות לזהות משברים בחייו. היטיבה לתאר זאת מנהלת מדרום הארץ (54):

הדגם של המחנך הרצוי הוא, מצד אחד, סמכות מאוד ברורה, שיודע להציב גבולות מאוד ברורים, הוא לא חבר של הילדים תלמידים צריכים להבין שיש פה איזה שהיא היררכיה, ומצד שני, זאת כתובת אמינה, שהילדים יודעים שבעת צרה אם לא הבית, אז הוא זה שיעזור להם לפתור את הבעיות, שאפשר לספר לו והוא סוד חתום, ששום דבר לא ייצא החוצה, שהוא יכול לסמוך על אותו מחנך, מבוגר [ש]יקשיב לו וייתן לו את הכלים להתמודד עם אותה בעיה. יעזור לו...

כאשר חובתו של המורה להכיר את הילד כמכלול נקשרת לסוגיות של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער, חובתו של המורה, כפי שהיא נתפסת על ידי המרואיינים, לנסות ולזהות סימנים מחשידים בהתנהגותו של הילד בבית הספר העלולים להצביע על נטייתו להשתמש בסמים או לצרוך כמויות מופרזות של אלכוהול. המורה מצופה לא להתעלם מסימנים מחשידים שהוא רואה, להיות מעורה בחייהם של תלמידיו על מנת לנסות ולזהות שינויים בהתנהגותם העלולים להצביע על התמכרות לסמים או אלכוהול, ואף משתפים את המראיינת בהתנסויותיהם האישיות במקרים מעין אלה, כתלמידה שהופיעה יום אחר יום עם עיניים אדומות, היעדרויות ממושכות מבית הספר וכיוצא בזה. דוגמא לתפיסתן זו של המרואיינים במחקר אנו מקבלים מהציטטות הבאות:

...במסגרת הגדרת תפקידו של המחנך, המחנך לדעתי צריך לדאוג גם לטיפול בפרט. צריך לדאוג לתפקודו של התלמיד. אם אני צריכה לדאוג לתפקודו של התלמיד ואני רואה שהתלמיד מתנהל בצורה לא נורמטיבית, שלא מתאימה להתנהגות שלו כתמול שלשום, אני חושבת שאני כמחנכת צריכה להתייחס לזה. אני חושבת שזה תפקידי...תפקידי לבדוק שהתלמיד שלי מתנהל ומתפקד בצורה נורמטיבית. אם הוא מתנהל בצורה לא נורמטיבית, אנחנו צריכים קודם כל להודיע להורים, שההורים יהיו עם היד על הדופק, ויבינו למה. אני לא יכולה לדעת למה, אין לי מושג אם זה סמים, אין לי מושג אם יש איזושהי בעיה בבית שהוא מתנהל בצורה כזאת. זאת אומרת, אין לי מושג מה היא הבעיה. אבל אני חושבת שאני בתפקידי כמחנכת צריכה לשים לב להתנהלות חריגה (מורה, 45).

...רדפנו כאן אחרי ילדים ששתו. לפני שלוש ארבע שנים, תפסנו אותם שותים.

מראיינת: זה תפקידך לרדוף אחרי ילדים?

מורה: זה לא תפקיד...זה לא העניין, כן, זה תפקיד שלנו להיות כל הזמן עם היד על הדופק, בתור מחנך, בתור איש חינוך, בתור אימא לילדים. זה כן תפקיד שלי להיות כל הזמן עם היד על הדופק לגבי כל מיני דברים: ילדים בסיכון, ילדים שמעשנים, ילדים שבבית חווים אלימות. כן, אני מסתכלת אפילו מה הם אוכלים להם לארוחת עשר.

מראיינת: ... וזה פורמאלי את חושבת?

מורה: גם. כן. זה פורמאלי (מורה, 53).

תפיסה דומה של חובות המורה אנו מקבלים מהמנהלים שהשתתפו במחקר. לדידם, על היועצת להכשיר את צוות המחנכים לאבחן סימנים מוקדמים של התמכרות לסמים ואלכוהול ולציידו בכלים שונים לשם כך. זה מצביע על כך שהמנהלים סבורים שאכן זיהוי סימנים מחשידים מעין אלה הוא באחריות המורה-מחנך. לחלק מהמנהלים סיפורים על חשדות של מורים שהובילו לבדיקה מעמיקה יותר של הילד, בדיקה אשר הובילה למסקנה כי הילד אכן משתמש בחומרים פסיכו-אקטיביים והוא הועבר לטיפולם של גורמי הרווחה.

לדווח על חשד לשימוש בסמים ובאלכוהול

בזיהוי הסימנים המחשידים אין די. מרבית המנהלים והמורים ציינו כי אחת מחובותיו העיקריות של המורה המקצועי ושל המחנך כאחד לדווח ליועצת בית הספר, רכז השכבה או מנהל בית הספר על חשדותיו ביחס לתלמיד מסוים או כאשר הוא שמע מתלמידים אחרים על התמכרותו האפשרית של תלמיד מסוים. שתי הציטטות הבאות ממחישות חובה זו:

מראיינת: אם אני מנהלת בית ספר מה אני רשאית לדרוש ממורים שיעשו בנושא של מניעת סמים ואלכוהול?

מורה: העברת שיעורי חינוך שמתקשרים ישירות או בעקיפין לנושא הזה, כן, דיווח בוודאי על

חששות, חריגות, חשדות וכאלה שאני רואה... זה כאילו כל כך זה כל כך ברור מאליו שלא מדברים על זה, לא, זה לא מדובר... אם אני יודעת על או שומעת על כמובן לנסות לברר. גם מצד אחד לדווח ליועצת או למי שמוסמך בעניין וגם לנסות לבדוק בבית מה קורה עם הילד. עם הילד אני זהירה כי הם מאוד מאוד מהר ננעלים כשהם מרגישים שהסכנה מתקרבת. אז לעשות איזשהו בירור, איזשהו בירור שאני מעדיפה להתחיל אותו דווקא מבית הספר ואחר כך לגשת לילד או לבית או להורים... לא לשמור את המידע הזה בבטן שלי כי זה עניין של חיים ומוות (מורה, 51).

מראינת: אם הייתי מנהל בית הספר, אילו תביעות הייתי יכולה להפנות למורים ולמחנכים בכל הנוגע לפעילות מניעה של שימוש בסמים ואלכוהול?
מורה: לדבר עם הילדים. אם אתה רואה שיש משהו חשוד שהוא לא בסדר, לעזור לילד אבל גם לדווח, לא להישאר לבד. לא לסגור את זה בקומבינה. לא שהילד יגיד לך כמנהל, תשמע, אני משתמש בסמים וזהו זהו נשאר, ואתה מנסה לעזור לו לצאת מזה וזהו. חובת הדיווח עליך הלאה ליועצת למנהל, לא ליותר מדי אבל ליועצת ולמנהל [כדי] שהם יהיו מעורבים שידעו שיש סיפור כזה... (מורה, 40).

המעניין הוא כי חובת הדיווח חלה כלפי המנהל והיועצת החינוכית אך לא כלפי ההורים. מורים שסיפרו כי דיווחו להורים על חשדותיהם ציינו כי אינם מחויבים לעשות כן אלא פעלו מתוך תחושת "ראש גדול", כפי שעולה מדבריה של מורה ממרכז הארץ (42):

תראי אני חושבת שזה חובה וזה שייך יותר לראש הגדול, זאת אומרת, לא ממשרד החינוך יכולים להגיד תשמעו אתם צריכים גם ליידע את ההורים וזה. זה מרצון טוב. זאת אומרת שמבינים את החשיבות שההורים זה חלק בלתי נפרד וליידע אז אני חושבת שזה לא, את לא יכולה לבוא ולחייב מישהו אני לא רוצה להגיד, תשמע, צריך ליידע את ההורים ולהזמין לו טיפול... דרך אגב, זה קרה לי כשהייתי מורה די צעירה במערכת ביב', כשראיתי ילד שירד מאוד, מאוד במשקל, והיה נמרח על השולחן בשיעורים, והתקשרתי לאימא שלו ודיברתי עם אימא שלו ואמרתי לה שאני לא יודעת, ואני לא בטוחה במה שאני אומרת, ושתיקח את זה בעירבון מוגבל, אבל יש לי תחושה שעובר עליו משהו מאוד, מאוד לא טוב, ושתשים לב לזה. לצערי, היא הלכה ואמרה לו שאני התקשרתי ואמרתי שהוא משתמש בסמים, למרות שאני לא השתמשתי בכלל במונח הזה. אני רק אמרתי שאני חוששת לו. והוא כבר יצר איזשהו עליהום נגדי, וכל החברים שלו הוא גייס אותם, ועל זה שאני הלכתי והתקשרתי לאימא שלו ואני אמרתי לה דברים כאלה. אבל אני חייבת לומר לך ששלושה חודשים אחר כך הוא בא והוא הודה לי שהתקשרתי לאימא...

המנהלים מחדדים את ההיבט המשפטי של חובת הדיווח על חשד לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב התלמידים, ומציגים את מגוון ההתנהגויות השונות המחייבות דיווח כעייפות כרונית, היעדרויות לא מוסברות, עיניים אדומות וכיוצא בזה. הדיאלוג הבא בין המראינת למנהל בית ספר ממרכז הארץ (34) ממחיש חובה זו:

מראינת: אז השאלה הראשונה שלי היא, בעצם, מה הן בכלל החובות הפורמאליות של מחנך, של מורה, בכל מה שנוגע לסמים ואלכוהול?
מנהל: יש כאן שני מרכיבים. יש כאן את המרכיב של המניעה, ויש כאן, יש את המרכיב של המניעה ויש את המרכיב של הדיווח, של המקרה החריג והחובות במקרה החריג הם מאוד ברורים. ברגע שאנחנו יודעים שיש סכנה כזו או אחרת או חשד כזה או אחר, יש נוהל ברור של טיפול, של התערבות בתלמידים, מה עושים, למי פונים, איך פונים וכך הלאה וגם מעקב אחריו.

מראינת: אתה אומר לי שלדווח על תלמיד זה משהו שהוא פורמאלי לחלוטין ושמורה מחויב לדווח זה משהו פורמאלי לחלוטין?

מנהל: מורה מחויב, זה לא מורה, זה בית ספר בעצם כמוסד מחויב לדווח ברגע שיש, מתעורר חשד יותר מסביר לשימוש בסמים או באלכוהול או בכל התנהגות סיכונית אחרת. זאת אומרת, גם הפקרות מינית וגם אלימות וגם הזנחה וגם התעללות מינית וגם, וגם, וגם. כל דבר שמעמיד את הילד בסיכון חלה עלינו חובת דיווח... זה אומר שמספיק שהילד חזר, הגיע בבוקר ואני רואה אותו מחוק לגמרי, מסטול לגמרי, לא על בסיס חד פעמי אלא על בסיס קבוע, חלה עלי חובת דיווח, זאת אומרת, יש נוהל של הדיווח אני מדווח למפקחת הכוללת, אני מדווח למפקחת על היועצות, אני מדווח למנהלת האגף, אני מזמין את ההורים, אני יוצר קשר עם פסיכולוגית בית הספר...

המנהלים אף מדגישים את החובה של המורה לדווח על אירועים שונים בהם שתו התלמידים לשוכרה או על אירועים בהם תלמידים היו מעורבים בעישון סמים. מניסיונם של מקצת המנהלים, המידע על אירועים מעין אלה מועבר למורים על ידי תלמידים אחרים שנכחו באירוע, והמורים נדרשים לדווח על כך מיידית למנהל ו/או ליועצת בית הספר. אירוע מעין זה והשלכותיו לדיונו כאן, מוצג על ידי מנהל מאזור השפלה (53):

...אם שמעתי ממורה ששמעה מתלמיד בבית הספר שתלמיד איקס היה ב"ג בעומר שעבר על העקבים עם אלכוהול, [אני] לא מטפל, אני לא מדווח, ואני לא מטפל כי זה רחוק מידי. אבל, ברגע שמשוהו קונקרטי [קורה] אני ממש מטפל. המכנה המשותף הוא שדיברת על הצד הפורמאלי, אני מצפה שכאשר מידע בקשר לשתיית אלכוהול בידי תלמידים, במסיבות בפעילות בית הספר, קל וחומר מגיע לידיעתו של מורה, גם כשהוא אינו אמור לטפל בעניין הזה, איש לא שלח אותו לטפל בזה, גם אם אין אלה תלמידיו האישיים, הוא חייב לדווח על כך לבעל תפקיד שקשור לאותם התלמידים, מחנך הכיתה, רכזת השכבה, יועצת השכבה, בדרך כלל יועצת, כשמידע כזה מגיע אליו והוא איננו בטוח שזה עניין חסר משמעות כגון יין לקידוש, אלא משהו שהוא יכול להיות משמעותי לרעה והוא מחליט להתעלם מכך הוא אינו עושה את תפקידו. שנית, המידע הזה יכול להגיע אליו לאו דווקא בדרך ישירה במובן הזה שתלמיד אחר ניגש אליו ואומר לו דע לך שאינס ווי זד מרוקן בכל יום בקבוק וסקי. עכשיו השאלה איזה וויסקי כי יש טובים יותר וטובים פחות... אלא שייטכן שהוא רואה התנהגות מוזרה של תלמיד, אולי נראה לו שהוא מתנדנד בהליכתו והוא אחרי שתייה, אולי בשטח בית הספר, היו דברים מעולם. אז עד כאן עניין אחד כשהוא המזהה או מעלה החשד, גם ללא ביטחון מלא, חייב לדווח.

במילים אחרות, מורה ומחנך בבית הספר אמור לדווח לא רק על חשדותיו אלא אף על התנהגות תלמידים שאינה הולמת במסיבות, באירועים כיתתיים ואף מעבר לשעות הלימודים. אבל, עיקר התפקיד של המחנך המיוחס לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים נוגע בהצגתה של תכנית המניעה שנכתבה על ידי משרד החינוך בכיתתו הלכה למעשה.

הצגת תכנית המניעה הרשמית בשיעורי חינוך

בבסיסה של משימת חובה זו הדרישה ממחנך הכיתה לפעול למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים באמצעות העברתה של תכנית הלימודים הסטנדרטים בנושא זה בכיתות השונות של החטיבה העליונה בבית הספר העל יסודי במספר שיעורים הנע בין שלושה לחמישה בשנה תלוי בשכבת הלימוד בו מצויה כיתתו של המחנך. מי שאחראית בפועל על הפעלתה של התכנית היא היועצת אשר מדריכה את המחנכים וקובעת את לוח הזמנים של הפעלתה, כפי שעולה מדבריה של מורה משפלת החוף (39):

מראינת: אני רוצה לדעת מה המינימום בכלל שאפשר לדרוש ממורה בתוקף תפקידו?
מורה: תראי, ממורה מקצועי אין דרישה רשמית לטפל בנושא הזה. מחנך חייב בתוכנית העבודה החברתית שלו להעביר את הנושא. אנחנו יושבים עם היועצות [אשר] מכינות לנו תוכנית עבודה עם מערכי שיעור, עם חוברות, עם סרטים. הן ממש מנחות אותנו איך להעביר את הנושא. ומוסיפה על כך מנהלת בית ספר ממרכז הארץ (50) כאשר היא מתבקשת לתאר מחנכת המציגה את תכנית המניעה "לפי הספר":

אני באה, אני מקבלת את השיעור בישיבת המחנכות מהמחנכת, אני נכנסת לשיעור אני מעבירה את השיעור בצורה יבשה אפילו לא באיזשהו משחק תפקידים שהמליצו לי לעשות אותו כי אז יהיה יותר אטרקטיבי, יותר ימשוך את התלמידים. אני מכניסה כמה הודעות וטיפולים ובעיות במהלך השיעור הזה וסיימתי את העבודה שלי...אף אחד לא ביקש ממני לתאר, בעצם היועצת ורכזת השכבה ישאלו אם, אם, עשיתי אז עשיתי "וי" ואם ראיתי ילד קצת רדום לא התייחסתי אליו, אולי הוא עייף, מה, יש לו הורים שיטפלו בו מי אני, מה אני, מי אמר לי שזו אחריות שלי, מי, מי הכשיר אותי לכך?

למעשה, המחנך מחויב אך ורק להעביר את התכנים המוכתבים על ידי משרד החינוך, להסביר לתלמידיו את הסכנות שבשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ולקיים סדנאות שונות במידה ואלו נדרשות במדריך למורה של תכניות מניעת השימוש בסמים/אלכוהול. לתפיסתם של המרואיינים, מורה הפועל בהתאם לספר בלבד, פשוט מעביר מסרים בצורה לקונית ומסמן לעצמו כי מילה אחר דרישות תכנית המניעה ותו לא.

כך, המחנך פועל במגוון דרכי הוראה על מנת להטמיע בתלמידים את הסכנות הנלוות לשימוש בסמים או בשתייה מופרזת של אלכוהול. דוגמאות לכך אנו מקבלים ממספר מורים:

...אני לא חושבת שתפקיד המורים זה לחפש משתמשים, ולחפש סוחרים, ואני לא חושבת שתפקידנו לטפל בבעיות האלה. אני חושבת שהתפקיד שלנו זה לזהות, ולנסות להכניס למודעות של התלמידים את הסיכונים, את המחירים שהם משלמים, את הבעיות שהם יכולים להיכנס לתוך העניין הזה אם הם ישתמשו בסמים. העניין של צריכה, אני לא יודעת אם לקרוא לזה צריכה מושכלת של אלכוהול או להימנע משימוש באלכוהול...אנחנו צריכים להכניס למודעות של תלמידים את הנושא הזה, כי הם מקבלים את כל המידע הזה מסביב. מהאינטרנט, מההורים, מהחברים, והם לא תמיד יודעים (מורה, 43).

לבקשת המראיינת ממורה מאזור המרכז (42) לציין את הפעולות להן מחויב המורה בתפקידו, היא עונה:

... כן. תראי מה שפורמאלי זה הפעילות של להעביר את המסרים. להסביר את הסכנות במה שטמונות בכל זה, שזה חייבים. זה אנחנו חייבים, כי הם לא מבינים, זאת אומרת, הכול מבלבל להם והכול נראה להם אותו דבר, והם לא מבחינים בין סמים קלים, סמים לא קלים וזה, ועם השתייה, הם לא מבינים את ההשלכות זה חייב. זה המסר שאני רואה פה. מחובתו של המחנך, עם כן, להדגיש את הסכנות שבשימוש בסמים כפי שהן מוצגות בתכנית המניעה, ועל אחת כמה וכמה להעלות את מודעותם של התלמידים לסכנות הללו. הציטטות הבאות ממחישות את דרכי ההוראה בתכניות הללו, כפי שהן מופעלות על ידי המורים במחקר:

מראיינת: כן. לעורר מודעות למה את מתכוונת?

מורה: שזה בעצם תופעה חברתית לסמן. שיש לה...למשל, פעילות בשיעורי חינוך על מה זה לחץ חברתי, ועל מה עם עמוד השדרה שלי, האם אני מופעל מבפנים או מבחוץ, האם מקור השליטה שלי הוא פנימי או חיצוני, מי מנהל את החיים שלי, מי מנהל את ההחלטות שלי, איך אני מגיע להחלטות, מה לעשות, מה לא לעשות.

מראיינת: זה משהו שמישהו אמר לך לעשות?

מורה: תראי, בגדול יש תוכנית יעוץ למחנכות. יש איזושהי קביעה כזאת שאנחנו אמורים להתייחס אליה במידה כזאת או אחרת. כל אחת כמובן ברור בוחרת מינונים וככה, זה כבר באמת יותר... (מורה, 51).

מראיינת: ומה החלק הפורמאלי בתוכניות האלה? יש איזה שהם תכתיבים?

מורה: יש סדנא, אנחנו מחויבים, אני חושבת שזה בכיתה י', מחויבים, אבל זה בבית הספר, אני לא יודעת אם בכל מקום. בבית הספר שלנו אנחנו בשכבת י', מעבירים סדנת עמיתים. כלומר אנחנו מלמדים קבוצה נבחרת, כל מחנך בוחר, והילדים האלה מעבירים את הסדנא לכל השכבה (מורה, 59).

מראיינת: והמחנך?

מורה: המחנך, התפקיד שלו להעביר סדנאות לתלמידים ולהסביר להם מה עומד מאחורי זה. זה בא לידי ביטוי במספר שיעורים שהם שיעורי חינוך, שבהם יושבים בדרך כלל כחצי, זאת אומרת זה כישורי חיים. אז אנחנו יושבים עם חצי כיתה במעגל. קודם כל איך אני מתחילה. מתחילים, רושמים את המילה שעליה מדברים אם זה אלכוהול אז רושמים אותה במעגל, מה זה אומר, מה הקשר שלך לאלכוהול, האם התנסית. תראי, זה יכול להגיע גם לכוס יין בפסת, כן, זה לא.. ואז פותחים את הנושא. מה זה אומר, ומה ההשלכות ומה הסכנות, זאת אומרת, זה איזשהו תהליך שהם עוברים (מורה, 35).

מראיינת: איזה משימות את חייבת לבצע בתוקף תפקידך כמחנכת כמורה?

מורה: ...יש פעילות מובנית שאנו מקבלים מהיועצות. זה מה הם יודעים על, ואחר כך את מעמתת אותם עם, ומתברר שהרבה מאוד דברים שהם חשבו כמו נזקים, על בירה וכדומה, כשאת מעמתת אותם עם מה שהם יודעים מול האמת, מסתבר שהרבה מאוד דברים הם לא יודעים. זה לא נכון מה שהם ידעו. [ב]אחת הפעולות הראשונות שאנו עושים לא משנה מה, סמים אלכוהול, את אומרת להם, למשל, מה אתם יודעים על נזקים והם אומרים כל מיני דברים ואחר כך את אומרת להם בואו תראו מה נכון. הם רואים שהרבה מאוד דברים שהם חשבו שהם יודעים מסתבר שזה לא נכון, נגיד ברמה של נזקים ברמה של התמכרות, מהר, פחות מהר. ברמה של אני שולט על זה או לא. המון דברים הם לא יודעים והכוונה שלי בזה שאין להם ידע באמת והשיחות האלה של הברור הם לטעמי חשובות מאוד. תראי, כל אחד בסוף לוקח את מה שהוא רוצה מזה, אבל עצם זה שאת חושפת אותם לזה... (מורה, 61).

כשוב לציין, עם זאת, כי תכניות המניעה נתפסות על ידי חלק מהמוראיינים כחלק מתכנית לפיתוח כישורי חיים או התכנית החברתית-ערכית של תלמידי השכבה או בית הספר. לדידם, תלמידי בית הספר העל יסודי צריכים להיחשף לסכנות רבות הקיימות בעידן המודרני כאלומות, נהיגה פרועה, תקיפה מינית, סמים, ואלכוהול, קרי, הסוגיה העומדת במרכז מחקר זה נתפסת על ידם כסוגיה אחת מיני רבות שעל בית הספר לטפל בשיעורי החינוך בהתאם לשכבות הגיל ולא כסוגיה מרכזית אחת ויחידה:

זה נכנס במסגרת התכניות היעוציות שמתעסקים בהם כל הזמן. זה מקבל פוקוס כמו התכניות היעוציות. התכניות היעוציות הן תכניות מניעה ושם זה נכנס. אבל, אני כבר אמרתי לך [ש]אני לא חושבת שסמים ואלכוהול זה יותר דרמטי מאלומות, או יותר דרמטי נהיגה או מאשר...נהיגה מעניין

רק את הגדולים בגדול, או מאשר אני יודעת מה נוריות אדומות בזוגיות, זה לא יותר מהנושאים הללו. מבחינתי זה באותו סדר עדיפויות (מנהלת, 54).

בתוכנית השנתית של שעות המחנך, שזה מחולק לחטיבות חטיבות, שזה לדוגמה מ' עד יב' אנחנו עוסקים בחינוך לזוגיות, מה שפעם קראנו חינוך מיני. אנחנו עוסקים במניעת סמים ואלכוהול, ביב' אנחנו עוסקים רבות בהכנה לגיוס לצה"ל כבר מיא'. על תרומה ונתינה לחברה שזה מוביל באחוזים מאוד גבוהים ב"צ" דווקא לשנת שירות...אז כמו בכל התחומים האלה אנחנו עוסקים גם בצורה מרוכזת בחשיפת הנושא של סמים ואלכוהול, וכמובן שזה יוביל למניעה (מו"ה, 57).
חובתו של המחנך להפעיל את תכניות המניעה הנכתבות על ידי משרד החינוך נתפסת כחובה אחת מיני רבות של המחנך בשיעורי החינוך הערכי-חברתי עליהם הוא מופקד.

השתתפות באירועים בית ספריים בנושא סמים/אלכוהול

בעוד שעד כה חובותיו הפורמאליות של המורה (בעיקר כמחנך) הוזכרו על ידי מרבית המרואיינים במחקר, הרי חובתו להשתתף באירועים בית ספריים הנוגעים לסוגיות של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער הוזכרה רק על ידי מקצת מהמרואיינים. לדידם של מורים ומנהלים מעטים מאד, מורים ומחנכים צריכים להשתתף בצורה אקטיבית בתכניות בית ספריות שונות כשבוע מניעת השימוש בסמים ובאלכוהול (למשל, ארגון חומרי למידה, סיוע בקיומו של שבוע זה, הכנת התלמידים להשתתפות בשבוע זה), כתחרות קישוט המסדרון בשלטים המזהירים מפני סכנות השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, ולהיות נוכחים במסיבות שכבתיות ובית ספריות. מורה מיישוב כפרי (43) הדגיש חובה זו בדבריו:

מראינת: מה אתה נדרש? מה המסר אליכם כמורים לעשייה? מה אתם חייבים בנושא הסמים והאלכוהול?

מורה: תראי, המסר למורים הוא, אני מדבר כרגע, עזבי את היום יום בסדר, כי ביום יום אני לא נתקל באלכוהול, עישון זה סיפור אחר. אבל, אלכוהול אני לא נתקל ביום יום ואני מסתובב הרבה בבית ספר. המסר למורים הוא בכל פעילות חברתית-תרבותית שיש, להיות נוכחים. עכשיו, מה זה להיות נוכח, זה כל אחד יכול לעשות עם זה מה שהוא רוצה, מה שהוא רוצה. להיות נוכחים מבחינת מנהלת בית ספר היום זה להיות פיזית בתוך המסיבה עצמה ולהסתובב בחוץ. עכשיו, גם להסתובב בחוץ בבית הספר זה יכול להיות ללכת על השביל מפה לשם או ללכת באזורים יותר חשוכים, שוב כל אחד עושה עם זה לפי שיקול דעתו או יותר נכון לפי מה שנוח לו.

חיזוק לדבריו ניתן ממנהלת חטיבת ביניים עצמאית משפלת החוף (41), אשר הדגישה כי לדעתה "מורה שבא לערך הורים ותלמידים בנושא אלכוהול זה התנדבות, ממש לא".

בטרם נעבור לפרק הבא, המתאר את משימותיו של המורה בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים הנתפסות על ידי המרואיינים כהתנהגויות אזרחיות בארגון, חשוב לזכור כי המשימות שתוארו עד כה אינן מצויות, בהכרח, בהלימה לכתוב בתקנות העסקת מורים המגדירות את חובותיו הפורמאליים של המורים, קרי המשימות בעבורן הוא מקבל את משכורתו. במילים אחרות, המשימות שתוארו עד כה – להכיר את הילד, לדווח על חשד לשימוש בסמים, להעביר את תכנית המניעה הרשמית, ולהשתתף באירועים בית ספריים בנושא – הן תוצאה של פרשנות הסובייקטיבית של המרואיינים ולא תיאור של מציאות חוקית ברורה המתארת עד לפרטי פרטים את חובותיו הפורמאליות של המורה או המחנך ביחס לחינוך למניעת השימוש בסמים ואלכוהול. הארה זו חשוב שתלווה את הקורא גם בפרק הבא.

משימות הנתפסות כהתנהגויות אזרחיות בארגון

עד כה עסקנו במשימות הנתפסות על ידי המרואיינים במחקר כמשימות הנוגעות בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים שעל המורה/המחנך לבצע כחלק מהגדרת תפקידו הפורמאלית. לעומת זאת, בעמודים הבאים נדון במשימות הנתפסות על ידי המרואיינים ככאלו שהמורה אינו מחויב לבצע בחינוך למניעה, קרי משימות שביצוען תלוי בשיקול דעתו וברצונו הטוב ומוגדרות בספרות שתוארה בהקדמה לדו"ח זה בשם התנהגויות אזרחיות בארגון. בין ההתנהגויות הללו אנו מוצאים אמפתיה כלפי התלמיד באשר הוא, עמדה פרו-אקטיבית בעקבות זיהוי/חשד לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, השקעה מעבר לנדרש בתכניות המניעה הרשמיות, חונכות אישית לתלמידי הכיתה, מעורבות רבה באירועי בית הספר בנושא סמים ואלכוהול, ושילוב הנושא בשיעור הדיסציפלינארי אותו מלמד המורה בכיתות שונות זולת הכיתה שהוא

אמפתיה כלפי התלמיד

בעוד שקיימת הסכמה בין המרואיינים כי חובתו הפורמאלית של המורה לדווח על חשד לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים על ידי תלמיד מסוים שקיימים אצלו סימנים מחשידים, הרי כאשר המורה פועל רבות על מנת לוודא כי תלמידיו אינם שותים לשוכרה בבית הספר או מעשנים סמים מכל סוג, מעיר לתלמידים הנתפסים מעשנים סיגריות בפינות שונות בחצר בית הספר, ואף בודק את מעשיהם לאחר יום הלימודים, מעשיו מצטיירים כביטוי להתנהגות אזרחית בארגון. מורה בחטיבת ביניים בשפלה הפנימית (35) מתארת את נחישותה לוודא כי תלמידיה מצויים בכיתות ולא במקומות בהם נהוג לעשן ולשתות אלכוהול:

...תראי, אני מאוד חשוב לי, הנה עכשיו את פה, אבל אם לא היית פה אני ישר עוברת בין הכיתות. ולא משנה איפה הם נמצאים, ישר יש לנו מערכת בודקת איפה כל כיתה נמצאת, ומוודאת מי התלמידים שחסרים. למה? כי ברור לי שמי שחסר משוטט פה בבית ספר. אלה שחולים, ואני יודעת יפה מאוד מי חולה, אבל על המשוטטים למיניהם, מאוד חשוב לי לחפש ולתפוס אותם איפה הם נמצאים. כי זה לא בגלל שאני יודעת שהם משתמשים, שותים או דברים כאלה באותו רגע, אבל קיים חשש שבאמת הם מחפשים את זה...

ברם, היא איננה מסתפקת בזה ומבקרת בבתי התלמידים כדי להתחקות אחר מעשיהם לאחר שעות הלימודים ובמיוחד לאתר נטייה סמויה להשתמש בחומרים פסיכו-אקטיביים:

דבר נוסף. בתור מחנכת מה שלא עושים בכלל בבתי ספר, אני עושה ביקורי בית, למשל, ולכל התלמידים, לאו דווקא לאלה שאני רואה אותם בפוטנציה לסיכון, כי מאוד חשוב לי לראות מאיפה הם מגיעים. מה קורה בבית. לא שאני חושבת שאם יש סמים או אלכוהול בבית אני אראה את זה על השולחן כשאני נכנסת, ממש לא...אבל דברים עולים, כי אני כן מבקשת שההורים יהיו, ותהיה שיחה משפחתית, ודברים עולים. דברים שלא תמיד רוצים שיעלו, גם עולים...[כי] אני מעלה שאלות, לא שואלת כמובן ישירות, אבל בהחלט, כשאני מדברת על השעות שהם מבלים אחר הצהריים ולא בבית ספר, מה אתה עושה אחר הצהריים, עם איזה ילדים אתה מסתובב. הילדים שאני חושדת מאוד שקיים סיכון שהם במקרה זה, שוב סמים זה משהו שאני לא נוגעת בו, אני לא, שקיים סיכוי אז אני אשאל את ההורים יום שישי בערב ככה יצא לכם פעם לראות לאן הוא יוצא, מה הוא עושה...

כבר מההשוואה שמעלה המורה בין כלל המורים שאינם מקיימים ביקורי בית לבינה אנו למדים כי התעניינות פרו-אקטיבית אחר מעשי התלמידים בזמן הלימודים וביקורי בית לאחר שעות הלימודים אינם בגדר חובה, אלא נובעים מהחשיבות הרבה שהיא מייחסת להצלתם של ילדים העלולים להיגרר לסמים ולאלכוהול. ברם, מסתבר כי לא צריך להרחיק עד לביקורי בית על מנת להיתפס כמי שמתנהגים אזרחית בארגון ביחס למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. דרכי המעקב אחר מעשי התלמידים מגוונות ונעות מהקשבה בהפסקות או בטיולים ועד "הקשבה" באמצעות עולם האינטרנט או הטלפון, כפי שעולה מהציטטות הבאות:

מעבר לפעילות הסטנדרטית של בית הספר, אני מאוד קשובה לשיחות שלהם, מאוד קשובה לדברים שהם מדברים כשהם אצלי כאן במשרד, בכיתה, לא עובר לי שום דבר כך סתם ליד האוזן, הם לא שמים לב, או שהם כן עושים זאת בכוונה, הם מדברים על זה שאתמול הם ישבו באגם ושתו והתמסטלו והייתה מסיבה ובאופן חופשי לגמרי... (מורה, 33)

באמצעות הקשבתן לדברי התלמידים ולמעשיהם בהפסקות ובטיולים שנתיים והתחקות אחר מעשיהם המורות מודעות יותר להתנהגויות סיכוניות בהם התלמידים מעורבים. אחדות משלבות התקשרויות טלפוניות שמטרתן קבלת מידע על מעשי התלמידים, ואפילו אחת המרואיינות למדה את נבכי האינטרנט ומתקשרת עם תלמידיה לאחר שעות הלימודים באמצעות הרשת החברתית פייסבוק:

כמות הטלפונים שאני עושה כדי לוודא למה הילד לא הגיע לבית הספר למה, מה קורה, אז [ההורים] אומרים לי הוא הלך בבוקר לבית הספר ואני אומרת להם מעניין הוא לא הגיע. תראי, גם התפקיד של ההורים צריך להיות פה. אם אני אומרת להורים הילד לא מגיע, תבדקו, תראו מה קורה, למה... (מורה, 61)

לשאלת המראיינת האם הטלפונים לבתי התלמידים קשורים באופן סמוי לחששות שהיא הפגינה בריאיון בנוגע להתמכרותם של בני נוער לסמים או לאלכוהול, היא עונה:

בוודאי ובוודאי שזה קשור. אני לא אומרת להם את זה ישירות, אבל אני אומרת, שימו לב, הילד לא מגיע פעם פעמיים, תבדקו מה הוא עושה בזמן הזה. אז, אימא אחת אומרת לי הוא ישן בזמן הזה,

אז בסדר, אני לא יכולה להגיד לה מעבר לזה, היא מתקשרת אליו הוא אומר לה אימא הכול בסדר. מה אני יכולה מעבר...

המעקב הבלתי פוסק אחר מעשי התלמידים הבא לידי ביטוי בשיחות טלפוניות להורים איננו חלק מחייב בעבודתה של המורה, אך למרות זאת היא מעידה על עצמה כי היא לא מוותרת בקלות גם במקרים בהם ההורים לא משתפים פעולה או קשה להשיגם. ייתכן וזה מה שמניע מורה מדרום הארץ (29) לתקשר ישירות עם תלמידיה באמצעות רשת חברתית באינטרנט:

...לא להיות ראש קטן, לא שמעתי לא ראיתי לא קורה כלום. צריך לשאול להתעניין לבדוק. אני, למשל, התלמידים שלי מחוברים אלי בפייסבוק ואני רואה את כל הביטויים שלהם ואת מה שהם עושים. הם מחברים אותי בהנאה והם לא יודעים שזאת עוד שיטה שלי, כמו האח הגדול, להיות ערה למה שקורה איתם. הם יודעים שזאת אני, אבל הם לא מבינים מה מטרת החיבור שלי, למה המורה מתחברת. מורה סחבאקית, אבל אני יודעת בדיוק מי שותה, ומה הם עשו בפורום, ולאן הם יצאו ומתי הם חזרו ומה הם עשו פה ומה הם עשו שם. זה מצוין. זה בדיוק המקום של המעורבות של להיות מחנך משמעותי ולא ראש קטן...אני חושבת שכל עבודת הגישוש בילוש הזאת היא התנדבותית. יכולתי באותה מידה להגיד מה איכפת לי מה הם עושים בלילות. לא איכפת לי. שיעשו מה שהם רוצים. אבל, אני בהחלט בודקת, שומעת, תלמידים באים לספר לי על תלמידים אחרים שהם בצרה, לא פעם בא אלי תלמיד לספר לי על תלמיד אחר בבעיה, ששתה אתמול במסיבה כל כך הרבה. גם עכשיו כשאני יושבת ומדברת איתך אני יודעת שיש תלמיד ששתה אתמול כל כך הרבה במסיבה שלא הגיע היום לבית הספר ואני אהיה בדרכי הביתה אעבור אצלו בבית. אני חושבת שאלה דברים בהתנדבות. אני חושבת שהפעילות החברתית של התכניות בשעות בית הספר היא אינה התנדבותית, היא מחויבת. אבל זה שאת כל הזמן זמינה גם בלילה גם בשעות הערב, זה החלק ההתנדבותי.

מתברר, כי אפילו מחנכות כיתות אומ"ץ (כיתות המונות מספר קטן של תלמידים מכיתות ט' ועד יב', המכוונות למנוע את נשירתם של תלמידים בסיכון מבית הספר ולהובילם להשגת תעודת בגרות מלאה), מסבירים כי המעקב שהן מבצעות אחר התלמידים, הזקוקים כל כך ליד מכוונת, איננו ברור מאליו, או כפי שאמרה אחת מהן (33) מדרום הארץ, "אני חייבת להגיד שממש לא כל מחנכי אומ"ץ עושים את העבודה הזאת כך. זה לא מובן מאליו. לא כל מחנכי אומ"ץ מעירים את הילדים בשיחת טלפון בבוקר ואומרים להם שהגיע הזמן להגיע לבית הספר."

המעקב אחר מעשי התלמידים נקשר לא רק לאמפתיה כלפי הילד אלא גם לדאגה כנה ואמיתית שמבטאים המורים המתנהגים אזרחית בבית ספרם כלפי ביטחוננו של הילד, מיטביותו, ועתידו בחיים. המורים הללו פונים בתחינה להורים שיעקבו אחר מעשי הילדים אחר הצהרים, יכירו את חבריהם, ישוחחו עם ילדיהם, ואף יבדקו מה הם שומרים בחדרם, מתוך דאגה אמיתית לילד וחשש כי בעקבות התעלמותם לא ידעו ההורים אם ילדם שותה לשוכרה או חלילה מתדרדר לסמים. זאת ועוד, דאגתם זו באה לידי ביטוי בשיחות אישיות רבות עם התלמידים, מתן התרעות בפני ההורים כאשר עולה חשד בליבם, משלוח ממסרים להורים כאשר הילד לא מופיע לבית הספר ועוד. הקטעים הבאים ממחישים את דאגתם הכנה לילד ולביטחוננו:

מראינת: איך נראה מורה מחנך שעובד רק ביי דה בוק בנושא הזה?
מורה: לא מכיר, לא יכול אפילו לחשוב על זה. אני חושב שמורה שעובד רק ביי דה בוק הוא מורה שלא רואה את הילד. מורה כזה מפספס את הילד. החברה שלנו תיראה אחרת, זאת אומרת, האיכפתיות הזו נאבדת. אם המורה יהיה ביי דה בוק, כך יראו התלמידים, כך תיראה גם החברה שלנו, האיכפתיות ולא איכפת לי מה קורה בצד השני וכו'. ימשיך להיות פער יותר ויותר גדול. התנהגות כזאת תלמד את הילד רק להגיע למטרה מסוימת בלי לראות כלום, לא משנה מה, אני חייב להגיע למטרה ולא משנה איך אני עושה את זה. אני שומע בכל מיני מקומות, בתי ספר אחרים שאומרים אין לנו זמן לעשות את התכניות האלה, אנחנו צריכים להספיק חומר לבגרות נקודה... (מורה, 40)

הדאגה לילד נתפסת אצל הדוברת כאכפתיות כלפי הזולת, אכפתיות אשר הובילה מורה ממרכז הארץ (49) להתריע שוב ושוב בפני הורים למספר תלמידות כי בנותיהם מכורות לאלכוהול. היא מספרת:

במחזור הקודם שלי היו לי [מספר] בנות שזה היה קליקה כזאת סגורה, שבסופו של דבר מתוכן שלוש היו מאושפזות על אלכוהול בדם ברמה מאוד, מאוד, גבוהה, והטיפול מול ההורים היה מאוד מתיש, מאוד בעייתי, מאוד קשה לנו. ההורים לא כל כך אהבו שקראנו להם וסיפרנו להם שאנחנו חושדים שזה כבר לא נורמטיבי וזה לא לקחת לגימה וזה רק להתנסות, זה הרבה מעבר לזה כבר, וזה ממש הגיע להתמכרות...

לשאלת המראינת כיצד הצליחה לזהות זאת, היא עונה:

הפעם הראשונה הייתה שילדות אמרו לי שילדה מאושפזת ואז שאלתי אותה, למה. זה היה במהלך חופשה, וכשחזרנו מהחופשה עם סיפור שהיא הייתה מאושפזת, שאלתי, למה. עכשיו, אני תמיד שואלת למה, ואני תמיד שואלת אם ילד לא מגיע, אם מישהו יודע למה הוא לא הגיע, אז זה היה ככה, ואז הם אמרו לא, לא משהו...

הדאגה הכנה לילד באה לידי ביטוי, אף, במתן אזהרות לילדים המתחילים לעשן סיגריות חוקיות וחשיפתם לסכנות הרבות הטמונות בכך ובהתמקדות בילדים הנראים למורה כבעלי סיכון גבוה להתדרדר, בבחינת זה המציל נפש אחת בישראל כאילו הציל עולם ומלואו, כמשפט שהוסיפו בראיון מספר מרואיינים. חשיפתם של התלמידים עשויה להוביל את המורה לניהול רגשותיהם של התלמידים, כפי שעולה מדבריה של מורה מדרום הארץ (46):

הסכנות קיימות בגיל הזה לגבי כולם... והיום אני בעמדה שאני יכולה להשפיע, בעמדה של מחנכת אני יכולה לשנות אפילו משהו קטן. ביום שלישי אמרתי להם בשיעור חינוך תחזרו מהחופש ואם במהלך החופש מישהו מכם יזכר בי רגע לפני שהוא נוגע במשהו שאסור לא לגעת ויגיד ואוו המורה אמרה שזה ממש מסוכן, זה מספיק לי. אני רוצה שתזכרו את הפרצוף הדואג והחרד שלי והעצוב לזה שאתם לא יכולים לעמוד ולהגיד לא אני לא רוצה לקחת חלק בזה, אני יודע יותר טוב מזה, אני לא רוצה לקחת חלק וזה לא מעניין אותי ואני אשב כאן בצד ואלך לעזור למישהו שלא יעשה את זה. גם אם תזכרו אותי במהלך החופש מספיק טוב. הם צחקו כי בשבילם זו מנטרה כזו כל הזמן אני חוזרת על אותם מילים. ויש עוד משהו. אני קוראת לילד בשמו לא הולכת סביב סביב. אני לא משחקת משחקים ולא מיפה את המציאות בלהגיד "סמים ואלכוהול" אני אומרת להם ישיר, לא שואפים גז מזגנים נקודה, לא שמים כוס קולה או שתייה אחרת ויושבים ליד מישהו ולא שמים לב, לא נוגעים בזה, לא שותים. קחו את הבקבוק שלכם תסגרו את הפקק וקחו את זה אתכם, לכיס. לא יכולים תזרקו את הבקבוק תקנו חדש. לא משחקת עם זה. אני כל הזמן מדברת אתם על זה והם צוחקים ואומרים את הדברים אחריי, וזה בסדר שיגידו אחריי. לא משחקת.

למותר לציין כי דבריה אלה של המורה ממחישים, יותר מכל, את הדאגה העמוקה שהיא חשה לתלמידיה, ואת רצונה כי ישמרו על עצמם בימים הרבים שהם מחוץ לבית הספר בחופשת הקיץ. דבריה אלה מתחברים לציפיותיה של מנהלת בית ספר ממרכז הארץ (50), אשר אמרה בקול רם כי הייתה רוצה שהמורים "ירגישו את [התלמידים], שיהיו אמפאטיים, שיבינו שהם צריכים להתחבר גם לנושא של המשפחה גם אם אני מורה מקצועית ו... ואני מרגישה שמישהו קורה עם הילד או הילד, מקבלת מידע שהילד נמצא באיזשהו מצב סיכוני או בעייתי אז להתחבר להיות רגישים, להיות אמפאטיים, לנסות לעזור גם אם אני לא נדרשתי לכך". ההתחברות הרגשית עליה מדברת המנהלת אמורה לבוא לידי ביטוי לא רק בהבעת אמפתיה כלפי הילד וחרדה לעתידו, אלא אף בנקיטת עמדה פרו-אקטיבית כאשר המורה מעלה חשד ביחס לשימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידיו.

נקיטת עמדה פרו-אקטיבית בעקבות זיהוי/חשד

בעוד שמחובתו של המורה לדווח על חשד לשימוש בסמים או שתייה מופרזת של אלכוהול ליועצת או למנהל, הרי כאשר המורה בוחר לדווח ובעת ובעונה אחת גם לנקוט בעמדה פרו-אקטיבית ולנסות לסייע לילד ולהוריו בדרכים שונות, המרואיינים רואים בהתנהגות מעין זו ביטוי להתנהגות אזרחית בארגון. לבקשתה של המראיינת ממנהלת מאזור המרכז (52) לתאר בפניה מי הוא המורה שנתפס על ידה כ"ראש גדול" בסוגיות של סמים ואלכוהול, עונה המנהלת:

אני חושבת שזה, כמה דברים ביחד. קודם כל לשים לב לילד. שתיים, לעבד את המידע שאתה רואית אותו כששמת לב לילד ולשאול את עצמך מה אני עושה וזה נעשה. לנסות, להתייעץ עם מישהו כדי לנסות לפתור את הבעיה ואחר כך לעשות משהו. המשהו הזה זה אומר, שיחות עם הילד, עם ההורים, לבקש עזרה אחרת... אפילו עם הרשות למלחמה בסמים...

דבריה המנהלת מדגישה, מצד אחד, את הממד ההתנדבותי של נקיטת פעולה פרו-אקטיבית בעקבות חשדו של המורה, ומצד שני מנסה להבהיר את הגדרתה שלה לפעילות מעין זה. מרואיינים אחרים הציעו מגוון של הגדרות לתגובתו הפרו-אקטיבית של המורה, שהיא נתונה לשיקול דעתו ורצונו הטוב של המורה:

...גם כמורה מקצועית, אני אתייחס ואני אבדוק. אני מסתכלת על הילדים ואני רואה אם הם בסדר, לא בסדר. למשל אני רואה תלמידה מסוימת, אוי את נראית לי מאוד עייפה, מה קרה, אני כן מתייחסת אליהם, כל הזמן אני מסתכלת עליהם כל הזמן, ומנסה לראות שהכול בסדר. זאת אומרת, זה לא ממקום של חלילה חרדה, אבל זה ממקום של להיות עם היד על הדופק, ולבדוק שהכול באמת עובד כמו שצריך... היה ילד שהיו לו פצעים כאלה על הפה על השפתיים שלו נקודות, שיכול להיות

שזה היה משאיפה של משהו. הזמנתי את האימא למנהלת השכבה ואמרתי לה [ש]זה יכול להיות מהרפס השפתיים וזה יכול להיות מחום גבוה. אבל, זה גם יכול להיות משאיפת גז מזגנים, וזה יכול להיות מנרגילה ועוד אני לא יודעת ממה. אני מבקשת לקחת אותו באוזן לרופא לוודא מה זה ותביא מהרופא ממה זה יכול להיות והשיחה הזאת שאנו מקיימים מודפסת ומוכנסת לתיק האישי. הסמכות הזאת מלחיצה אותה והיא עשתה את זה, היא לא הייתה עושה את זה אחרת אם לא היינו מכריחים אותה. הרופא אמר שהוא לא יודע מה זה, אבל התהליך היה, ועכשיו אימא שלו קצת יותר מסתכלת עליו. ואמרתי לאם אני מדברת איתך כמו שהייתי רוצה שהמחנכת של הבת שלי תדבר איתי. כי לא הייתי רוצה להתערור אחר כך ולהגיד לא ידעתי. אני לא מאשימה אותו בכלום, לא ראיתי אותו עושה משהו אבל אני רוצה לבדוק. יכול להיות שאני טועה. ואני לא מאשימה אותו בכלום אבל חשוב לי שאם אני דואגת גם את תדאגי שנדאג יחד... (מורה, 45)

הדאגה הרבה כל כך של המורה מובילה אותה ללחוץ על אם הילד לבדוק את החשד אצל איש מקצוע מתאים, פעולה שהמורה איננה מחויבת לבצע על פי הגדרת תפקידה, שהרי כל חובתה להעביר את הטיפול ליועצת ותו לא. סיפורה דומה לסיפוריהם של מורים אחרים שהשתתפו במחקר אשר העידו כי הם פונים להורים כאשר עולה חשד כלשהו בקרבם, ולמרביתם אף היו סיפורים מוחשיים לספר למראיינת:

יש לי תלמיד, אני לא חושבת שהוא לוקח סמים אבל הוא נורא עייף בזמן האחרון, ועכשיו תוך כדי השיחה שלנו, אני שואלת את עצמי, אני צריכה לדבר עם אימא שלו. אני אצלצל אליה אני אשאל אותה מה הוא עייף כל כך...
מראיינת: זה התפקיד שלך את חושבת, להתקשר להתעניין להיות עם אצבע על הדופק?
לא יודעת. זו ערנות של מורה שבדק שאכפת לו, יש כאן המון עניין של איכפתיות, זה לא דברים שכתובים בשום מקום, זאת הנקודה (מורה, 53).

התגובה הפרו-אקטיבית באה לידי ביטוי גם בשיחות אישיות עם הילד, נושא שנרחיב עליו בהמשך, קיום פעילות מיוחדת בשיעור חינוך על הסכנות שבשימוש בסמים, פנייה לקצין נוער, וכדומה. ברם, חשיבות רבה יש לפנייה להורים להמשך טיפול:

תראי, למשל אופרטיבית. אם למשל אני רואה תלמיד וזה קרה לי, שהגיע לכיתה ואני מריחה ממנו ריח של אלכוהול, על הבוקר, אני קוראת לו לשיחה אישית, ואני אומרת לו שאני הרחתי ממנו את הריח של האלכוהול, ולמה הוא שותה, ומה זה נותן לו. זאת אומרת אנחנו מתחילים לשוחח על הנושא הזה. והוא לא יכול להתכחש כי אני מריחה את הריח. ואז אנחנו מדברים על הנושא הזה. אני שואלת אם ההורים יודעים, ואני דרך אגב אני מבקשת את רשותו ואני מדברת עם ההורים, ואני מסבירה לו שאני רוצה לדבר עם ההורים לא כדי שינזפו בו, אלא כדי לנסות לעזור לו. כי אני מסבירה לו שעל הבוקר לשתות אלכוהול זה דבר מאוד לא נורמטיבי ולא נכון ולא מובן. וזה בא מאיזהו מקום שצריך לעזור לו לבדוק מאיזה מקום, ולנסות לחזק את אותו מקום חלש. אז, למשל, זה קרה לי ועשיתי את זה...המערכת לא תדרוש ממני כזה דבר, אבל אם אני רואה את תפקידי כמי שאחראית לשלומם של הילדים ולתפקודם התקין, אז זה תפקידי (מורה, 45).

...אם אני שומעת את הילדים מדברים על זה שהתמסטלו אתמול בלילה ואני מדברת איתם זה פורמאלי או לא? זו חובה לטפל בזה. אני עוצרת הכול ומדברת ודנה ומנתחת, אני לא יודעת זה נראה לי חובה. ואני מגיעה [ליועצת], ואני אומרת לה חייבים להיכנס לכיתה ולעשות איזה שהיא פעילות, ואני יוזמת משהו, ואנחנו עושים חידונים, וכל מיני פעילויות כדי לעבד את מה שקרה. ואז הם מיד עולים על זה ואומרים לי אה את מביאה את הדברים האלה בגלל ששמעת אותנו מדברים אתמול על מה שהיה... (מורה, 33)

באחד המקרים כן ליוויתי אותו מאוד צמוד. אני חושבת שזה מאוד תלוי במחנך זה מאוד תלוי במחנך אם המחנך רוצה להיות מעורב, הוא יהיה מעורב, אף אחד לא יגיד לו תשב בצד אל תתערב. ההיפך...כי למחנך יש הקשר שיש לו עם הבית או אחרת ממנהלת וכדומה. אני חושבת שישבתי שלוש פעמים בשיחות כאלה שהמנהלת קיימה עם ההורים ואני נכחתי. באחד המקרים הייתי בקשר גם עם חוקר הנוער, ביקשתי ממנו שיעקוב אחר הילד כמו שצריך בשעות הלילה וכדומה. החוקר הזה במקרה גם למד איתי אבל חוקר הנוער פה בק' בקשר מצוין עם בית הספר. ובמקרה אחר שהיה תלמיד משתמש על בסיס קבוע והוא היה באיזה שהוא טיפול בב', זה הופסק כי לאימא לא היה כסף כי היא הייתה צריכה לנסוע איתו פעמיים בשבוע לבאר שבע והיא אם חד הורית. שם ידעתי גם מתי הוא מגיע מה שנקרא מתודלק, ולא וויתרנו עליו. המשכנו, היו לי הרבה שיחות איתו, אבל ידעתי שחושך מלשוחח איתו, לי לצערי אין את הכלים להוציא ילד כזה מהמעגל הזה, הוא הפסיק וחזר אחר כך, וזה היה סיפור...דרך אגב זה אחד הדברים שהבאתי לכיתה. כדי לזעזע את התלמידים ואמרתי להם חבר'ה אני לא אהסס אם אני אראה מישהו שששתמש בסמים אני לא אהסס לנסוע איתו

ולקחת אותו למרכז גמילה. לראות, שתראו שיכאב לכם כדי שתפסיקו. זה מאוד חשוב לי... (מורה),
(53).

חוסר האונים הנרמז בציטטה האחרונה אינו מרתיע את המורים המתנהגים אזרחית בבית ספרם לעשות ככל יכולתם לסייע לילד המכור לסמים ו/או אלכוהול, אפילו עד החלפת ההורים בתפקיד המלווים למרכזי גמילה, לפסיכולוג, למטפל, תפקיד שמוטל על ההורים אך מסיבות שונות הם אינם יכולים לבצעו כהלכה. הליווי כולל עידוד הילד לא להפסיק את הטיפול, מעקב אחר ביקוריו במרכז לגמילה או אצל בעל המקצוע המתאים, ואף איום בפנייה למשטרה אם הילד לא יתמיד בשיקומו. על תהליך שעבר עם תלמיד שהתמכר לסמים, מספר מורה מאזור כפרי (54):

שמנו לו מטרות מאוד ברורות כדי שיהיה לו טוב בחיים חוץ מהסמים. היו איתו המון שיחות, עטפנו אותו במעטפת רצינית כדי לתת לו את הביטחון שהוא יכול להצליח בכל מיני דברים בחיים והדחיפה הזאת, כל הזמן דחפנו אותו, לעשות את זה, לעשות את זה, לעשות את זה, לא וויתרנו, לא. בלי שום קשר לסמים, שמנו את זה בצד, וכל הזמן דחפנו אותו, ואפשרנו לו הצלחות בחיים. מתוך הדחיפה הזאת הוא חווה הצלחות והיה לו טוב עם זה.

למותר לציין, כי מרבית המורים והמחנכים אינם ששים ליטול משימה קשה זו על עצמם, ומכאן הבנתנו כי פעולות מעטות אלה הם בגדר היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, בדומה להתנהגויות אזרחיות רבות בארגון. אלה המעטים רואים מחויבות מוסרית עמוקה במעשיהם, למרות שלעיתים הם מספרים בצער רב על כישלונם להציל תלמיד מסוים מהתמכרותו.

השקעה מעבר לתכנית המניעה הרשמית

כאשר בחנו את משימות החובה של המחנך, למדנו כי הוא אחראי על העברתן של תכניות המניעה בכיתתו בהכוונתה של יועצת בית הספר או השכבה ועל פי הכתוב בהם. יחד עם זאת, כאשר המורה אינו דבק רק בכתוב בתכניות המניעה (כלומר, מקיים שיעור התואם אך ורק את הנדרש בתכניות אלה), אלא מעשיר את התכניות הללו ומרחיב את דרכי ההוראה שלהן, התנהגותו זו נתפסת כהתנהגות אזרחית בארגון על ידי המנהלים והמורים כאחד שהשתתפו במחקר הנוכחי. סימוכין להיותה של התנהגות מעין זו תוצאה של רצון המורה ולא חלק מהוראה שניתנה על ידי המנהל או מקבלים משני מנהלים במחקר:

דוגמא לכך יכולה להיות אותו מחנך שנתקל בתכנית טלוויזיה סרט או הצגה, והם רוצים לחשוף את תלמידיהם לכך. יש סרט יש הרצאה ששמעתי ראיתי, והוא מביא לי לבחון את זה כדי להראות את זה. זה כמובן לא חובתו, לא מחובתו לעשות את זה. יש מורים שהם מתנהגים כמעין חונכים של תלמידים מבלי שמונו לזה, באמצעות שיחות שהם מקיימים עם התלמידים ועוד דברים, וגם שאלות כאלה עולות. זאת התשובה למה שאת קוראת מעבר (מנהל, 53)

[המורה] ה"ראש הגדול" יכנס לכיתה, יעביר את השיעור בצורה אטרקטיבית, יביא גם חומרים נוספים, יבצע עם משחק תפקידים או עם אמצעים שיוכלו לרתק את התלמידים, ישאיר את האמירה שלו בסוף, יפעיל ויוכל להרחיב את זה גם לשיעורים נוספים, ישלב את הנושא, אני כמורה לביולוגיה ואני לא מחנכת לשלב את הנושא בתחום הדעת שלי...הכול התנדבותי. חד משמעית, חד משמעית (מנהלת, 50)

דוגמאות רבות להשקעתם מעבר לכתוב ולנדרש בתכנית המניעה מועלות על ידי המורים. הקרנת סרטים שקשורים בעיני המורה לנושא הסמים/אלכוהול, הדבקת מדבקות שעליהן כתוב – אני לא עושה סמים, ניתוח סוגיות אקטואליות בנושא התמכרות לסמים או אלימות שקשורה לשכרות של בני נוער, שילוב תלמידים בהמחשת המשמעות של שכרות או של התמכרות לסמים במשחקי תפקידים בשיעור בהנחיית המחנך, ניהול דיונים מעמיקים בנושא בכיתה עם ילדי הכיתה, כתיבת יומן נעורים על ידי התלמידים והצגתו בפני המורה, ניתוח אירועים אקטואליים הקשורים לסוגיות ההתמכרות, משחקי תפקידים, סדנא חווייתית, זימון שוטר נוער בשיעור, ועוד. באמצעות הציטטות הבאות יכול הקורא לחוש בהעשרה העצומה שמעניקים המורים במחקרנו לשיעור חינוך בהם עוסקים במניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים:

...אצלי בכיתה אני חילקתי את התלמידים לזוגות והם צריכים להעביר שיעורי אקטואליה בכיתה ולא ברמה של לבוא לקרוא את הידיעה וזהו אלא ברמה, ברמה של לעורר דיון בכיתה.

מראינת: במסגרת איזה שיעור?

מורה: חינוך.

מראינת: זה חלק נפרד מהתוכנית של הייעוץ?

מורה: כן.

מראינת: זאת אומרת את לוקחת בנוסף לשיעורי חינוך, את גם מכניסה פעילות נוספת שהילדים מעבירים אקטואליה?

כן, אקטואליה באופן כללי. למשל הראשונים שעשו אז הביאו באמת סיפור על, כן זה יצא בדיוק זה היה כבר ככה התחבר לנו עם הנושא של סמים ואלכוהול על עובדים זרים שנתפסו שהביאו לארץ כדורים והמעבידים שלהם העלימו עין. הילדים לבד נמשכים לנושא הזה. זה היה על המעבידים שהעלימו עין כי זה מצא חן בעיניהם ש, זה ממריץ אותם לעבודה יותר טובה אז הם רוצים כוח עבודה זול ונמרץ. אז היה דיון מאוד מעניין בכיתה סביב הנושא הזה, מאוד מעניין (מורה, 51)

חשיפת התלמידים לסיפורים אמיתיים המרתקים אותם ומחזקים את ההנעה שלהם להשתתף בשיעור העוסק בנושא מורכב כמו התמכרות לסמים ואלכוהול מופיעה אף בראיון עם מורה ממרכז הארץ (45):

תראי, זה שיחות בשיעורי חינוך שאנחנו כל הזמן, או לא בשיעורי חינוך, אנחנו כל הזמן, זאת אומרת, מגיעים לנושא הזה בדרכים שונות ולא דווקא דרך מערכי השיעור האלה. למשל, כשהיה את הסיפור עם הילדה בת חמש עשרה מצפון תל אביב שנאנסה במשך שלוש שנים, אז אנחנו כשדיברנו על הנושא הזה, הגענו גם דרך זה לעניין של הבילויים שלהם בסופי שבוע, ומה למשל שתייה חריפה כששותים אלכוהול אנחנו לא בשליטה, ואנחנו יכולים לעשות כל מיני דברים. אנחנו כל הזמן משוחחים על הנושא הזה....

אחרות מכניסות תכנים נוספים לשיעורי חינוך העוסקים בסוגיות של סמים ואלכוהול בחברה ובגיל ההתבגרות:

...משתפת את ההורים, מביאה כתבות, מכניסה אקטואליה, שיחות כל הזמן, אזכורים. מביאה סרטים בנושא. בכל הפעילויות של החינוך החברתי אני שותפה. לפני הצגות שמביאים, שהן מצוינות, אני עושה עבודה לפני ההצגה הכנה, לפני ואחרי. את מקבלת את פרוספקט ההצגה מקבלת פעילות לפני ואחרי ואת אמורה לעשות זאת. אני עושה תמיד לפני ואחרי והילדים מגיעים מוכנים להצגה. הם יודעים על מה מדובר...אני אומרת להם אתם זוכרים את ההצגה שראינו לפני חודשיים בדיוק על זה היא דיברה. זאת אומרת, אני עושה להם אחר כך גם את ההקשרים כהמחשה לדברים שקורים. כל הזמן (מורה, 46)

...אני כל פעם עושה דברים אחרים. זה יכול להיות להביא מאמר לכיתה ולדבר עליו, זה יכול להביא איזו אינפורמציה שאני יכולה לשאול אותם, לעשות שאלון כזה ולבדוק מה הידיעות שלהם בנושא, כאילו מה מיתוס ומה אמיתי וזה כאילו, אבל עשינו כזה דבר. למשל, באלכוהול ואחת השאלות הייתה "אלכוהול מחמם נכון או לא נכון?" אז הם הולכים אחר כך והם בודקים את התשובות שלהם. אז זה שאלון, זה מאמר, יכולה להיות פעילות, יכול להיות סרט, יכול להיות סרט שאנחנו מביאים מהחינוך החברתי, יש לנו כאן בפ' את סמינר אשלי שהוא מקום שיש שם כל מיני הפעלות. למעשה, התנהגותם האזרחית של המורים באה לידי ביטוי בהרחבתן ובהעשרתן את תכנית המניעה הפורמאלית והכנה מעמיקה יותר של תלמידים להתמודדות עם לחצים חברתיים, סכנות ההתמכרות, ותוצאות אפשריות של שתייה מופרזת של אלכוהול. הרחבה זו היא הרבה מעבר למינימום הנדרש ממחנך בתכניות המניעה הפורמאליות כפי שמעידה מורה ממרכז הארץ (47):

מראינת: אלו פעולות שאת עושה בנושא של סמים ואלכוהול נתפסות בעיניך כ"ראש גדול"? מורה: מה נחשב ל"ראש גדול", אף פעם לא דיברנו על זה. זה דווקא מרענן השאלות האלה. נחשב לראש גדול לא להיות צמוד למערך של השיעור, גם אם המערך טוב מאוד. וחשבתי להתחיל אותו אחרת אני אתחיל אותו אחרת. אני לא אהיה צמודה לדפים. אולי זה נחשב ל"ראש גדול", שאני מחפשת עוד דברים מעבר למה שלועסים לי ומביאים לי וכותבים לי...בנוסף לזה, אני מתחילה תמיד לחנך ב-י, ובהמשך כשעולות נקודות מסוימות באקטואליה וכדומה אז אני חוזרת אל הנושא ממקומות אחרים כמו למשל גז מזגנים אם יש מקרה כזה.

ומורה מהדרום (37), הנתקלת במקרה קשה של שתיית אלכוהול בכיתה, החליטה על דעת עצמה להרחיב את הדיון הכיתתי בסוגיות של התמכרות ושתייה. היא מספרת:

אני ביקשתי מהיועצת שתנחה אותי בנושא ושתעביר לי פעילויות, אני גם בעצמי איתרתי מגוון פעילויות באינטרנט והעברתי בכיתה...בגלל שראיתי שיש בעייתיות בכיתה, פחות מבחינת סמים יותר מבחינת אלכוהול. אנחנו מחויבים, זאת אומרת, היועצת בונה תכנית למשך השנה זה מחולק חודשיים חינוך מיני חודשיים סמים ואלכוהול וכדומה. אבל, אנחנו בגלל הבעייתיות בכיתה התמקדתי אפילו יותר בבעיות חברתיות. מבית הספר הביאו הצגה בנושא של שתיית אלכוהול ותאונות דרכים...

מסתבר, עם זאת, שלעיתים היצמדות לתכנית המניעה בלבד עלולה להוביל לשעמום ולהתנתקות של התלמידים מהשיעור, והמורים מאמינים כי בהעשרת התכנית הם מחזקים את האפקטיביות שלה, כפי שעולה מדבריה של מורה ממרכז הארץ (54):

אני מחפשת מאמרים פעילויות חברתיות, מחקרים מקרים מעיתונים, דוגמאות. בעיקר דברים חיים כי אני יודעת שאם אני אבוא ואדבר סתם כך על אלכוהול הכיתה שלי תרוקן, לכן אני משתדלת להביא שיהיו דברים שקרובים אליהם שקשורים אליהם. למשל, הבאתי כתבה ששתי אלכוהול ואנסו נערה...אפשר להיות ראש קטן ולקבל מהיועצת את מספר הפעילויות החברתיות שצריך להעביר, להעביר אותן ולהגיד זה עושים וי, סיימתי. אני כמובן לא הסתפקתי. מעבר לזה הוצאתי פעילויות, הוצאתי חוברת עם כל המידע על אלכוהול ישבתי לכרוך אותה משהו כמו חמישים עמודים. הוצאתי מהאינטרנט וישבתי ולמדתי את הנושא בבית לפני שאני הולכת להעביר את זה לתלמידים, כי את צריכה לבוא עם הידע. להיות רצינית.

ניתן לסכם ולומר כי מורים, המזהירים את התלמידים מפני הסכנות שבשימוש בסמים ובשתייה מופרזת של אלכוהול במגוון של דרכי לימוד והוראה, תופסים את עצמם כמי שמצליחים לעורר את תלמידיהם לחשיבה מעמיקה בנושא ומעלים את מודעותם של התלמידים לסכנות העומדות בפניהם בחיים, בכלל, ובגיל ההתבגרות, בפרט. למותר לציין, כי עבורם תכנית המניעה הפורמאלית איננה מעוררת אתגר וסקרנות במידה מספקת ועלולה, כפועל יוצא, להחטיא את מטרתה.

חניכה והקשבה לכל ילד

התנהגות נוספת הנחשבת בעיני המרואיינים כאזרחית בבית הספר נוגעת באותם מקרים בהם המורה אינו מסתפק בהקשבה לילד ולצרכיו (ובכלל זה זיהוי סימנים מחשידים אצל תלמידיו), אלא מהווה כתובת לשיחה אישית עבור התלמידים או יוזם בעצמו שיחות כאלה הכוללות אף התייחסות לסכנות הנובעות מחשיפה לסמים ואלכוהול. למעשה, פירושו של דברים אלה בכך שהמורה אינו מחויב פורמאלית לקיים שיחות אישיות עם תלמידיו על מגוון של נושאים שאינם קשורים, בהכרח, לנעשה בבית הספר או ללימודים עצמם (כנושאים של בינו לבינה, התפתחות מינית בגיל ההתבגרות, סכנות במועדונים ועוד).

ברמה הבסיסית, החניכה נובעת מיכולתו של המורה להקשיב ותפיסתו בעיני התלמידים כאדם שעמו אפשר לשוחח ובו אפשר לבטוח גם אם מועלים בשיחה האישית נושאים הקשורים לשתייה מופרזת. על כך מרחיבה מורה מדרום הארץ (29):

מראיית: אנא, תתארי לי דמות של המורה שעושה מעבר בנושא של סמים ואלכוהול, מי זה? מורה: אני חושבת שזו דמות שיש לה יכולת להשפיע, שיש לה יכולת להקשיב, לא רק לשמוע אלא להקשיב באמת, משהו שהוא אמפתי ושיש לו יכולת אמיתית לתת מעצמו. אולי גם שהוא צריך להיות פנוי רגשית כי אם אתה עמוס רגשית אתה לא יכול לתת למישהו אחר. מראיית: איפה את בסיפור הזה?

מורה: איפה אני? אני חייבת להגיד שאני לא תמיד פנויה רגשית. גם לי יש את הימים והשעות שלי שקשה בבית וקשה עם הילדים שלי, וההורים והתלמידים, וכדומה. אבל, אני בהחלט חושבת שאני יודעת להקשיב וזה גם מה שהתלמידים שלי אומרים, שסוף סוף יש לנו מורה שיודעת להקשיב לנו, שלא רק שומעת אלא שמקשיבה לנו באמת, לא שופטת אותנו...האמונה שלי שאני משרדת ומקרינה אותה לתלמידים. אני מאמינה שהם יכולים והם מאמינים בעצמם בעקבות זאת. האמונה, התקווה, הרצון לראות אותם מצליחים זה מה שמניע אותי. וככה זה צריך להיות אצל כל המורים.

הדגש בקרב חלק מהמרואיינים הוא על הנגישות של המורה לתלמידיו כאשר הם זקוקים לשיחה אישית על מנת לשתף אדם מבוגר בלבטים ובאירועים שהם חווים בגיל ההתבגרות. הציטטות הבאות ממחישות את נגישותו זו של המורה, הנתפסת כהתנהגות אזרחית בארגון:

...כל מורה שיהיה, מורה מקצועי או מחנך, מי שהילד רואה בו דמות, או הצליח להתקרב אליו. אני לא יודע אם הוא צריך ליזום, אבל הוא צריך להרגיש שהוא פנוי לילד כדי לדבר איתו על הנושאים האלה ולטפל בו. אחרת, אין טעם לעשות את זה, אחרת זה לא יעשה כמו שצריך, זה רק יעשה נזק (מורה, 39).

העשייה שלי בתחום המניעה באה לידי ביטוי בשיחות נפש ארוכות במשך שנים, ביקורי בית פחות. הורים לא כל כך. רק איתם, ישירות עם הילדים (מורה, 40)

...המחויבות שלי כמורה ומחנך היא ללמד על הבעייתיות בשימוש באלכוהול מרמת ההתנסות דרך הדברים הכי חמורים שאפשר להגיע אליהם. מעבר לזה, מניעה בתוך בית הספר שזה אומר המון שיחות עם הילדים, המון שיחות לאו דווקא עם התלמידים הישירים שלי, בכל השכבות, גם בנים וגם בנות, גם שיחות פורמאליות וגם שיחות לא פורמאליות שאני מקיים, וגם בפעילויות חברתיות ששם בעצם עיקר השימוש באלכוהול בבית הספר כמו מסיבות וטיולים, בעיקר במסיבות, להיות

סוג של שוטר, לחפש, להסתובב, לבדוק, להסתכל, אה... כל הזמן (מוֹרָה, 30)
באותה נשימה מוסיף הדובר השלישי כי הוא "מודע לזה שזה משהוא שהוא מעבר, שאני לא חייב
באופן פורמאלי", ומדגיש, בעצם, את הממד ההתנדבותי המבוסס על שיקול דעתו ורצונו של
המורה לקיים שיחות אישיות עם תלמידיו על בעיותיהם השונות, כולל התנסויותיהם בשימוש
בחומרים פסיכו-אקטיביים. תפיסתו זו מקבלת חיזוק ממורה מהשפלה הפנימית (46):

מראינת: מה מהעשייה שלך הוא התנדבותי? הוא לא מחויב פורמאלי?
מורה: הרבה מאוד. הפורמאלי זה שיעורי החינוך, ההצגות והתכנית של היועצת, והבלתי פורמאלי
זה כל שאר הדברים. זה שיעורי החינוך המורחבים, זה השיחות, האישיות והלא אישיות... קרה מקרה
של מחנכת שילדה שהיא נכנסה לנושא הזה של אלכוהול כתוצאה מאיזושהי בעיה רגשית שהייתה
לה, והיא יום אחד התקשרה למחנכת בעשר בלילה, וביקשה מהמחנכת שהיא אמרה לה בואי אני
צריכה לשוחח איתך. והיא הייתה ממש במקום, היא הייתה מאוד, מאוד שתויה, והמחנכת עזבה את
הילדים הקטנים שלה, ועזבה את הכול, ורצה לראות איפה היא נמצאת, והיא לקחה אותה גם
הביתה. זה לא קורה, זה לא פורמאלי, זה לא משהו שמצפים מאותה מחנכת, אבל זאת חברה
שסיפרה לי את זה....

המעניין הוא כי מעט מורים הרחיבו את משמעות השיחה האישית לשיחות יזומות של המורה
עצמו עם תלמידים שנתפסו על ידו כמי שמצויים בסיכון מסוים, וניסיון של המורה להתקרב
לתלמידים אלה בהפסקות או באירועים שונים על מנת לדלות מהם מידע העלול להעיד על
מצוקה נפשית של תלמיד זה או אחר. המעניין הוא שבולטת נוכחותם של מורים גברים
בסיטואציות מעין אלה:

אני, בהפסקה לעולם לא תמצאי אותי בחדר מורים. אני או אצל אב הבית שהוא איש מאוד, מאוד,
נחמד, או עם התלמידים. את לא תאמיני באיזה חברות אני עם התלמידים. יושב עם היודבנותיקים
על הספסל מדבר איתם על פשע על סמים.

מראינת: ומה אתה עושה?

מורה: אני מדבר עם כל הילדים הבעייתיים יום, יום, הפסקה אחרי הפסקה.

מראינת: והם משתפים אתך פעולה הם מוכנים?

מורה: בטח, מאוד. ראשית הם יודעים שאני מכיר אותם שמות שהם מעריצים אני מכיר נפגש
איתם, זה לא חברות אבל אני נותן להם שרות (מוֹרָה, 40).

...כשזה נגיד בהפסקות כשאני מורה משגיחה אז זה להתיישב ליד הקבוצות וממש להיעלם ולהקשיב
להם, הרבה פעמים גם ליזום שיחות, מה אתם עושים אחרי צהריים, מה אתם עושים בשעות הערב,
איפה אתם מבלים, עם מי אתם אוהבים לבלות, מה אתם אומרים להורים בדרך לבילוי, כדי לדעת
כמה ההורים מעורבים בזה. הרבה פעמים ילדים יוזמים את השיחה, ומבקשים ממני, אני צריך לספר
לך, אני רוצה לשאול אותך, ההורים מקשים עלי לצאת, איך אפשר לדבר עם ההורים, יש ילדים
שפונים ומבקשים תתערבי ותגידי להם שאני, שגם לי מותר לצאת או שגם אני רוצה להיות חלק
מ... (מורה, 49)

מוֹרָה מאזור השרון (43) הבהיר בראיון את הדרכים בהן הוא מעודד תלמידים בסיכון לשוחח איתו
ולשפוך את ליבם:

אני בא לדבר עם ילד מה נשמע מה העניינים או ששמעתי בל"ג בעומר ששתי אלכוהול והשתכר עד
כדי כך וזה. תגיד, למה שתית, למה זה, אז הוא סתם זה היה בתוך החבר'ה. אתה מבין את
ההשפעות, אתה מבין את זה למה שתית מה קרה למה פה, למה שם. כבר מתחיל לדבר... אני מדבר
איתו מנסה להשפיע עליו, מנסה להגיד לו מה בסדר מה לא בסדר, מנסה גם להבין ממנו מה הסיבות
וגם עד כמה הוא באמת רציני ויודע מה שהוא עושה בכלל.

בטרם נעבור לתיאור התנהגותם האזרחית של המורים ביחס למעורבותם באירועים ובפרויקטים
בית ספריים העוסקים במניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, חשוב לזכור כי שיחות
אישיות יזומות על ידי המורה או התלמיד בסוגיות של סמים ואלכוהול, הנתפסות ללא ספק
כהתנהגויות שהמורה אינו מחויב לבצען, מופיעות רק אצל מקצת מהמורים. המעניין הוא כי
מנהלי בתי הספר שהתראיינו למחקר זה לא הזכירו היבט זה בראיונות קרוב לוודאי בשל שכיחותו
הנמוכה בבית הספר.

מעורבות רבה ברמת בית הספר

התנהגות אזרחית נוספת, אשר הוזכרה על ידי המנהלים והמורים במחקר, נוגעת במעורבותו של
המורה (כמחנך או כמורה מקצועי) באירועים, וועדות, ופרויקטים בית ספריים העוסקים בחינוך
למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. מעורבות זו נעה בין השתתפות בוועדות ואירועים

בית ספריים המכוונים לחינוך למניעת השימוש באלכוהול וסמים ועד לייזום אירועים ופרויקטים ייחודיים בבית הספר בנושא זה. מנהלת מהשפלה הפנימית (54) מספרת על המורים העושים מעבר לנדרש בבית הספר; לשאלת המראיינת האם היא סבורה כי יש מורים בבית ספר שפעילים יותר בנושא הסמים והאלכוהול בבית הספר, היא עונה:

אני חושבת שכשיש מסיבה, למשל, יש כמה מורים שחושבים שזה התפקיד שלהם, זה נורא יפה איך שהם חושבים על זה, הם חושבים שזה התפקיד שלהם לדאוג שלא יהיה אלכוהול בבית הספר, והם אלה שמסתובבים ברחבי הבית ספר ומאתרים את האלכוהול, מאתרים את החבר'ה שנכנסים הם בודקים, הם עושים את זה בצורה יותר מאסיבית, הם עושים הרבה יותר, הם עושים את זה ממש מתוך שליחות, אחד מהם ממש עושה את זה מתוך שליחות...

מעורבותם של המורים במסיבות איננה נדרשת על ידי המנהלת, ולפיכך היא נתפסת כהתנהגות אזרחית בארגון. התנהגות מעין זו מופיעה אף כאשר המורה מתנדב להיות חבר בוועדה בית ספרית אד-הוק, העוסקת בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, או כאשר המורה מסייע רבות ביציאת תלמידי הכיתה לסרט בנושא סמים שמלווה בסיפורה של אם שבנה נפטר מהתמכרות לסמים, כפי שעולה מן הציטטות הבאות:

אני עושה את מה שצריך בצורה הטובה ביותר וזה חשוב לי ואכפת לי. אבל, לא הייתה לי במסגרת בית ספר. לא יזמתי איזה רעיון או איזה משהו וזה, מה שכן יש לנו בבית הספר וועדת היגוי בנושא, אז אני חברה בוועדת היגוי.

מראיינת: התנדבת לוועדת היגוי הזאת?

מורה: כן...בגלל העניין שזה נראה לי מאוד חשוב כל הקטע של אלכוהול וכל מה שקורה עם בני הנוער בשעות הפנאי שלהם (מורה, 47).

במקרה אחר מספרת מורה ממרכז הארץ (42) כי היא מתנדבת עם חברותיה להשתתף בפעילות מיוחדת שמארגן בית הספר להורי התלמידים שתכליתה לעורר את מודעותם לסכנות בהם מצוי ילדם:

בית ספר עושה את הפעילות הזאת של ערב ההורים כי זה גם תורם. מה זה שלוש שעות? אנחנו מאוד חשוב לנו לעבוד שלוש שעות וזה אחר הצהריים שלם, כי זה גם אנחנו וגם משהו מתחיל ב-19.00 כי אנחנו כבר היינו ב-18.00 כי גם הכנו כיבוד, וסידרנו את הכיתות וגם כל מיני מצגות, מצגת במחשב נערכנו זה כמעט ארבע, חמש שעות ערב כזה.

מראיינת: וזה במסגרת התנדבותית.

מורה: אז זה באמת התנדבותי לחלוטין כי אנחנו לא מקבלות עבור זה כסף, אנחנו לא. אנחנו באות אחרי הצהריים שאני אומרת לך אנחנו זה היה מ-18.00 עד 22.00 כמעט להיות פה, ובית ספר שחושב שזה לא מספיק חשוב אז זה לא עושה את זה וחבל כי ההורים ממש אחד, אחד, באו והודו, לא הפסיקו לדבר כמה שהיה מוצלח וכמה פקחנו להם את העיניים כי הם לא כל כך, אני חושבת אנחנו יותר מחוברים לילדים מאשר הם....

בעוד שהקולות שנשמעו עד כה ביטאו התנהגות אזרחית המוגבלת להשתתפות המורה באירועים ובוועדות כחבר פעיל אך לא כמי שיזם את האירוע או הוועדה, הרי שמספר מרואיינים דיווחו על התנהגויות אזרחיות בהן המורה יוזם פעולה, פרויקט, או אירוע מסוים בנושא סמים/אלכוהול בבית הספר. לעיתים, סוגיית הסמים והאלכוהול עולה מתוך פרויקט בנושא אחר, כפי שמספר מורה מדרום הארץ (57), אשר הכניס לבית ספרו פרויקט מיוחד בנושא בטיחות בדרכים:

בשכבה "ב אנחנו מביאים גם אנשי מקצוע וגם יש לי חברה שאני עובד איתה קבוע שנקראת "דרך חיים", של שני חבר'ה מוכשרים מאוד שחושפים בפני הנערים מגוון רחב של תאונות מכאלה שאפשר היה למנוע על ידי מעורבות של החברה והסביבה, ועד כאלה שהם בלתי צפויות ומה ניתן לעשות בכל זאת. גם העניין של הסמים והאלכוהול נכנס שם במקום של המניעה, כי בסדר נשאר בבית והלכת לישון, אחרי זה קמת בבוקר אתה רענן אולי לא, אבל המשכת לחיות. אבל, לפני שאתה עולה על רכב המצב הוא קצת שונה. אז אנחנו עושים קשר בין נהיגה בגיל הזה שגם מתחילים את הנהיגה וגם נחשפים לנושא האלכוהול בצורה כבדה...גם לנושא הסמים אז אנחנו עושים קשר.

ברם, במספר מקרים מורים מספרים כי הם יזמו פרויקט או אירוע בית ספרי מיוחד ספציפית בסוגיות של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער, מעשה העולה בקנה אחד עם רצונה של מנהלת בית ספר ממרכז הארץ ושאיופתייה לראות מורים שיישעו לה בסוגיות אלו:

...הייתי רוצה שהוא יעשה פעולות מניעה, שיזמין הצגה, שיעשה דברים שהם מעבר שזה בעצם התחום של היעוצות או המב"סית. הייתי שמחה אם מורה ייכנס ויגיד לי, למשל, הבן שלי הוא בכיתה ז' [ו] הוא חזר פשוט מעולף היה להם יום אלכוהול...ואמרת וואו, מה הם עשו שם שזה כל כך השפיע עליו, מעניין אותי לדעת מה הם עשו שם כי זה כל כך השפיע עליו. מעניין אותי אם הדברים שלי גם משפיעים על הילדים כאן. באמת. אני אתקשר אליהם לשאול מה הם עשו שם כי זה ממש

מעניין אותי לדעת מה הם עשו שם אולי אפשר ללמוד מהם. הייתי רוצה שאנשים ירימו מה שהיועצת שלי הרימה שנה שעברה האלכוהול בראי האומנות. האמת היא שבשלב הזה של הניהול אני מורידה את הדברים האלה כי יש יותר מדי פרויקטים אבל הייתי רוצה שיהיו לי יותר אנשים כאלה שיוכלו לעשות את כל הדברים האלה.

מהראיונות שהתקיימו במחקר זה מתברר כי שאיפתה של המנהלת אכן מתממשת בבתי ספר אחדים, בהם התנהגותם האזרחית של המורים באה לידי ביטוי בייזום והפעלת פרויקטים או באירועים שונים שתכליתם לחנך את התלמידים להימנע משימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, כפי שעולה מהציטטות הבאות. ברמה הבסיסית ביותר המורה מגייס נגמל מסמים על מנת שיספר את סיפורו:

...דבר שני שעשיתי בעבר פעמיים בנושא של אלכוהול. אם יש לך אנשים שהם נגמלים ואת מביאה אותם להרצאה לילדים, עכשיו צריך לדעת את מי להביא, לא כל אחד יודע להציג את סיפור חייו ואת ההשפעות השליליות. הייתה לנו אלכוהוליסטית אחת, אם אפשר היה להביא אותה כל שנה, עכשיו זה פונקציה של כסף של העדפות ההנהלה... אבל אגיד לך איפה מרחב הפעולה, בסל תרבות. כשבונים סל תרבות לשכבה אם יש נושא מניעה את יכולה להגיד אני אביא נגמל כזה. תראי זה גם הרבה עבודה של יועצת, יועצות מכירות אנשים כאלה שהסיפור שלהם משמעותי ויכול להוביל למסר שזה הרס את החיים לאדם שמספר. הם צריכים להבין שזה הורס חיים נקודה (מורה, 61).

יוזמה שלי... הבאתי מישהו שהשתמש בסמים ונגמל, וזה יש לנו את הנגמלים, והבאתי שוטר כדי לדבר איתם על הסכנות ומה קורה... אני החלטתי שאני רוצה להביא שוטר, ושייראו מה... (מורה, 52).

במקרים בודדים המורה יוזם תכנית רחבת הקף בעזרתם של בעלי תפקידים שונים בבית הספר (כרכז שכבה או רכז חברתי). במקרה מעין זה המורה בונה תכנית פדגוגית ייחודית לבית ספרו, משלב מורים ממקצועות שונים, או מסתפק בקיומם של שיעורי חינוך ואירוע בית ספרי גדול. דוגמא לכך אנו מקבלים מסיפורה של מורה מאזור השרון (52) אשר הקימה מרכז מצוינות שבו הייתה מעבדה אחת אשר "התעסקה בנושא, למשל, של עישון אז גם בסכנות שיש בעישון, גם בעישון נרגילה, גם בעשן מבחינת ההרכב הכימי שלו מה מזיק בו...". יחד עם עמיתה לעבודה היא בנתה תכנית עבודה לתלמידים במעבדות הללו על מנת שיפנימו ויבינו את הסכנות שבעישון. סיפורה מוביל אותנו לדון במרכיב האחרון של התנהגות אזרחית בבית הספר הקשור למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב בני נוער.

שילוב נושא הסמים/אלכוהול בשיעור הדיסציפלינארי

מקצת המרואיינים דיווחו על שילוב נושא הסמים והאלכוהול בשיעור הדיסציפלינארי אותו הם מלמדים (למשל, ספרות, מקרא, היסטוריה, מדעים) באמצעות הדגמת נושאי השיעור על ידי נגיעה בסוגיית הסמים והאלכוהול עצמה או באמצעות החדרת הנושא של הסמים לשיח הכיתתי כאשר המורה עוסק בתוכן מסוים (למשל, בהבנת תהליכים ביולוגיים בגוף האדם). לעיתים, סוגיות של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער הן חלק בלתי נפרד מתכנית הלימודים במקצוע (למשל, פסיכולוגיה, ספרות), והמורה המקצועי מוצא לנכון להרחיב את הנושא ולהתעמק בהשלכות של השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. לעיתים אחרות, המורה יכול לבחור בין מספר נושאים חברתיים ובוחר דווקא להתמקד בסוגיות של סמים ואלכוהול:

...באנגלית, למשל, אנחנו יש לנו יחידות בספרים שלנו שנוגעים לכל חיי הילד. חלק מהיחידות זה למשל crimes (פשעים), אז אם הנושא הוא crimes (פשעים) אז מדברים על המאפייה, מדברים על drugs (סמים) מדברים על abusing (ניצול) של הילד ועל שימוש באלכוהול וסמים.

מראינת: וזה תוכנית לימודים של משרד החינוך?

מורה: כן. ומסגרת הבחירה של הספרים של תוכניות הלימוד שלנו.

מראינת: אני רוצה להבין. זו תכנית שמחייבת את כל בתי הספר? לעסוק בנושאים של סמים ואלכוהול באנגלית זה מטעם המשרד?

מורה: לא, לא, לא, לא, לא ממש לא. אנחנו בוחרים, אנחנו בוחרים את הספרים על פי טעמנו, יש לנו מבחר של ספרים שמשרד החינוך מציע. עכשיו, אנחנו הולכים ובודקים מה מתאים לחטיבת הביניים. אנו מלמדים אותם המון אוצר מילים וכו'. אנו עובדים על כל מיני סיפורים עם מוסר השכל, ואנחנו בוחרים את הסיפורים שהכי מתאימים לנו מבחינת מה אנחנו רוצים שילמדו לקח, מה יהיה מוסר ההשכל של הסיפורים האלה. עכשיו, חוץ מזה יש לנו גם תוכניות לימוד, תוכניות הלימוד שלנו זה ספרים, ספר וחוברת עבודה שאנחנו גם בזה יש לנו מבחר אדיר. אנחנו בוחרים את מה שמתאים לנו, אנחנו מסתכלים איזה יחידות יש בספר, מה הנושאים, אם הנושאים מתאימים

לנו...ואני משלבת את הנושאים, את הנושאים של המניעה.

ברם, לא תמיד סוגיית הסמים מוצעת כאופציה לימודית בתכנית הלימודים. כך, התנהגותו האזרחית של המורה בנוגע לסמים ואלכוהול בקרב בני נוער מופיעה גם כאשר המורה בוחר להתייחס לנושא הסמים/אלכוהול תוך כדי הצגתם של תכנים שונים מתכנית הלימודים. למשל, מורה למקרא הדנה במצוות של עשה ואל תעשה ומדגישה את החטאים בחייו של אדם מקשרת נושא זה לאיסור להשתמש בסמים ואלכוהול, ומורה לביולוגיה המדגימה במעבדה את השפעותיהם של חומרים כימיים על תפקוד המוח והתאים בגוף האדם. דוגמאות לשילוב נושא הסמים והאלכוהול בשיעור אנו מוצאים בציטטות הבאות:

...מתמטיקה אני, רק כשאנחנו עושים בניית גרפים. בניית גרפים זה, אז כן אנחנו מתעסקים גם בזה. אבל לא [בכיתה] ז', [בכיתה] ח' כן. קריאת גרפים יש לנו נושא של, במיוחד במיצב. קריאת גרפים וכן מכניסים את הנושא, מדברים עליו...זה מופיע בחוברת, אנחנו מדברים על זה, על קריאת הגרף ומה קורה. אני בשיעור שלי מדברת על זה גם מעבר...כשעולה איזה משהו, אז ישר זה מכניס אותי לקטע החינוכי, ואני נוטשת לכמה דקות את המתמטיקה. זה נראה לי יותר חשוב...אנחנו כבר מדברים על אחוז, רואים שיש איזושהי עלייה באחוז המעשנים המשתמשים זה, אז אנחנו כבר מדברים. על סמים לא מדברים, על אלכוהול יותר (מורה, 35).

...כשאני נגיד מלמדת היסטוריה הרבה פעמים יש גורמים מזמנים, כמו נגיד כשמדברים על [ש] אצל מוסלמים אין שתיית אלכוהול, אצלנו יש שתיית אלכוהול, אז אנחנו מדברים על הנורמות ועל התרבויות השונות, ומה זאת אומרת לשותת אלכוהול, עד כמה? ובאיזה צורה... מראינת: וזה בכיתה מקצועית?

מורה: כן.

מראינת: שהיא לא כיתת החינוך שלך בכלל?

מורה: סתם, חלק מתכנית הלימודים בהיסטוריה. לא משנה שהיסטוריה זה קצת פחות חשוב לי כרגע, אבל כשמעלים את הנושא הזה אז גם לא מפחדים אחרי זה בהפסקה לבוא ולהתייעץ או לבוא ולהגיד. אני הרבה פעמים אומרת על העניין של הלשנה מול דיווח, אז הרבה פעמים שאני מספרת להם על תלמידים קודמים שאיך הם התנהגו, כשמדברים כבר על נורמות שתייה ופתאום אני אומרת, רגע, אבל אתם יודעים [ש]היו לי תלמידים שסיפרו על תלמיד אחר שהוא שותה כבר לבד, מה זה אומר וכולה, ואז כאילו ההלשנה לא הופכת להיות הלשנה...(מורה, 49)

...בגלל שאני גם לא רק בשיעורי חינוך, בגלל שאני גם מורה לכלכלה וסוציולוגיה, אז שוב העניין של סוציולוגיה אני עושה מזה מטעמים. בשיעורי סוציולוגיה כשאני מדברת על סטייה חברתית, כשאני מדברת על הנושא של קבוצת תושבים, אנחנו כל הזמן סביב האירועים. אני לוקחת כל הזמן נושאים שהם רלוונטיים להם. עכשיו, אני לא גורמת לזה, אני לא מציפה את זה יותר מדי כי זה אחר כך הופך להיות מעוף (מורה, 45).

...אני מלמדת תרבות ישראל...בפסח ופורים דברנו על היין, לא זוכרת בדיוק את הפסוק שבו אנו מתמקדים לא להתבסס יותר מדי והיית אך שמח...דברנו על זה שאסור "יותר מדי" וכל דבר יותר מדי הוא לא טוב. כי אנו יודעים איך זה מתחיל אבל לא יודעים איך זה נגמר. ויש עבודת הגשה ממש בנושא הזה של אלכוהול, בכיתות ז' ו-ח', עבודת הגשה יש לי אותה בתיק. זה פסוק.... לא להתבסס יותר מדי והיית אך שמח, אתה יכול לשמוח וזה אבל לא להגזים, אתה יכול לשתות יותר מדי ולדחוף את החבר שלך אחר כך מהגג. או הוא ידחוף אותך את מבינה אז מדברים על זה כל הזמן (מורה, 46).

הציטטות ממחישות את הדרכים שבהן המורים המקצועיים משלבים את נושא הסמים במקצוע אותו הם מלמדים ונושא הסמים, למעשה, מסייע להמחשת חומר הלימודים והתכנים שהמורה מעוניין להעביר לתלמידיו (כולל ערכים מסוימים). אבל, לעיתים המורה מתמקד בשיעורו בנושא מניעת השימוש בסמים ואלכוהול ותכני המקצוע שהוא מלמד נדחקים לקרן זוית או משמשים כאמצעי להעברת החשיבות שבמניעה זו. למשל, מורים לביולוגיה שהסבירו על הסכנות שבשתייה מופרזת של אלכוהול, מורים לאנגלית שהדגימו את סכנות השימוש בסמים באמצעות כתבות בעיתונות האנגלית על בני נוער המכורים לסמים, מורה לחינוך גופני המסביר את הקשר בין שימוש בסמים לכושר גופני לקוי, או מורה להיסטוריה המביאה לשיעור סרטים על אנשים שהתמכרו לסמים קשים ונפטרו בשנים האחרונות בלי קשר לדרישות תכנית הלימודים במקצועות אלה. המרואיינים מדגישים את הממד ההתנדבותי בהתמקדות בסמים ואלכוהול בשיעורי המקצוע של המורה, גם כאשר התמקדות זו לאו דווקא קשורה בקשר ישיר למקצוע ההוראה:

...כמורה לתנ"ך בכיתה י"ב [יש] 20 שעות שבועיות לקראת בגרות חורף את לא יודעת איך שאני חושפת את התלמידים שלי. נגיד שהיה איזה מקרה עם סמים עם מישהו שנהג בכביש תחת

אלכוהול והרס משפחה שלמה, הרס משפחה שלמה. בתאונה שהוא עשה ולו לא קרה כלום. אני חייבת עשר דקות לדבר איתם על זה. להעביר להם את המסר הזה, אני מרגישה שאני חייבת. זה סוג של משהו שהוא פה בלב. ואת לא יודעת באיזה אנרגיות אני מביאה אותם לאיזה מצבים שאחרי העשר דקות האלה שנתתי להם בחצי השעה הבאה איך הם משתתפים ואך הם מתנהגים. זה משפיע עליהם מאוד. וזה אני עושה כמורה מקצועית, כן כמורה מקצועית לא כמחנכת. ואת יכולה לקחת את ה"ב שסיימתי איתם ולשאול אותם מה הענקתי להם חוץ מתנ"ך. ואלה כיתות אומץ כיתות מאוד קשות (מורה, 32)

מורה: ...מורה שעושה מעבר לנדרש זה מורה שבאמת גם בשיעור שהוא מלמד וגם במקצוע שהוא מלמד ועולה סוגיה כזאת, לאו דווקא בשיעור חינוך אז הוא מתייחס אליה. אם קורה משהו אקטואלי אז הוא מביא להם לדבר על זה...זה מדאיג, מדאיג מאוד, ומעבר לזה שאני רואה את עצמי כמחנכת, לא [רק] מורה לערבית, אלא מחנכת, ודרך אגב, אני עושה את זה לא רק בכיתות שאני מחנכת פה. זאת אומרת, אני מאוד חשוב לי לדון בדברים האלה גם בכיתות שהן לא כיתות חינוך שלי...אני מדברת עם דברים שקרו, דברים טרגיים, כן בהחלט (מורה, 44).

במקרה של המורה לערבית נושא הסמים והאלכוהול אינו מקושר ישירות למקצוע ההוראה שלה, ייתכן בשל הקושי לצפות מתלמידים לקרוא טקסטים בשפה הערבית העוסקים בסמים ובאלכוהול בשלב הלימודים בו הם מצויים בדרך כלל בבית הספר העל יסודי. מכאן, שהתנהגות אזרחית של מורה בנוגע לחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול באה לידי ביטוי בהחלטתו של המורה להקדיש מהזמן המוקדש להוראת מקצוע ההוראה שאותו הוא מלמד לנושאים אקטואליים כשתייה מופרזת של אלכוהול או הסכנות המתלוות להתנסות ראשונית בסמים קלים ככל שיהיו. הדרך שבה המורה מחליט להקצות מזמן השיעור לנושא הסמים והאלכוהול מודגמת בציטטות הבאות:

מראיית: מה בעיניך נחשב מעבר בעשייה שלך?

מורה: אני עושה באופן יום יומי עם הילדים, לא לבוא ולנחות עם איזשהו פרויקט, אני לא רואה בזה פרויקט, אני רואה בזה דרך חיים, שכל מקום שבו, שאנחנו נפגשים עם הנושאים, אפילו באקראי, קריאת עיתונים, וקראתי איזה כתבה והיא מתאימה לי, לאו דווקא לשתייה, אלא לנושא שאני מלמדת אז אני אביא את זה. אם יש איזו שהיא כתבה על חקיקת חוק בכנסת ואם יהיה חוק על אלכוהול או חוק אחר, אני אעדיף לקחת את החוק על האלכוהול כדי לשים את זה על השולחן (מורה, 49)

...אני בוקר, בוקר, פותחת את האינטרנט ואת העיתון, יש לי עיתון בוקר, בוקר, ואני בתוך העניינים והילדים מאוד אוהבים את זה. אני אראה לך את המשובים, אם תרצי, אני אראה לך את המשובים, הם מחמיאים על "השחרית". "שחרית" זה עשר דקות בבוקר של אקטואליה שאני מדברת איתם. הם מספרים לי שהעשרתי אותם ב"שחרית".

מראיית: על מה את מדברת איתם בדרך כלל?

מורה: על אקטואליה, אני יכולה לדבר איתם הייתה תאונת דרכים עם צעירים אלכוהול, אני צריכה לדבר איתם על זה אז אנחנו נכנסים לנושא אלכוהול איך הוא משפיע על המוח, על זמן תגובה, אני גם בן אדם שבא עם ידע, את מבינה? ואז הם מכבדים את הידע... (מורה, 52)

...אם בבוקר נגיד קראתי איזו כתבה מרעישה, אני מיד אביא אותה. אני לא אחשוב פעמיים; לא זה לא יושב לי טוב היום עם התכנית, היום רציתי לדבר על משהו אחר. אז לא, אין דבר כזה. אני מיד מביאה את זה. אם אני חושבת שזה משהו שחשוב לילדים אני אביא את זה...לא רק סמים ואלכוהול, יש לנו עכשיו ילד חולה בשכבה, נסע אמש לחו"ל, כל השכבה התגייסה, ודרך זה דברנו על הנתניה ואחריות. זה חינוך. זה הערכים (מורה, 45).

שילוב אקטואליה בשיעור המקצועי של המורה חותם את דיוננו על התנהגויות אזרחיות בארגון של המורה בבית הספר הנוגעות לחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול. התנהגויות אלו כללו אמפתיה כלפי התלמיד באשר הוא המובילה את המורה לעקוב אחר מעשי תלמידיו ולהביע דאגה כנה לעתידם, עמדה פרו-אקטיבית בעקבות חשד לשימוש בסמים או שתייה מופרזת של אלכוהול על ידי תלמיד מסוים, השקעה מעבר לנדרש בתכנית המניעה הרשמית שמנוהלת על ידי יועצת בית הספר, חניכה אישית והקשבה לכל ילד הזקוק לאוזן קשבת מצד אדם מבוגר, מעורבות רבה ברמת בית הספר באירועים ופרויקטים בית ספריים בנושא סמים ואלכוהול, ושילוב נושא זה בשיעור הדיסציפלינארי של המורה. השאלה הנשאלת כעת היא מה הגורמים המעודדים ומונעים את הופעתן של התנהגויות מעין אלה בקרב מורים בבתי הספר העל יסודיים.

גורמי ההתנהגות האזרחית ביחס לסמים ואלכוהול

אין ספק כי התנהגויותיהם האזרחיות של המורים ביחס לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים תורמות לחיזוק חינוך זה והעמקתו בבית הספר, תרומה העולה בקנה אחד עם מחקרים שהראו כי התנהגותם האזרחית בארגון של העובדים תורמת רבות לאפקטיביות ארגונית (למשל, Organ, 2002). לאור חשיבותן של התנהגויות אלו עולה שאלת הגורמים המקדמים התנהגות מעין זו לצד גורמים המעכבים הופעתן של התנהגויות אלה. הפרק הנוכחי פותח בהצגתם של הגורמים המעכבים התנהגויות אזרחיות בארגון של מורים בחינוך למניעה, וממשיך בניתוח הגורמים העקיפים והישירים המקדמים התנהגויות מעין אלה בארגון.

גורמים המעכבים התנהגות אזרחית ביחס לסמים/אלכוהול

שלושה גורמים מרכזיים להימנעותם האפשרית של מורים מלהתנהג אזרחית בכל הקשור לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים הוזכרו על ידי המרואיינים במחקר זה. הראשון, פחד לעסוק בנושא הסמים, הוזכר כדרך אגב על ידי מעט מהמרואיינים, אשר טענו כי "מורים מפחדים להתעסק עם סמים, כי זה רחוק מהם, זה לא נוגע בהם [כי] קודם כל מורה יפחד שהוא יסומן כאחד שמבין יותר מידי ואז אולי בעבר הוא השתמש... כי הם לא מכירים את התחום, הם מפחדים לעשות טעויות, ולכן הם מעדיפים שאת המניעה תעשה היועצת". ואכן, המורים שהשתתפו במחקר, קרי אלה הנמנים על אלה העושים מעל ומעבר בנושא זה, העידו כי יעשו הכול ללא מורא על מנת לסייע לילד שנחשד על ידם כמכור לסמים או לשתית אלכוהול.

הגורם השני שמעכב הופעתן של התנהגויות אזרחיות של מורים בנושא סמים ואלכוהול נוגע בטבעו השלילי של העיסוק בסמים ובאלכוהול ביחס לעיסוק המכובד בתכני המקצוע והחינוך הערכי בבית הספר. מורה מהשפלה הפנימית (40) מסביר מדוע מורים אינם רוצים להשקיע בחינוך לסמים ואלכוהול:

הוא נושא מלוכלך, אוקי, הוא מלוכלך. זה נושא שלא רוצים לגעת בו, זה נושא מלוכלך. הוא נושא לא נורמטיבי. הכי קל לארגן ערבי גיבוש לכיתה כמחנך, והכי קל לי לבחור את המצטיין הכיתתי... והכי קל לי לארגן התנדבות בבית אבות. אבל, לטפל בדבר מלוכלך כמו אלכוהול זה אחרת, אני גם צריך להתעסק עם האוכלוסיות הפחות טובות, שבדרך כלל זה הקטע, האוכלוסיות הפחות טובות. זה להתעסק עם השוליים עם האוכלוסיות הלא טובות והלכלוך שלהם.

ומורה ממרכז הארץ (45) מרחיבה את דבריו ומציינת:

למה [המורים] נמנעים, כי זה קשה. כי יש בזה סכנות. איזה סכנות? אלף, של מעורבות יתר. ובעצם אני לא יודעת, לא כל כך מצליחה לראות למה. כי אני נוהגת אחרת. אני לא יכולה לדעת. למעשה, המורים במחקר, הנמנים על אלה שאכן "עושים אחרת" כדבריה של המורה ממרכז הארץ, מעידים על עצמם כמי שהתגברו על הקושי האמור ומוכנים להתמודד עם "כאבי הראש" והמחירים הרגשיים שנלווים לטיפול מעל ומעבר בהתמכרות או בשתייה לשוכרה של תלמיד בכיתתם. בניגוד למורים אחרים, הם לא נרתעים מלהתערב במצבים קשים מעין אלה. מורה מדרום הארץ (59) מסבירה סוגיה זו לעומק כאשר היא מנסה לתאר את המורים שאינם תורמים מעבר בסוגיות הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער:

...כי בשביל מה הם צריכים את הכאב ראש הזה, להתקשר להורים, להתקשר למשטרה, להתקשר ל...תראי, ברגע שאת מעבירה את זה להנהלה מטפלים בזה. כלומר אם אני יודעת על מישהו מהכיתה שלי, קודם כל אם הוא שותה זה ההורים, ואם באמצע המסיבה, אז גם המחנכת המנהלת יודעת, עדיף לא להסתכל לצד השני באותו רגע, ולא להיכנס לכל הסמתוחה הזאת כי זה בלאגן שלם וצריך לטפל וצריך לעשות כל מיני דברים, אז מה איכפת להם להעלים עין, לבוא ללמד את מה שהם צריכים והיתר ישברו את הראש... אז נמנעים. ודבר שני, גם להיכנס יותר מדי לעומק, לא לכל אחד. אני לא חושבת שהיום, היום לא בודקים מחנך לפי האנרגיות הנפשיות שהוא משקיע, אלא זו עשייה מסוג לעשות וי. אז למורה נותנים כיתה ואומרים לה את מחנכת, בסדר יש שם של מחנכת. אבל מה יש מאחורי זה, נותנים לה איזה סדנה שצריך להעביר בנושא הזה וזהו...

כדבריה האחרונים נגעה המורה בסוגיית האחריות בחינוך, קרי מדידה קבועה של הישגי התלמידים ודרישה נוקשה מהמורים למלא טפסים על גבי טפסים בהם הם מדווחים על מעשיהם בשיעור וההספק היומי והשבועי שלהם. במצב מעין זה התהליך בו מצוי המורה עם תלמידיו הנחשדים בשימוש בסמים ובאלכוהול מאבד מחשיבותו לעומת התוצרים האחרים הנדרשים ממנו. למותר לציין כי מדיניות ממשלתית זו מובילה לירידה בנטייתם של המורים לבצע מעל ומעבר לעבודתם גם בסוגיות הרוח גורל כשימוש בסמים. זאת ועוד, כאשר עבודתם איננה נמדדת

על סמך השקעתם בטיפול בתלמיד, אין זה מפליא כי מורים רבים שומרים מרחק מנושא הסמים/אלכוהול המצריך מעורבות רגשית עמוקה של המורה. קושי רגשי זה מוסבר על ידי מנהלת מדרום הארץ (54):

מבחינה אופרטיבית יש לחלק מהאנשים קושי להגיב, גם על אלימות דרך אגב. זה נובע מהקושי להתעמת, בקושי להציב גבולות, הקושי להתעמת עם זה. ראי, כולם עושים הכול, אבל הם לא ילכו לחפש את העימות. הוא, המורה הזה, ילך לחפש את העימות, הוא לא מוותר... הגורם המעכב האחרון קשור בחוסר הידיעה והידע המקצועי של המורים בתחום הסמים והאלכוהול, לא רק זה הנחקר באקדמיה אלא אף זה המעשי, קרי רבים לא ראו מימיהם סמים ולא שתו לשוכרה בצעירותם. לדעתם של מרואיינים רבים המורים נמנעים מלהתנהג אזורחית בסוגיות של סמים ואלכוהול היות והם פשוט אינם בעלי הכשרה מתאימה לעסוק בהתמכרויות, שתייה מרובה ושימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים שונים. הציטטות הבאות ממחישות מצב מעין זה: ...חופ מזה שצריך לדעת, תראי אני מומחה במירכאות, אני מכיר. ילדים יוכלו לבוא למורה להגיד לו, תשמע, אני משתמש רק ב...מעשן רק ג'וינטים פעם ב...חלק מהמורים יודעים מה זה בכלל ג'וינטים ויש כאלה שבכלל לא יודעים. לכן הם מפחדים. לא כל מורה מוכן להתעסק עם זה...אין כלים, לא הכשירו אותם ובשביל זה יש יועצות. לכן תמיד אומרים שאם אתה לא מסוגל לתפקד לטפל בזה תעביר ליועצת (מוֹרָה, 40)

אין [למורה] כלים לזהות ערנות, הוא יכול לדעת מה זה עיניים של סם או אלכוהול? הלכתי אתמול לישון מאוחר אז העיניים שלי היום אדומות. אז מה. זה אומר שאני משתמש בסמים? ההיפך. הם צריכים לדעת שאדם שמשתמש בסמים העיניים שלו לו לא אדומות. כשאת רואה נרקומן מתגלגל. לא משנה, גם שתיית אלכוהול גורמת להרחבת אישונים ולאדמומיות...הם לא יכולים כי אין למורים בארץ כלים להתמודד עם משהו שהם לא באו מהרקע שלו, המורים פה כולם רוב, משכילים, אף אחד מהם לא עברין... (מוֹרָה, 41)

למרות ההשתלמויות להן זוכים מחנכים בכיתות חטיבת הביניים והחטיבה העליונה בזיהוי סימנים מחשידים אצל בני נוער, הרי המרואיינים חשים שאין בידיהם מספיק כלים מקצועיים להתמודד עם סוגיות של שימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידיהם. לפיכך, רבים מהם מעידים כי הם פונים ליועצת כל אימת שהם חושדים בתלמיד זה או אחר, או כאשר הם מבקשים סעד מקצועי בעניינים אלה. העדר הידע המקצועי ומידע מעשי על תוצאות ההתמכרות והשתיה המופרזת הוזכר פעמים רבות כגורם המונע ממורים רבים להתעמק בנושא ולעשות מעל ומעבר בחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול. מנהלת ממרכז הארץ (49) מחזקת תפיסה זו באמצעות הצגת ההכשרה המועטה שמורים מקבלים אפילו לגבי יצירת דיאלוג בונה עם הורי התלמידים הנחוץ כל כך בעת טיפול או מניעה:

...בהכשרה שלנו כמורים אנחנו לא מקבלים, אנחנו לא מקבלים גם את הקטע של הדיאלוג עם ההורים שזה אחד הדיאלוגים הכי קשים, כי אתה בא בדרך כלל להגיד להורה משהו שהוא ממש לא רוצה לשמוע, על פאר היצירה שלו, על הילד שלו. אתה, בדרך כלל, בא ואומר לו דברים שליליים. אני במשך כל ההכשרה הפורמאלית שלי והלא פורמאלית וכל החוג, הקורסים, מעולם לא היה דיון איך לנהל שיחה עם הורים. אנחנו עשינו את זה בבית ספר כי אני רואה את המצוקה ואני רואה. אחר כך אני צריכה לתקן את הטעויות של המורים, כי ההורים נעלבים... לאור העדר הכשרה מקצועית וכפועל יוצא הקושי של מרבית המורים להתמודד עם נושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער, הרי בולטת ייחודיותם של המורים שהשתתפו במחקר הנוכחי. שתי מרואיינות משוות בינן לבין מורים אחרים ומדגישות, כפועל יוצא, את יכולתן להתמודד עם הגורמים המעכבים שהוצגו כאן:

ברגע שילד נמצא בפנים, שיש לו בעיה של שתייה או סמים, הטיפול עובר לגורמים מוסמכים יותר. תראי, אני לא הוכשרתי לזה, וגם אין לי את הכלים לזה. כשלמדתי עכשיו תואר שני דברנו על זה שחייב להיות קורס שמכשיר, עזבי מורים, מורים חדשים בעיני חובה, אבל מנהלי בתי ספר. שייתן לנו את הכלים להתמודדות גם בעניינים כאלה, שייתן לנו את הכלים של אבחון, של התמודדות מעבר לרצון הטוב שדברת עליו קודם, כי באמת הפצעים האלה בפה...משהו אמר לי, לילד הזה יש פצעים את יודעת שזה יכול להיות כך וכך, היא ראתה את זה בערוץ 8 בטלוויזיה. ישר אימצתי את זה לקחתי את זה, עכשיו אני יודעת שזאת אפשרות (מורה, 46)

...גם כלפי הילדים אני קצת שונה, כי אני עם תעודה של רכז חינוך חברתי, ועבדתי בתחום הזה במשך שנים אז אני יודעת המון על הפעילויות האלה והמון העברתי פעילויות בחיים והעברתי להם פעילויות של כל מיני כמו דילמות מוסריות בדרך שזה גם נכלל בתוכם...אז עשיתי הנחייה

למחנכים...חוץ מזה עשיתי תעודת יועצת חינוכית אז אני גם יועצת חינוכית, אז אני גם יודעת את כל מה שצריך לעשות מבחינת ייעוץ בנושא של...כי זה תחום מאוד רגיש, זה תחום כל כך רגיש ואת יכולה לגרום נזק אפילו אם זה לא יהיה אדם שיש לו הכשרה מתאימה. עכשיו לא צריך, או הוא או היא לא צריכים להיות יועץ חינוכי, לא צריכים להיות רכזי חינוך חברתיים כי זה קורסים ארוכים, צריכה להיות איזושהי הכשרה או איזושהי השתלמות אבל ממש מעניינת, הכשרה שתהיה, שתיגע בנקודות של מניעה...

לשאלת המראיינת האם למורים יש מספיק כלים להתמודד גם עם מניעה, היא עונה:
כלים יש. אם בן אדם רוצה, מספיקה לחיצת כפתור באינטרנט ויש ים חומר. באתר חברה ונוער, יש מערכי שיעור, כרטיסיות מה לא. ואולי זה כישורים אישיים... (מורה, 45).

ממילותיה האחרונות של המראיינת אנו למדים כי למרות העדר הכשרה מקצועית בתחום הסמים והאלכוהול, הרי מחנכי כיתות ומורים מקצועיים יכולים ללמוד רבות בעצמם מאתרי אינטרנט שונים העומדים לרשות הכול ובהם ניתנים הסברים מעמיקים על התמכרות ושתייה מופרזת והצעות לפעילות כיתתית עם בני נוער.

גורמים עקיפים המעודדים התנהגויות אזהרות בהקשר של סמים ואלכוהול

למרות הימצאותם של גורמים מעכבים, הרי מרבית המראיינים הצביעו על מגוון של גורמים העשויים לעודד את המורים להתנהג אזהרות בכל הקשור לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. הניתוח האינדוקטיבי שהופעל במחקר המקומי זיהה שישה גורמים המחולקים לשתי קבוצות. בקבוצה הראשונה מצויים שלושה גורמים עקיפים – פעולות בית ספריות בנושא הסמים, טיפוס ראש גדול ועמדות המורה כלפי סוגיית הסמים והאלכוהול, ובקבוצה השנייה מצויים ארבעה גורמים ישירים – מנהל בית הספר, אקלים בית הספר, יועצת בית הספר, ואתיקה פרופסיונאלית גבוהה.

פעילות בית ספרית בנושא הסמים

הגורם העקיף הראשון להתנהגותם האזהרות של מורים בחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב בני נוער נוגע בפעילות הבית ספרית המתקיימת בבית הספר בסוגיות של סמים ואלכוהול. ייתכן, כי פעילות זו מעודדת מורים אחדים ליטול על עצמם תפקידים נוספים, כארגון הפעילות עצמה ו/או בהדרכת תלמידי כיתתם לקראת הפעילות ובעקבותיה בלי שיהיו מחויבים לעשות כן. המעניין הוא כי פעילות זו הוזכרה על ידי המנהלים ולא על ידי המורים במחקר ומכאן שעל הקורא לראות בגורם זה תוצאה של הניתוח האינדוקטיבי שהופעל במחקר זה ופחות תוצאה של פרשנותם של המורים המתנהגים אזהרות בבית ספרם.

הפעילות הבית ספרית העשויה לעורר מורים להתנהג אזהרות עשויה לנבוע מתכנית של משרד החינוך או מפרויקט שאומץ על ידי הרשות המקומית, המנחה את בתי הספר להפעיל תכניות מסוימות, כפי שמספר מורה ממרכז הארץ (60):

...יש פה תכנית, בואי אפתח את הקלסר, יש תכנית שש שנתית, ככה זה ב-ת' תכנית ייעוצית חברתית על טווח של שש שנים שלכל שכבה יש את הנושא שלה. בט' ו-י' יש את הנושא הזה של התנהגויות סיכוניות, בגלל זה רציתי להפגיש אותך עם הרכזת החברתית שהיא יותר מתמצאת. אני לא זוכר בעל פה את כולם...וזה כולל סמים אלכוהול, וכל הדברים האלה שם המוקד מבחינת העשייה הייעוצית...[ב]כל שנה מגישים בשיתוף משרד החינוך תכנית מאוד מפורטת...פעילויות חלקן שייכות לבית הספר. למה שהיועצות עושות הפעילויות מה הצוות עושה איך מדריכים את המחנכים שיעורי חינוך וכדומה. זו העשייה הבית ספרית...

פעילויות אחרות הן תוצאה של יוזמת בית הספר בהן רכזים, מורים ויועצת בית הספר עשויים ליזום פעילות כל שהיא בנושא סמים ואלכוהול ולבקש את אישורו של המנהל. מנהלת מאזור המרכז (49) סיפרה על פעילות בסינמה סיטי, שהיוזמה לה הגיעה מהאחראית על החינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול (מב"ס) בבית הספר, ומנהלת משפלת החוף (41) סיפרה על פעולות שבית הספר מארגן בנושא עם הורי התלמידים:

...לא חייבים לעשות ערבי הורים, לא בנושאים אחרים ובטח לא בנושא הזה. אנחנו מגייסים את ההורים. עשינו שנה שעברה אימפרוביזציות. אז, הזמנו את ההורים ולימדנו אותם וחילקנו להם תפקידים, והכנו את התלמידים, וגייסנו הורים ומחנכות ישבו על הטלפונים וצלצלו, זה לא בפורמאלי לצלצל להורים. ואני צלצלתי וגייסתי ועד הורים, זה לא בפורמאלי. עמיתים לסמים זה גם, לא חייב. יש בתי ספר שלא עושים את זה. ואנחנו משתתפים בזה בכל שנה, כל שנה. יש לנו יום שאנו מביאים, בשבוע שעבר ביום שישי עשינו יום בנושא אלכוהול ומניעת סמים, יום של דיאלוג

ישיר בין ההורים לתלמידים בגיל ההתבגרות. הנוער בודק גבולות, מתרגל חופש ועצמאות. אם אתה מודאג מתרבות השתייה של הנוער ומהמחיר הכבד שהשתייה גובה אנו מזמינים אותך לסדנה משותפת של שימוש לרעה של אלכוהול משמונה וחצי עד אחת עשרה וחצי. הייתה הרצאה להורים על תרבות הבילוי. הילדים קיבלו במקביל הרצאה אחרת ואחר כך היה לנו שיח בכיתות עם הורים ותלמידים בנושא. הנה את רואה, הילדים שלכם מזמינים. היו פה המון הורים והיה מדהים. זה לא פורמאלי לעשות יום כזה. יום לימודים, יום לימודים ארבע שעות, הילדים לא למדו ועשו את זה. אין ספק כי קיומו של יום מעין זה מדרבן מורים בבית הספר לשתף פעולה עם הנהלת בית הספר ולתרום מזמנם וממרחם להצלחתו של יום זה, זמן ואנרגיה שהם אינם מחויבים פורמאלי, כפי שרמזה המנהלת, להעניק למקום עבודתם. לעומת זאת, מקצת הפעילויות הבית ספריות בנושא הסמים והאלכוהול מבוססות על מומחה מבחוץ או על נרקומן לשעבר ותפקיד המורה מסתכם בנוכחות באירוע ושמירה על הסדר. מספר מנהל ממרכז הארץ (64):

שלשום היה כאן ערב מיוחד ממש חם מהתנור, שהוקדש לנושא. [המרצה] מתעסק בהתנהגויות סיכוניות, לא רק סמים ואלכוהול. הוא בעל מכוון יסודות והתמחות שלו היא התנהגויות סיכוניות. הוא עשה כאן שבוע שעבר ערב לוועדי הורים נציגי הורים. תלמידים ומורים. זה היה מפגש מרתק. בבתי ספר אחרים מזמינים רופא שידבר על ההשלכות הגופניות של שימוש בסמים או של שתייה מופרזת של אלכוהול, נרקומנים שנגמלו אשר מספרים על התלאות שעברו בעקבות התמכרותם, או ניידת המכונה "מכורים לסמים" הנשכרת עבור פעילות של כיתות "ב בנושא. עצם קיומם של אירועים אלה ואחרים בבית הספר עשוי לעורר מורים אחדים להתמקד בנושא זה ולהעלות את מודעותם בצורך במעורבות רבה יותר שלהם בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, מעורבות שכפי שראינו בפרק הקודם עשויה לבוא לידי ביטוי בהתנהגותם האזרחית בארגון.

המורה כטיפוס "ראש גדול"

כזכור, המורים שהשתתפו במחקר הנוכחי נבחרו היות והם נתפסים על ידי האינפורמנטים השונים בהם השתמשנו כמי שעושים מעל ומעבר בכל הקשור לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. מתברר, כי מורים אלה נוהגים להיות "ראש גדול" בבית ספר במגוון של תחומי הוראה וארגון, נטייה מקצועית המסבירה, ולו בחלקה, את התנהגותם האזרחית בארגון בחינוך למניעה. שני הקטעים הבאים ממחישים את מודעותם של המרואיינים ל"ראשם הגדול":

אז זהו, אז אני לא ראש קטן, אני לא יכולה להיות ראש קטן, זה באופיי, באישיות שלי אני לא מסוגלת, אני רוצה לפעמים. האמת [היא] שאני מעדיפה לפעמים, כשאני רואה את המערכת הלא מתפקדת שלנו והיא הרבה פעמים לא מתפקדת והדרישות לפעמים הן דרישות יותר פורמאליות ובירוקרטיות וזה נורא מרגיז אותי כי זה...זה בזבוז של המשאבים שיש לנו במערכת, בזבוז של משאבים. כמוני למשל, אני משאב, הם לוקחים את המשאב הזה, מנצלים אותו למה, למלא טפסים, למלא משוב, למלא ניירת, למלא. דברים מיותרים, תנו לי להכין חומרים, תנו לי להוציא אותם אז אני עומדת ומשכפלת ומצלמת (מורה, 54)

אני לא חיקיתי כי ראיתי שיש בעיות וצריך לטפל בהן ולכן אני יזמתי. כן, אני לא מחכה, אני מגדילה ראש...עם התלמידים, אני חושבת שגם בבית, זה בכלל באישיות שלי. תראי, אני מאוד יוזמת, אני גם מאוד אוהבת לעשות, אני לא יכולה לחכות שיבואו להגיד לי תעשי א,ב,ג. אני מעדיפה לעשות קודם. זה קשה לי לשבת ולא לעשות שום דבר, אני פה, וזה בטח לא בשביל הכסף, אז אם אני כאן אני עושה. חייבת לעשות מיוזמתי (מורה, 29).

"ראשם הגדול" של המורים הנוהגים להתנהג אזרחית בארגון בא לידי ביטוי בחשיבה יצירתית שאינה בהכרח מצויה בהלימה לכללים ולתקנות הנהוגים בבית הספר. הם נוהגים לחשוב "מחוץ לקופסא" ומוכנים להתפשר כדי להעביר ערכים מסוימים בהם הם מאמינים. יצירתיותם וחדשנותם מובילה אחדים מהם ליזום ולנהל פרויקטים שונים בבית הספר במגוון של נושאים בהם בטיחות בדרכים, פרויקט מצוינות אישית, ואף מרוץ לזכרו של תלמיד שנהרג. לשאלת המראיינת האם הוא מרגיש "פראיר", עונה מורה ממרכז הארץ (40):

לא. מה פתאום מרגיש פראיר, ממש לא. הנה יש פה מרוץ שאני עושה כל שנה לזכר תלמיד שלנו שנהרג במלחמה...והוא לא [היה] תלמיד שלי, הוא היה תלמיד של הקולגה שלי, לא משנה...למרות שהוא לא תלמיד שלי אני עושה את המרוץ הזה. תביני, אני אדם סוליסיט, אני לא עושה דברים אחרים, להרים את המרוץ הזה אם אני אגיד לך איזה לוגיסטיקה, סגרתי כבישים...זה משטרה, זה עירייה, זה להביא חולצות עם הדפס שמישהו גם תורם את זה, אני אגיד לך בלי להגזים עשרות שעות על חשבוני.

כבר בדבריו של המורה אני מקבלים רמז על היבט נוסף של להיות "ראש גדול" בבית הספר;

השקעת זמן רב מעבר לשעות הלימודים או שעות ההוראה להן מחויב המורה במערכת השעות שלו. למעשה, המורה מתנדב לעסוק בנושאים שונים בבית הספר ומחוצה לו (אבל הקשורים לתפקידו כמורה) על חשבון זמן הפנאי שלו ובלי שהוא מקבל תשלום בעבור מאמציו בזמן זה. ביטוי לכך אנו מקבלים בדבריה של מורה מאזור השרון (52):

תיקחי למשל את "אופק חדש". אני חושבת שבין כל המורים אני עושה את מרבית שעות השהייה כאן. אני אמרתי למנהלת [ש]אני הייתי מתה שיהיה פה שעון כי אני יודעת שגמרתי חובות. אני ועוד כמה חברות, שלא תחשבי שאני יוצאת דופן כי אני יודעת שהשעון הזה בעצם יגרום לאחרים לבוא לבית הספר ולשהות כאן, אז הם יעשו משהו. לארגן שעון הן אמורות לשהות פה תשע, עשר שעות אבל לרדת מכל, למשל אני לא צריכה את "אופק [חדש]" בשביל להיות...אני גם קודם הייתי פותחת את בית ספר בשבע וסוגרת בארבע. הייתי. אבל, לא קיבלתי שום אחוזים של סגנות או משהו, כלום, פשוט אהבתי את העבודה...אני נשארת בסוף יום. אם תלמיד מאוד רוצה אותי אני אשאר עד הבוקר מוקדם. את מבינה.

ומורה מהשפלה הפנימית (30) מבהיר את משמעות הקדשת הזמן הפנוי לבית הספר כאשר הוא מנסה להסביר למראיינת את המחיר שמשלם המורה שמעוניין להיות נוכח במסיבות תלמידים: זה מתחיל קודם, ואני לא בטוח [שהמורים] בכלל רוצים שיהיו מסיבות, כי עצם היציאה מהבית לבוא לבית ספר בערב, על חשבון הזמן הפנוי שלהם ולא משלמים להם על זה כסף...וזה גוזל מהמשפחה שלי זמן, ואני לא מתוגמל על זה וזה לא מעניין אותי...

עבור המורה הצעיר שקולו נשמע כאן המסיבות והאירועים הבית ספריים חשובים ומשמעותיים מאוד, עד כדי כך שהוא מעיד כי הוא "מקבל סיפוק מאד גדול מזה שהילדים מגיעים לבית ספר למסיבה ויוצאים ממנה מרוצים", ולכן הוא מקדיש מזמנו אף על פי שאינו מתוגמל על כך. השקעתו הרבה בעבודה ובבית הספר מייצגת אספקט נוסף בתפיסת ה"ראש הגדול" של אותם מורים שמתנהגים אזרחים בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער. המורים הללו מתקשרים לבתי התלמיד, עוקבים אחר נוכחותם של תלמידי הכיתה ביתר שאת בהשוואה למורים אחרים, מקפידים לשלוח תלמידים המגלים קשיים נפשיים ליועצת בית הספר, משקיעים רבות בהכנת השיעור (קרי, לא מסתפקים במערכי השיעור הפורמאליים בלבד), ומשוחחים רבות עם תלמידיהם. הקטעים הבאים ממחישים את "הראש הגדול" של המורים במחקר:

...מאתיים תלמידים שאתה פוגש, לפעמים אפילו ביום אחד, הם משמעותיים מאוד ואתה לא יכול את הכול להדגיש. אני יודעת שאני באה מוקדם בבוקר, כל בוקר, בערך שעה לפני ההוראה שלי ואני ככה עוברת על הרשימות של השמות ושואלת את עצמי אל מי לא שמתי לב אליו בתקופה האחרונה. אני מסמנת לי נגיד חמישה שישה ילדים או מי הדאיג אותי בתקופה האחרונה, ואני מסמנת לעצמי להסתכל קצת יותר, לשאול אותם, לנסות למצוא את הדרך קצת לברר, לבדוק, לזעזע את האבק שנוצר בין הקשרים שלנו. אז, זה גם דרך ליצור, אבל המהות של כל העניין זה באמת לראות את הבן אדם ולהפוך את המפגשים בנינו למשמעותיים בשבילו... (מורה, 39).

למעשה, התנהגותם האזרחית של המורים במניעת השימוש בסמים ואלכוהול בקרב תלמידיהם מצטיירת כעת כאספקט אחד בהתנהגותם זו, קרי ביטוי אחד מיני רבים לנטייתם להקשיב לתלמידיהם ולעקוב אחר מעשיהם. מורה ממרכז הארץ (44) מקפידה לשוחח עם תלמידיה על מעשיהם בלילה ועם ההורים על היעדרויות של ילדם מבית הספר לאחר כל מקרה של היעדרות. היא מספרת:

...[שהתלמידים] מסתובבים בלילה במועדונים וההורים שלהם ישנים, והם באים לבד בארבע, חמש בבוקר זה מטריף אותי. אני יודעת שהן הולכות, כן, הבנות. אני אומרת להן, אתן זוכרות [ש]את הקולה לא משאירים פתוח. הן אומרות לי, מה את חושבת שאנחנו ילדות? אז, אני אומרת להן: כן אתן ילדות, ושאל אחת לא ישים עלייך ידיים כשאת רוקדת, כאילו לא יפנטז כשאת הולכת לחגוג איתו. הן אומרות לי, המורה, אני, מה פתאום. מה קרה לך.

כ"ראשים גדולים", המורים הללו נוטלים על עצמו תפקידים המתאימים להורי התלמידים היות והם חשים כי במקרים רבים ההורים מועלים בתפקידם ואינם מודעים למעשיו של הילד. הם מבטאים אכפתיות כלפי מעשי הילדים, דואגים לביטחונם בהקשרים שונים ולא רק בהקשר של סמים ואלכוהול (למשל, במתן הסבר על אמצעי מניעה), ומשקיעים רבות בהכנת שיעורי חינוך חברתי-ערכי (למשל, מוציאים ידע נוסף מהאינטרנט) ובהוראתם הלכה למעשה. מספרת מורה משפלת החוף (61):

...הרבה פעמים אני אומרת לעצמי מה אני עושה בשיעורי חינוך, זה שיעור מאוד קשה...כשאני מלמדת מקצועי, שיעור ספרות, אני עושה שיעור טוב או לא טוב, זה לא חשוב, לימדתי ספרות. מה

אני עושה בשיעור חינוך, זה המון נוגע לאישיות של המורה, האישיות של האדם. התחושה של הילדים לפעמים, אה שיעור חינוך זה סתם, ואני אומרת להם שיעור חינוך זה השיעור החשוב ביותר... [להיות מחנך] זה דורש התייחסות...

כל מה שנכתב עד כה על מאפייני "הראש הגדול" של המורים המתנהגים אזרחית בנושא של סמים ואלכוהול מוביל אותנו לנטייתם של מורים מסוג זה לסייע מעל ומעבר לתלמידים, הורים ועמיתים. הם מסייעים לתלמידים לממש את עצמם (למשל, עזרה בפיתוח תלמיד עם כשרון במוסיקה או בספורט), חונכים מורים חדשים בבית הספר, עוזרים למורים עמיתים בשעות עומס או בארגון אירוע מסוים, מלמדים תלמידים מתקשים לאחר השיעור, ואפילו תומכים בהורי התלמידים בעתות של משבר זוגיות או בקשיים עם הילדים. הקטע הבא מסכם בצורה בהירה ומקיפה את הדיון על "הראש הגדול" בהוראה. לשאלת המראינת מה בעשייתה בבית הספר נחשב בעיניה כהתנדבותי, עונה מורה ממרכז הארץ (51):

וואי, הכול, הכול בטח. תשמעי, יש כאן הרבה מורים שאני לא יודעת אם להגדיר אותם ראש קטן או יותר מזה. אבל, הם באים, מעבירים את החומר שצריך יאללה ביי, וזהו באים לחדר מורים את שומעת אותם מקטרים ומסמנים ווי ולהתראות. אני לא מסוגלת, זה בדם שלי...אני בכלל ראש גדול, בואי נגיד, אז גם העניין של סמים ואלכוהול נכנס לזה.

באופן פשוט קישרה המורה בין היותה "ראש גדול" לבין התנהגויותיה האזרחיות בנושא של סמים ואלכוהול, וחזקה את שעלה מן הניתוח האינדוקטיבי של ממצאי מחקר זה באשר לקשר בין טיפוס "ראש גדול" לבין הנטייה של מורים לעשות מעל ומעבר בכל הקשור למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב בני נוער.

עמדות המורה והמנהל כלפי נושא הסמים והאלכוהול

מן הניתוח במחקר זה עולה כי לעמדותיהם של מנהל בית הספר ושל המורה כלפי נושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער השפעות אפשריות על נטיותיהם של המורים בבית הספר להתנהג אזרחית בחינוך למניעה. כך, המורים שהשתתפו במחקר זה מדגישים כי שתייה מופרזת של אלכוהול על ידי בני נוער היא תופעה חמורה ומבטאים את חששם הרב מפני הידרדרותה של החברה הישראלית כתוצאה משימוש הולך וגובר בחומרים פסיכו-אקטיביים בחלקים שונים של החברה ובמיוחד בקרב בני נוער. בנוסף, המורים והמנהלים סבורים כי תכניות המניעה הרשמיות אינן אפקטיביות ולכן המורה נדרש לבצע מעבר לנדרש בהגדרת תפקידו הפורמאלית מהן אם ברצונו להשפיע על תלמידיו ולחזק בקרבם את הרתיעה משימוש בסמים ובאלכוהול. לאורך הראיונות עם המורים בלטה תחושתם כי שתייה מופרזת של אלכוהול חמורה יותר בקרב בני נוער מאשר התמכרות לסמים. לדידם, ישנה ירידה בשימוש בסמים ועלייה משמעותית בשכרות ובאלימות הקשורים לשתייה מופרזת של משקאות חריפים, כפי שעולה מן הציטטות הבאות:

אלכוהול זה הבעיה. דווקא סמים, בואי אגיד לך כך. אצלנו, ואני מניח שבכל האזור, הסמים שאנו מדברים עליהם זה בדרך כלל מריחואנה או חשיש...יש סמים קשים הרואין, קוקאין, והחשיש [ו]המריחואנה נקראים קלים. אני מניח שתלמידים אצלנו שכן ניסו את זה ניסו סמים כאלה, לא קשים. ניסו אחד מהדברים האלה וגם לא באופן שוטף אלא רק בקטע של פוזה (מורה, 40).

...סמים היום פחות ופחות מעניינים את הנוער. השתייה יותר. יש הרבה טעויות בהבנת השתייה, יש הרבה טעויות במה זה שתייה ומה זה לא שתייה...בתחילת דרכי הסמים היו הרבה יותר משמעותיים, גם עסקנו בזה יותר... (מורה, 49)

לעומת זאת, אחד המורים מדגיש את העלייה בכמות השתייה החריפה בקרב בני נוער אך אינו רואה הבדל ברור בין סמים לאלכוהול:

...אני מרגיש שיש ירידה בנושא הסמים, מרגיש, אני חושב שאני לא טועה, ועלייה מאוד משמעותית בנושא האלכוהול, ואני לא יודע אם אני יכול לעשות אבחנה משמעותית כי שניהם מובילים לאותן תוצאות רעות ומשני הנושאים האלה מאוד קשה להיגמל. בכלל, מי שנכנס לשם הוא בכיוון אחד. עכשיו אני לא יודע להגיד, אבל אני רואה שהאלכוהול בארץ שלנו הפך להיות למשהו שהוא איני מאוד בכל מסיבה, והוא תנאי כמעט הכרחי להרגיש טוב במסיבה. אני רואה את זה אצל בנים ואני רואה את זה אצל בנות גם, ואין אבחנה בין בנים לבנות, ומי שלא אז לא... (מורה, 57)

בין אם מדובר בסמים ובין אם באלכוהול, הרי התמכרותם האפשרית של התלמידים לחומרים אלה והמחיר האישי שהם ישלמו בעתיד בחייהם בשל כך מובילים את המורים, החשים החמרה קשה בשימוש בחומרים אלה בקרב בני נוער, להתמקד בנושא זה ולבצע התנהגויות שאינן

מחויבות מתוקף תפקידם כמורים או כמחנכים. קשר בין עמדת המורה באשר לחומרת המצב בארץ בכל הנוגע לסמים ואלכוהול והתנהגותו האזרחית או מוצאים בציטטות הבאות:
...כל הנושאים החברתיים, אבל הנושא הזה אני מאוד מודאגת. למשל, העניין של אלכוהול מאוד מדאיג אותי... גם כאימא לילדים מתבגרים בבית אני יודעת שהנושא של אלכוהול הוא לא דבר של מה בכך. אז מה, אז יש אלכוהול זה לא כזה נורא, זה לא משהו ש, זה לא סמים. זה הרבה יותר נגיש לילדים שלנו ועל אף שהם גם לא מודעים לסכנות אבל הם חושבים שעדיין זה פחות מסמים אז זה בסדר. וזה נורא מדאיג אותי. למשל, גם כאימא וגם כמחנכת, אני חושבת שחשוב לי שתלמידים שלומדים פה אחרי שלוש שנים שהייתי מחנכת שלהם שיהדהד להם כל הזמן בראש מה אמרתי להם, שאיפשהו עשיתי משהו, אני לא בטוחה שזה אכן קורה, אבל אם רק קטן, אם רק במשהו קטן הזזתי להם אז אני מרוצה (מורה, 53).

מראינת: ...את הדברים שכביכול הם פורמאליים אני מרגישה שאת מכניסה את המעבר, שלוקחת גם את המשימות האלה, מאוד במעורבות ביסודיות ואני תוהה למה?
מורה: כי אני חושבת שזה חושבת שזה חשוב כי אני חושבת שאם אני היום מסמנת את אחד הדברים היותר מהותיים, היותר בעייתיים, זה השתייה אז אני צריכה לעשות את זה הכי חזק שאפשר (מורה, 49).

דבריה של המורה נקשרים לחששם של המורים במחקר מההידרדרות החברתית הטמונה בהתמכרות של בני נוער רבים לסמים ו/או אלכוהול. מוטיבים החוזרים על עצמם בראיונות עם המורים הם "אני רואה משנה לשנה איך הדור הולך ופוחת מה שנקרא", "אני מודאגת ממה שקורה לנוער", "אני מודאגת ממה שקורה במדינת ישראל", "תמיד מפחיד אותי מה שקורה עם האלכוהול היום", "אני רואה לנגד עיניי את טובת המדינה הזוועתית הזאת" ועוד. מגוון של קולות ממחישים את הדאגה הכנה לחברה הישראלית ולעתידה בקרב המורים במחקר:
אני מאוד מתנגדת לזה, אני מאוד חוששת לתודעה שלנו, אני יודעת, לחברה שלנו, לכן אני מנסה לעשות מה שאני יכולה לעשות וזה באמת מתוך אני מאמין שלי כאדם (מורה, 51)

...אני מבחינתי מרגיש צורך. זה משהוא שהוא ממני, כי, איכפת לי. אני רואה מה קורה ברחובות, אני רואה מה קורה בחברה שלנו. יש לנו חברה חראית אז, צריך לתקן אותה אז אני לא יכול לתקן את כל העולם אז, אני אתקן את מה שאני יכול במסגרת שלי (מורה, 43)
במספר ראיונות עולה בבירור הקשר בין ההתנהגות האזרחית לבין החשש מהידרדרות חברתית באמצעות הדיאלוג המתפתח בין המראינת למראינת:
מראינת: תראי, את הולכת הביתה, את חושבת על הסרטים, את מביאה כתבות...
מורה: כי זה נורא בתודעה כי את שומעת גם בחדשות...
מראינת: אז למה זה לא בתודעה של כולם, למה אני מחפשת אותה בפינצטה?
מורה: אני לא יודעת. אולי בגלל שאני ככה. קודם כל אני מאוד ראש גדול, מבינה, אני פעילה כי אני שומעת, אני מודעת, אני רואה חדשות, אני יודעת מה קורה וזה מאוד חשוב, וזה נושא מאוד מטריד ומאוד מאוד חשוב הדברים האלה.
מראינת: של מניעת סמים ואלכוהול?
מורה: כן. כן. אני רואה מה קורה.
מראינת: יש עוד הרבה נושאים חשובים.
מורה: יש עוד [אבל] כי את שומעת כל הזמן. זה לא היה אני אומרת לך. אני הרבה שנים מחנכת וזה לא היה כזאת בכל כך הרבה עוצמות כמו בשנים האחרונות. בשנים האחרונות זה תפס תאוצה נורא. כבר מגיל מאוד קטן והגיל רק הולך וקטן, ואני גם מאוד עם תלמידים בקשר. ואני גם כל הזמן שומעת. זאת אומרת, את מבינה אני מאוד מחוברת לתלמידים. אני מאוד בקשר, אני שומעת מה הם עושים... הם מאוד מספרים לי אז זה מאוד מטריד את מבינה זה... (מורה, 42)
בעוד שהמורה כללה אספקטים שונים המניעים אותה להתנהג אזרחית בחינוך למניעת השימוש בסמים ואלכוהול, הרי מראינים אחדים יצרו קשר ישיר בין חששם לעתיד החברה לבין התנהגותם האזרחית:

מראינת: למה את כל כך ממוקדת [בנושא האלכוהול], למה את עושה את זה?
מורה: למה? זה אחד מתחלואות החברה שלנו. כמה שזה קלישאי ונדוש. אחת הבעיות הקשות שלנו היום זה הגיל המוקדם שאיתו אנו צריכים להתעסק בעישון ואלכוהול. אני לא זוכרת שאי פעם התעסקנו עם גילאים כאלה נמוכים (מורה, 45).

מראינת: עכשיו מי הם האנשים שמגדילים ראש בנושא של מניעת סמים ואלכוהול? איזה אנשים אלה?

מורה: אני לא יודעת מי, אני לא יודעת מי. אני יודעת שההורים שלי בילדות שלהם לא הייתה להם ילדות, אני יודעת את הסבל שלהם, אני אומרת אם אנחנו לא נשמור על הילדים שלנו כאן, אם אנחנו לא ניתן להם את מה שצריך לתת להם, אנחנו חוטאים לתפקיד שלנו. ואני לא רוצה לחטוא לתפקיד שלי. אני אומרת, אני גדלתי בבית של הורים שהם עברו את השואה. אבא שהוא פלמחניק...וישראל זה אהבה, ואני אוהבת את ישראל ואת האנשים שלה, ואני קשה, אני קשה. אני לא מוותרת. אני תופסת אותם כשהם בורחים ואי אפשר לעבוד עלי. אני משקיעה פה המון שעות. אמרתי לך [ש]בגלל זה הורידו לי שעות, כי אני משקיעה שעות...אף פעם לא הסתכלתי במשכורת כמה נותנים לי, תאמיני לי. ממש לא הסתכלתי, אפילו לא ידעתי כמה נותנים לי ומה נותנים לי. כי אני רואה את זה כשליחות. מורה שרואה את עבודת ההוראה שלו כשליחות, הוא מורה שהוא יהיה מדהים (מורה, 59)

דבריה אלה של המורה מובילים אותנו לצד השני של המטבע; אם תכנית המניעה הרשמית הייתה נתפסת כאפקטיבית ייתכן והיא הייתה נותנת מענה בעיני המורים לחששם מהידרדרות החברה. אבל, אין זו תפיסתם והמנהלים במחקר שותפים בחלקם לתפיסה זו. לדעתם של מרואיינים רבים תכניות המניעה אינן אפקטיביות היות והן מציגות תוצאות עלובות וביצוע ירוד ובית הספר איננו יכול להצליח למנוע שימוש בסמים ובאלכוהול באמצעותן. לדעתם של מורים אחדים, תכניות המניעה הרשמיות עשויות לסייע ולהיות בעלות השפעה על התלמידים אילו רק היו מבצעים אותן כהלכה ומקדישים להן את הזמן הראוי. הדיאלוג הבא ממחיש עמדה זו:

מורה: המורים הרבה פעמים אומרים לנו תכניות חרטא, שמענו, עוד... מראיית: לא מתייחסים לזה ברצינות?

מורה: עושים עוד קורס, עוד השתלמות ואחרי זה נעשה איזה משהו, ואחרי זה, זה יישכח. והתכניות הרי הן במשרד החינוך הן לא נגמרות לעולם, יש יותר תכניות מאשר תלמידים. אז, הרבה פעמים מורים מתייחסים לזה כחרטא, אבל ברגע שזה נכנס כמסורת או כתרבות בית ספרית, אז כבר יהיה מאוד קשה לוותר על זה, נושאים משמעותיים צריך שיהפכו להיות תרבות בית ספרית (מורה, 49). לעומת זאת, מורים אחרים סבורים כי גם אם יוקצו מספיק שעות ואף משאבים רבים יותר לתכנית והצוות יהיה בעל מוטיבציה רבה לקדם את מניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב התלמידים, הרי שבית ספר מטבעו אינו יכול להצליח בקידום מטרות אלה כאשר התלמידים מבליים את מרבית זמנם מחוץ לבית הספר וחשופים להשפעות שליליות רבות בזמן זה. הציטטות הבאות מרחיבות את היריעה על הסיבות שמפחיתות מהשפעתם של המורים ותכניות המניעה על בני הנוער. לשאלת המראיית באיזו מידה תכניות המניעה של משרד החינוך אפקטיביות לדעתה, עונה מורה מדרום הארץ (53):

אני לא יודעת. אני חושבת שמה שהיה פעם, מה שנקרא למידת עמיתים, או כשהחברים שלהם מדברים איתם או מכור נקי מדבר איתם זה אחרת. כשאני מדברת איתם על סמים אני לא מבינה כלום מבחינתם, מבחינתם אני רחוקה מזה, את לא יודעת, את לא מבינה בכלל. את השפה שלהם אני לא מכירה, וכמה שנלמד זה לא אותו דבר. למשל, היינו פעם עם תלמידים ב"זוהרים". אני בטוחה שאחר כך זה עשה משהו. לחלקם הדברים האלה יותר משמעותיים מאשר הוראה פרונטאלית או סדנה כזאת או אחרת שאנחנו עושים בכיתה. אנחנו גם יותר נתפסים בעיניהם כמטיפי מוסר חטיאריים. גם אנחנו באים מהממסד, אנחנו מטיפים. אנחנו לא בדיוק יודעים על מה מדובר בעיניהם.

הוראה פרונטאלית של תכנים העוסקים בסכנות הנלוות לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ופער הדורות הגדול בין המורה לתלמידו נתפס כמכשול משמעותי ביכולתו של בית הספר להצליח במימוש מטרות תכנית המניעה. מכשול נוסף הוא הדגש הרב המושם בימנו על הישגים לימודיים ובחינות בגרות על חשבון תכניות העוסקות בנושאים ערכיים-חברתיים ובכלל זה סמים ואלכוהול בחברה, כפי שעולה מדבריה של מורה מדרום הארץ (33):

מורה: התכניות האלה זה רק לעשות וי לא יותר מזה. הן לא באמת מעמיקות, הן לא באמת, למרות שאני שואלת את עצמי מה אפשר לעשות. מראיית: בית ספר יכול לפעול בנושא של סמים ואלכוהול?

מורה: לא. כי אם מערכת החינוך מלמעלה, משרד החינוך מכתוב מלמעלה לבית ספר שהוא צריך להראות אחוזי בגרות בסוף שנה, אין לו זמן להתעסק עם זה. אין לו זמן. אז הוא מקצה שעותיים חינוך לכיתה שזה ביזיון בעיני. שעות חינוך זה הדבר הכי חשוב. אני בעד לתת כל יום שעת חינוך...צריך לתת כל יום שעת חינוך שתתמקד בנושא אחר, אם זה המחנך מעביר או אם היועצת, או אם מגיע נגמל של סמים, או מגיע אלכוהוליסט, ולחשוף את הילדים יותר לבעיות הללו... סוגיית הזמן המועט המוקדש לתכניות אלה ביחד עם הדגש על הישגים לימודיים אישיים מובילה

מורים אחדים להרהר בדבר האפקטיביות של תכניות המניעה המועברות בשיעורי חינוך במתכונתן הקיימת. הפיתרון לכך ניתן על ידי מורה ממרכז הארץ (45) המציינת כי פרק הזמן של מספר שיעורים בלבד לאורך השנה אינו מספיק על מנת להגיע לתוצאות רצויות ולכן יש חשיבות רבה לאימוץ התנהגויות אזרחיות מצד המחנכת, כי "ברגע שאת תופסת את תפקידך כמחנכת בצורה שהיא מעבר למספר שעות שאת בכיתה, אלא בצורה מאוד כוללת, אני מאמינה שזה, שהשפעה על הילד היא הרבה יותר משמעותית. זאת אומרת, ההשפעה שאת מעבירה את השיעורים האלה בנושא של תוכניות המניעה."

מרבית המרואיינים – מנהלים ומורים כאחד – חשו כי אינם יכולים להעריך את מידת האפקטיביות של תכניות המניעה היות ותחום החינוך קשה לאמוד את תוצאות מאמציו של המורה, כפי שעולה מן הציטטה הבאה:

תראי, זה מה שעושים, כמה זה מונע או כמה זה יעיל, כל התכניות הללו הרי נעשות לצורך מניעה, אנחנו עושים את זה, להגיד לך כמה זה אפקטיבי או כמה, מה היה האחוז של המשתמשים או מה זה מוריד אם לא היינו עושים את התכניות, אני לא יודע להגיד, אני ממש אין לי תשובה שאני יכול להגיד לך אם מה שאנחנו משקיעים מוכיח את עצמו, אין לי יכולת להעריך את הפעילות (מנהל, 60). לשאלת המראיינת בדבר מידת אמונתה כי תכניות המניעה המתקיימות בבית הספר מסוגלות לטפל בסוגיות של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער, עונה מורה מאזור השרון (52):

תראי, אני לא בטוחה שיש הבדל בין השאלה הזאת לבין כלל השאלות או השאלה לגבי יכולתנו להתמודד עם תופעות בעייתיות בחיי הילדים או לגבי יכולתנו לחנך...אפשר להציג את השאלה הזאת, ואולי בצדק מסוים לגבי כל אחד מההיבטים בחיי החינוך...לחנך את הילדים להיות ישרים אנו מסוגלים? אז דרך אגב אם לא אז יושר ורמאות הם גם בעיה אקוטית, לכבד חיי אדם זה לא עניין כבד משקל? בסדר...

בעוד שהמרואיינים הללו ואחרים לא שוללים את השפעתה של תכנית המניעה על התלמיד, הרי שמרואיינים אחדים היו נחרצים יותר בשלילתם את התכנית הללו. לדידם, תכניות המניעה בבית הספר הן בחזקת טיפה בים. אבל, יכולתו של בית הספר למנוע מהתלמידים לנסות להשתמש בסמים או לשתות אלכוהול לשוכרה מוגבלת מאד:

אני אגיד באמת, זה כמו שאנחנו לא מתקדמים לגמרי עם הטכנולוגיה, לצערי. אנחנו מאוד משתדלים להדביק את הקצב, אנחנו מאוד משתדלים לעשות את מה שאנחנו מאמינים, אבל הילדים והחברה יש להם את הקצב משלהם. אני חושבת שתכניות האלה הם טיפה בים סוף, אנחנו חייבים לעשות אותם, כי אחרת לא נגיע למודעות של הילדים, שזה חשוב לנו לדבר איתם על זה חשוב לנו שימנעו מלהגיע (מורה, 51)

היכולת של בית הספר למנוע סמים אלכוהול, תאונות דרכים היא אפס. היא בין אפסית למינוס, הם יכולים גם לגרום יותר נזק כי המורים לא מכירים את העולם הזה. שנית, זה לא מעניין אותם...אין להם זמן, אין להם. הם כל כך מתוסכלים מהשכר שלהם או מההשקעה שלהם פר שכר, אז הם אומרים מה עכשיו נוסיף גם סמים או דברים כאלה (מורה, 40)

חשוב לציין כי מספר מועט של מנהלים ומורים חשו דווקא כי תכניות המניעה המתקיימות בבתי הספר אפקטיביות היות והן חושפות את התלמידים לסכנות הגלומות בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, ומונעות את הצטרפותם של תלמידים נוספים למעגל המתמכרים למיניהם. הן פחות נתפסות כמשפיעות על מי שמשמש בסמים או שותה לשוכרה, ולכן, לדעתה של מנהלת מדרום הארץ (54) הן צריכות "לרדת ליסודי וחטיבות הביניים...אמרתי את זה גם כשהייתי בבית ספר א', הייתי יושבת בכיתות י' ושומעת את ההרצאות על הסמים ושומעת את הילדים בקהל אומרים, טוב, נו יאללה, יאללה [ולכן] אני מאמינה בטיפול מניעתי בכיתות ד', ה', ו' וגם ח'". הטענה הרווחת אצל מרואיינים אלה היא כי התכניות טובות בייסודן ומשפיעות במידה זו או אחרת על התלמידים אך צריך לשפרן ולהרחיבן כפי שהם עצמם עושים. מתוך הכרה בחשיבות תכנית המניעה הם ממליצים להפוך את התכניות למעניינות יותר, לרלוונטיות יותר לילדים, ולהעשיר את הדיונים הכיתתיים, בדיוק כפי שהם עצמם עושים בכיתתם. לשאלת המראיינת על מידת האפקטיביות הנתפסת בעיניה של תכניות המניעה בבית הספר, עונה מורה מדרום הארץ (29):

אני מאמינה שזה מחלחל, אני מאמינה שתחילה שומעים, שומעים, כשבהתחלה אנו מרגישים שהילדים כמו קירות בטון שקשה לחדור. אבל, בהדרגה אני מאמינה שזה נכנס. הייתה פעילות שעשיתי של מכון ס' והבאתי עובדות ומחקרים [ו]התלמידים היו המומים. כל כך הרבה דברים בנושא סמים הם לא ידעו. אז אני חושבת שכן, שלפעמים אצל ילד שניים שלושה מתוך העשרים

לפעמים אתה מצליח לשנות את התפיסה, אולי לא אצל כולם. אבל בהחלט ניגש אלי תלמיד אחרי פעילות כשהבאתי 21 עובדות על שימוש בסמים ואלכוהול-ניפוץ מיתוסים, אז ניגש אלי תלמיד ואמר, את יודעת אני לא ידעתי את כל הדברים האלה עכשיו אני חושב פעמים. אז כן, אני חושבת שיש יעילות והשפעה.

האמונה הרווחת בקרב המרואיינים הללו היא כי עצם החשיפה של התלמידים למורכבות השימוש בסמים ובאלכוהול מובנים של סיבות, תהליכים ותוצאות מהווה נדבך חשוב במניעת השימוש בחומרים הרסניים אלה.

עד כה עסקנו בגורמים עקיפים העשויים להסביר את נטייתם של מורים להתנהג אחרת בכל הקשור בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בבית ספרם. ההנחה שעולה מתוך ניתוח הראיונות השונים היא כי הפעילויות השונות שבית הספר מארגן ומאמץ בנוגע לסמים ואלכוהול עשויות לעורר את אותם מורים שהם "ראש גדול" (קרי, אלה שנרתמים לעשות מעבר בתחומים רבים בעבודתם) לפעול מעבר לנדרש בהגדרת תפקידם הרשמית בכל הקשור למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידיהם. לכך מתלוות עמדותיהם של המורים הללו הסבורים כי צפויות סכנות רבות לחברה הישראלית עקב השימוש ההולך וגובר של בני נוער רבים באלכוהול ואמונתם של רבים כי תכניות המניעה הקיימות אינן מספיקות דייה על מנת לטפל בנושא חשוב זה בישראל. הפרק הבא מציג גורמים ישירים להתנהגותם האחרת של המורים.

גורמים ישירים המעודדים התנהגויות אחרות בהקשר של סמים ואלכוהול

ההבדל העיקרי בין הגורמים העקיפים שתוארו עד כה לבין הגורמים הישירים בהם דן הפרק הנוכחי הוא בהתייחסותם הישירה של המרואיינים לגורמים הללו כגורמים המשפיעים על נטיית המורה להתנהג אחרת בכל הקשור למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב בני נוער. המעניין הוא כי עיקר תשומת הלב של המרואיינים ניתנה להשפעתו של מנהל בית הספר על המורה והתנהגותו זו, ולא אתיקה הפרופסיונאלית של המורה, ובמידה פחותה יותר לאקלים בית הספר, יועצת בית הספר.

מנהיגותו החינוכית של מנהל בית הספר

כאשר מנתחים את תרומתו של המנהל להופעתן של התנהגויות אחרות בקרב מורי בית ספרו, אנו מגלים מספר ממדים במנהיגותו החינוכית שעשויים להשפיע כמדיניותו החינוכית ביחס לסמים ואלכוהול, מעורבות המנהל בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, מנהיגותו המשתפת, מתן משוב למורים, ומתן תמיכה ממשית לפעילות המורה מעבר לנדרש בנושא הסמים והאלכוהול. קולותיהם של המנהלים והמורים משולבים יחדיו להבהרת הקשר בין מנהיגותו החינוכית של המנהל לבין נטייתם של מורים להתנהג אחרת בכל הקשור למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידיהם.

מדיניות המנהל ביחס לסמים ואלכוהול

מדברי המורים במחקר עולה כי כאשר המנהל מדגיש את חשיבות החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, מאמין בצורך לקדם נושא זה בכיתה, ומעורר מודעות רבה לסכנות הטמונות לנוער מחומרים אלה, הוא מחזק את נטייתם של המורים להתנהג אחרת בחינוך זה. ואכן, מקולות המורים במחקר אנו מגלים כי קיימת חשיבות רבה למדיניות שהמנהל מטווה כלפי החינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול והדרכים שבהן הוא מנסה לקדם מדיניות זו. למשל, מנהלים המביאים לבית ספרם השתלמויות מקצועיות בנושא הסמים/אלכוהול, מקימים צוותי חשיבה שתכליתם מתן מענה לשתייה מרובה של משקאות חריפים בקרב התלמידים, ומציגים את המלחמה בסמים ובאלכוהול כיעד בית ספרי מרכזי, מעודדים, כפועל יוצא, מורים מסוימים לעשות מעל ומעבר בתחום זה. הציטטות הבאות מדגישות את חשיבותה של מדיניות המנהל בעיני המורים במחקר. הציטטה הראשונה מדגישה את חשיבותו של המנהל להופעתן של התנהגויות אחרות בקרב מורים ללא קשר לנושא הסמים והאלכוהול:

מראיית: מי הוא המנהל המעודד אקלים עשייה של מעבר?

מורה: קודם כל היא מציבה רף מאוד ברור, שהוא גבוה. אבל, היא לא רק דורשת, היא נאה דורש נאה מקיים. היא רואה חמש שנים קדימה, יש לה חזון, היא יודעת לאן היא מתכוונת ללכת, היא לא עוסקת בכיבוי שריפות, זה לא עכשיו יש, נשלוף נעשה משהו. הכול עם חשיבה עם ראייה קדימה,

לבנות את היעדים עם המטרות של כל דבר. ואם היא הייתה אומרת משהו, איזה שהיא הערה, יו איך הייתי לוקחת את זה קשה. אם היא הייתה מעירה לי איזו שהיא הערה לא הייתי ישנה לילות אחר כך רק בלחשוב איך הייתי עושה את זה אחרת. הרמנו פרויקטים. בית ספר היה פעיל 24 שעות ועשינו דברים. אני יכולה לומר שלקחתי איזה פרויקט ערכי של כבוד האדם [ו]הרצתי אותו שנה שלמה בהתנדבות אחר הצהריים, בניתי מרכז למידה שכל בית ספר עבר אותו כי חשוב היה לי מה היא תגיד (מורה, 53)

במילים אחרות, המנהל צריך להחזיק בחזון ברור בנושא כלשהו שאותו הוא רוצה לקדם ומחובתו לשדר את החזון למורים ולעודד אותם להגשימו, למרות שאינו יכול לחייבם לעשות כן. כאשר החזון קשור לסוגיית הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער, המנהל צריך לקבוע מדיניות ברורה ולעודד את המורים לעסוק בנושא כפי שעולה מן הדיואלוג הבא:

מראינת: אם הייתי מנהלת בית ספר מה המינימום שאני יכולה לדרוש ממחנך או גם ממורה מקצועי בנושא של מניעת סמים ואלכוהול?

מורה: אני חושבת שצריכה להיות פגישה או פגישות רכזי מקצוע ולהגיד להם שבתחומים שלהם, גם בתחומים הוורבאליים יותר, לא במתמטיקה, אני לא מדברת על מתמטיקה שאין איפה להכניס את זה, אבל המורים, כמו לאנגלית...את יכולה לבקש כמנהלת בית ספר. את יכולה לדרוש, את בתוכנית הלימודים שלך את יכולה לבקש, את יכולה לשאול, את יכולה להתערב. מראינת: אבל המורים לא חייבים.

מורה: הם לא חייבים.

מראינת: אז הנה את נוגעת בנקודה של ניהול, זאת אומרת.

מורה: חייבים טיפול מערכתי בזה. הרי, זה לא יכול להישאר בתחום של בן אדם פרטי. אני, המחנכת הזאת עושה את זה ומה המחנכת השנייה, אני המורה לאנגלית כן עושה את זה ומורה לאנגלית אחרת לא עושה את זה... (מורה, 54)

מורה משפלת החוף (47) הייתה נחרצת יותר לגבי תפקידו של המנהל:

מראינת: תגידי, איך לדעתך המנהל יכול להניע מורים להיות יותר אקטיביים בסוגיה הזאת? מה הוא יכול?

מורה: ברגע שמציבים איזה שהו תוכניות, שיש איזה שהם נהלים ברורים, מה יכול לקרות אם, מה יקרה אם אנחנו לא נפטרל, מה יקרה אם אנחנו, את יודעת להעלות את העניין למודעות...זה קודם כל מוצב כיעד, בין היעדים הראשונים של בית ספר העניין של טיפול באלכוהול, גם מוצב כיעד...זה כתוב בתוכניות עבודה שלנו, זה יורד לצוות מחנכים בשביל לעבוד, מערב את המורים גם האחרים בישיבות מליאה למשל.

מורים אחדים סיפרו על פעילויות בית ספריות שעודדו אותם כמורים מקצועיים לשלב את נושא הסמים והאלכוהול בשיעוריהם, והגבירו את המודעות של המורים לחשיבות הנושא. ברם, המורים היו מודעים למגבלות השפעתו של המנהל על המורים והקושי להניע את המורים לעסוק במניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים:

אתה צריך להאמין שאפשר לעזור, אתה צריך להחזיר את המוטיבציה הזאת למורים. אבל, זה נורא קשה לעשות את זה, אני לא יודעת, זה נורא קשה, כי יש מורים שבאים לעבודה...הייתי אומרת להם להחליף מקצוע באמת. אבל, גם אם מנהל הוא מאוד חזר מוטיבציה, זה נורא קשה להחזיר מוטיבציה לשישים מורים...צריך כל הזמן לשדר את זה, לשים את זה כדבר ראשון בבית הספר, לשים על זה דגש. ואת יודעת, מה אם אני מחליטה שעל זה הדגש שלי השנה הזאת, וכל חודש אני עושה כמה ימים שקשורים לסמים ואלכוהול אני מכניסה את המורים לאווירה הזאת (מורה, 33).

אולם, יש גם מי שמאשים את ההנהלה בכישלון להניע מורים רבים להתנהג אחרת בסוגיות של סמים ואלכוהול:

זה גם דורש מההנהלה שיעור קומה שאין היום לרוב המנהלים. זה חלק מהבעייתיות. לא משכנעים מספיק את המורים שזה באמת נושא כל כך חשוב. זה מודעות של ההנהלה להכניס את התכנים האלה למליאות. הרבה דברים נעשים רק כדי שיראו וזה נקודות זכות לבית הספר, ובשטח הזה שקשה להראות את ההצלחה, למדוד הישגים או להראות פרויקט רובוטיקה, אז לא משקיעים (מורה, 30).

חשוב לציין בהקשר לדברי המורים עד כה את התייחסות המנהלים לנושא הסמים כפי שזו הופיעה בראיונות שהתקיימו עמם במחקר. מתברר כי כל המנהלים במחקר מודעים לבעיית האלכוהול והנזקים שלה לחברה אך חלוקים לגבי חומרת השימוש בסמים בקרב התלמידים. הם מזכירים את השתייה המופרזת בטיוולים, את האלימות הגועה ברחובות כתוצאה משכרות בני נוער, ואת הקלות בה ניתן להשיג משקאות אלכוהוליים בניגוד לסמים. לשאלת המראינת האם הוא מוטרד מנושא האלכוהול והסמים, עונה מנהל בית ספר משפלת החוף (58):

אני מוטרד מאוד מהתופעה של האלכוהול, משום שאני חושב, אני קודם כל רואה בזה תופעה מאוד שייכת לגיל, לזמן, לא משהו שיהפוך את הילדים האלה לצרכנים כרוניים של אלכוהול... אבל, זה מקבל היום בחיים שלנו לגיטימציה שלא, שלמשל הסמים לא מקבלים. אני אתן דוגמא. אתה הולך לחתונה ביום שישי, לא יום שישי בערב, אלא שישי בצהריים. זו מודה כזאת. ואתה רואה שבחתונה הזאת מי רוקד, החבר'ה הצעירים רק רוקדים. ואני שאלתי את אחד החברים של החתן...אז הוא אומר לי עכשיו, תראה, זה יהיה עכשיו עד 11 בלילה לא יפסיקו לרקוד, זה הולך אלכוהול וריקודים, שתייה וריקודים, לא מעניין אותם שום דבר, לא האוכל, לא החתונה לא כלום. רק שתייה וריקודים. עכשיו, זה כבר חבר'ה שהם בני 27, 28. אז אתה שואל מה יקרה איתם? תיגמר החתונה. שאלתי את הבחור, אז הוא אמר לי, מה יקרה, תיגמר החתונה, נגמר. זהו, בבוקר הולכים לעבודה כאילו לא היה כלום. מחרתיים תהיה עוד חתונה, יהיה אותו דבר. אבל, הם לא יהיו עסוקים בצורך הזה לשתות. להבדיל מסמים. נכנסת לזה, אתה לא עוזב את זה. אתה כל הזמן נמצא במעגל הזה של הסמים, אתה צריך כסף לזה, וכדי שיהיה לך כסף אתה צריך לעשות משהו, ולכן אתה לא יוצא מזה. לכן, מעגל של צרכנות סמים או שימוש בסמים תמיד יותר מבהיל אותי. הקטע של האלכוהול הוא קטע, אני יודע, אני לא מבלה במועדונים אבל אני שומע מה קורה במועדונים, אני שומע מה קורה בכל מיני אירועים אחרים. אז, כשזה בגיל הזה בתקופה הזאת הוא מבהיל, אני חושב שאחר כך זה הולך ונעלם.

בניגוד לנימה המרגיעה, אפילו הסלחנית כלפי אלכוהול העולה מדבריו של המנהל, הרי שמנהלת ממרכז הארץ (49) המשרתת אוכלוסייה חלשה סבורה כי סמים ואלכוהול כאחד נגישים מאד לבני נוער מבית ספר והיא בטוחה כי הם משתמשים, אומנם במידות שונות, בשני סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים. לשאלת המראיינת באיזו מידה היא סבורה שיש סמים ואלכוהול בבית הספר היא עונה:

כן. המנהל שיגיד לך שלא, הוא כנראה לא יודע. יש, חד משמעית כן, חד משמעית כן. אנחנו מנסים להפעיל את כל החיישנים שלנו, אני, אבל אני חד משמעית [חושבת] שיש. אני לא יודעת עד כמה זה בתוך בית הספר, באיזה מינון זה, בשעות בית הספר, בשעות הלימודים ואני, אני מתארת לעצמי שבשעות הלימודים המינון הוא קטן יותר מאשר, אבל חד משמעית ילדים שלנו בבית ספר הם בתוך ה...
ה...

ללא קשר לתפיסתם את מידת השימוש בסמים לעומת אלכוהול בקרב בני נוער, הרי עמדות המנהלים כלפי אחריות בית הספר והמורה כלפי מניעת השימוש בחומרים אלה בקרב תלמידי בית הספר נעה מהתכחשות לאחריות זו, היות והנושא לא רלוונטי לתלמידי בית הספר כפי שהתבטא מנהל מסוים, המשרת אוכלוסיית תלמידים מן המעמד הבינוני-גבוה, ועד לתפיסה לפיה כל מורי בית הספר, ולא רק מחנכים חייבים לעסוק בנושא זה. הקטע הבא ממחיש את הקשר בין תפיסתו של המנהל את נושא הסמים והאלכוהול כנושא שולי לבין מידת העשייה במניעת השימוש בחומרים אלה בבית ספרו. המנהל מגיב לבקשתה של המראיינת לראיין מורים העושים מעל ומעבר בחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול:

בסדר. תדברי גם עם מורים. אני לא יודע בדיוק מה מורים יודעים להגיד לך, אבל אני מציע שהפגש הראשון שלך יהיה עם רכזת היועצות כאן. תוכלי להיפגש גם עם האחראית על סמים ואלכוהול, ודרכם תוכלי. אם הם יגידו לך ששווה לך לדבר עם מורים שעובדים עם הילדים היותר גדולים, אני יודע, ודרכם תוכלי.
ובהמשך הוא אומר:

עכשיו שאת מגרה את החשיבה שלי, היוזמות האלה שמגיעות הם בתחום הסב'קט מטר. לא ראיתי יוזמה שתגיע "בוא נעשה משהו בסמים", כי תראי, לכל אחד יותר קל להתמודד עם ההתמקצעות המקצועיות שלו...אולי הם אומרים זה לא שייך לי, זה שייך ליועצת, שייך לפסיכולוגים, לא לי (מנהל),
(64)

אי הידיעה של המנהל למי לפנות ויותר מזה, חוסר בקיאותו בתכניות הקיימות בתחום זה נקשרים, לפחות באופן עקיף, לדבריו על המעורבות הנמוכה של המורים בחינוך למניעה. "המזל" הוא שישנם מורים המעידים על עצמם כי התנהגותם האזרחית בתחום זה אכן מושפעת ממדיניות המנהל ומעידודו, אך אין בה להניא אותם מלהתנהג אזרחית בבית הספר בנושא הסמים והאלכוהול:

[גם] אלמלא המנהלת הייתי פועלת כך כי אני חיה במציאות, כי אני חשופה, כי אני רואה, כי יש לי בנים בבית ואני מתה מפחד שהם יגדלו לי, וכל פעם אני אומרת אלוהים הלוואי, הלוואי שיהיו להם מחנכים כאלה שישמרו עליהם, שיחשפו אותם לסכנות האלה, שישמרו עליהם כמו שאני שומרת על הילדים האחרים. תראי, בתור אימא זה לא כמו מחנך זה לא כמו משהו חיצוני. הלוואי שישמרו עליהם. אני יודעת שאני פועלת מעבר. זה משהו מפה מתוך הלב. אני פועלת מתוך פחד. גם כנהגת

גם כאימא גם כאחת שלא שתיתי בחיים שלי. גם עם כל מה שקורה בעולם שלנו בחברה בארץ שלנו. והפחד הזה... אני יכולה להיות בסדר גמור ומספיק שיבוא איזה נהג שתוי ויגמור לנו את החיים (מורה, 32)

אנו רואים, עם כן, כי מדיניותו של המנהל, הבאה לביטוי במידת התייחסותו לנושא הסמים והאלכוהול ובדרך שבה הוא מגביר את מודעותם של המורים לנושא זה, משפיעה, במידה מסוימת, על התנהגותם האזרחית של המורים. אולם, העדר מדיניות ברורה בנושא הסמים והאלכוהול או התעלמות של המנהל מנושא זה ותפיסתו כי בית הספר אינו אחראי על מניעת השימוש בחומרים אלה אינה מובילה, בהכרח, לרפיון ידיים בקרב המורים. נראה כי גורמים נוספים המשפיעים על הופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב המורים בחינוך למניעה "מפצים" על העדר מדיניות ניהולית ברורה, כפי שעלה מדברי המרואיינים עד כה וכפי שנראה בהמשך.

מעורבות המנהל בנושא הסמים והאלכוהול

מעורבות המנהל בנושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער נמצאה במחקר כקשורה לנטייתו של המורה להתנהג אזרחית בנושא זה. מעורבותו של המנהל יכולה להיות גבוהה ולבוא לידי ביטוי בהתעניינות בתכניות המניעה, מעורבות בפתרון בעיות הקשורות לחשד או זיהוי שימוש בסמים או באלכוהול, דיאלוגים מתמשכים עם רכז הסמים והאלכוהול בבית הספר ועם היועצות אודות תלמידים "חשודים", ייזום פרויקטים בית ספריים בחינוך למניעה, נוכחות בהשתלמויות שמעבירה היועצת ועוד כפי שמעידים המנהלים הבאים:

[אני] שואלת את עצמי אם זה מספיק מה שאנחנו עושים, את יודעת כי זה גם בשבילי נקודת עזירה, הראיון הזה, אם זה מספיק. למשל, מי שאחראית על הנושא של הסמים בבית ספר, אני בקשר איתה הדוק לגבי כל הפעילויות שאנחנו עושים, השיח ב, בין המורים, פורמאלי הוא קיים לא בטוח שזה מספיק. הוא יותר אה פורמאלי... (מנהלת, 58)

...שנה שעברה יצא קול קורא למנהלים מהרשות למלחמה בסמים ומעיריית ח' בנושא "אלכוהול בראי האומנות". לא יודעת אם שמעת על זה. נבחרו ילדים שלנו, אנחנו בחרנו ילדים, אנו היינו היחידים מכל העיר שהרמנו את זה, דרך אגב. זה אנשים שהם אנשים שהם מכוונים לעניין והם מגויסים, והם רוצים לפעול בזה... זה אני שהרמתי את זה והיועצת שלי שהצלחתי לרתום אותה. בא לפה קופירייטר וישב עם הילדים. הפקנו פוסטרים מאוד, מאוד, גדולים, תלינו את זה בעיר, היה תלוי בכל בית הספר, זה משהו שהוא מדהים, מדהים. הכנו חולצות סטיקרים למכוניות, תלינו על קולבים. אני הבאתי קולבים וכל בית הספר היה עם קולבים עם חולצות. עשינו עבודה מאוד, מאוד, יפה, עשינו אחרת. זה מה שנקרא לעשות דברים אחרת (מנהלת, 41).

שני המנהלים מייצגים קולות של מעורבות רבה בסוגיות החינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב בני נוער. מידע על מאפייניה השונים של מעורבות המנהל אנו מקבלים גם מהמורים שהשתתפו במחקר:

...המנהלת היא מחנכת ברומח אבריה...יש בכלל פוקוס גדול על התלמיד, הן על המצוקות שלו, הן על ההצלחות שלו על הכול. כל הטיפול בפרט (מורה, 45).

מעורבות זו נקשרת על ידי המורים עצמם לנטייתם של מורים להתנהג אזרחית בחינוך ולתרום מעצמם מעבר למצופה לקידום ביטחונם של הילדים והימנעותם משימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, כפי שעולה מן הקטעים הבאים:

מראיינת: איך המנהל יכול לגרום למורות לעשות מעבר בסוגיות של סמים ואלכוהול מעבר לנדרש פורמאלית בתפקידן?

מורה: קודם כל [באמצעות] דוגמה אישית. מנהל שמחויב לנושא באמת מכל ליבו, יפעל גם הוא בתחום הזה ויראה למורים את פועלו. [הוא] יביא לבית הספר השתלמויות מעניינות בנושא, יחשוף את המורים בצורה עניינים ומעניינת שתגרום להם לרצות גם להשקיע מזמנם (מורה, 39).

מראיינת: איך מנהל יכול לגרום למורים לעשות יותר בנושא הזה של סמים ואלכוהול?
מורה: קודם כל, מנהל הוא הרי שותף לכל מה שקורה מבחינה של היום יעוץ, התכונות היועצת. זאת אומרת אני מאמינה, הוא הרי לא מנותק. המנהל, הוא יודע בדיוק מה קורה. עוד משהו מה שהוא לוקח, זאת אומרת זה שהוא צריך להיות מעורב במה...מעורבים, זאת אומרת, מה קורה ביום המכוון, מה קורה מבחינת התכנים. זאת אומרת, לא בפרטי פרטים אבל בגדול לדעת. ותדע... (מורה, 42)

חשוב לציין, עם זאת, כי אף על פי שמעורבות המנהל בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים חשובה ובעלת השלכות חיוביות על הופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב מורים, הרי

שערכיו של המורה עשויים למתן את ההשפעה של מעורבות זו במקרים בהם המנהל אינו מעורב כלל וכלל בנושא הסמים והאלכוהול. מספר מורים דיווחו על מעורבות מועטה של מנהל בית ספרם בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים או בעשייה המרובה שלהם בתחום זה. מורה ממרכז הארץ (49) סיפרה כי פגשה מנהלים שנושא הסמים והאלכוהול פחות עניין אותם, אך היא המשיכה לעסוק בהרחבה בנושא זה "כי לי יש אג'נדה מאוד ברורה, ואם למורה יש אג'נדה מאוד, מאוד, ברורה אז מאוד קל לו לעשות, לא מעניין [אותו] אם עושים או לא עושים, אצלי בכיתה זה ייעשה, ייעשה בדרך שאני רוצה, שאני ירגיש שהיא נכונה והיא מתאימה ושאיני מעריכה אותה". מורה ממרכז הארץ (54) מרחיבה עמדה זו:

המנהלת, היא לא יודעת מה אנחנו עושים, רואה, היא רק רואה את הילדים עם ההתנהגות שלהם ואז היא, היא לא מבינה, היא לא יודעת למה למדתם בשיעור החינוך. יכול להיות...[ש]היא מספרת לרכזת השכבה, אז זה את צריכה לשאול [אותה], זה לא אני. אני כמחנכת לא יודעת...ואני נחשבת למחנכת טובה. אני לא מפרטת על כל מהלך שאני עושה בכיתה ואני לא מדברת על איך העברתי את הנושא או...המנהלת לא יודעת מה אני עושה...לא כל כך מעניין אותי, בעצם.

המוטיב החוזר על עצמו אצל מעט מהמורים הוא בדידותם במערכת, ובעיקר התעלמותו של המנהל מפועלם המבורך בתחום מניעת השימוש בסמים ובאלכוהול. ברם, מעבר לכאב העולה בקולם, הרי שהמורים מעידים כי אהבתם את עבודתם ואת התלמידים חזקה מכדי שהתעלמות המנהל תפגע במאמציהם להגן על התלמידים מפני הסכנות שבהתמכרות לסמים או בשתייה מופרזת של אלכוהול. מקצת המנהלים תמכו בתובנה זו באומרם כי המורים העושים מעל ומעבר בנושא הסמים והאלכוהול (ולא רק בנושא זה) "רוצים לשנות את העולם, ורואים בבית הספר את חלקת אלוהים הקטנה שלהם", למרות שהם אינם מקבלים תגמולים חומריים כלשהם מהמנהל או ממשרד החינוך. עשייה זו נובעת מתחושת אחריות התלמידים רבה ומחויבות כלפי בית הספר ומעשי המנהל אינם רלוונטיים מבחינתם. הרחיב על סוגיה זו מנהל מאזור המרכז (34):

אצל [המורות ראש גדול] זה לא מנותק ממה שהן עושות. זאת אומרת, כי זה חלק ממה שקורה, זה מעט ממה שהן תופסות כתפקיד שלהם כמחנכת, כלומר ושתייהן יש להן את הדימוי שלהן של מה זה חינוך ומה היא חברה טובה, ומה זה אומר להיות אזרח טוב ומה זה אומר להיות איש טוב, ומה זה אומר להיות בוגר בית ספר ראוי, ומה זה אומר להיות בן ארבע עשרה או בן חמש עשרה או בן שש עשרה...וזה מאוד יהיה הזדמנותי, זאת אומרת, אם זה יעלה על הפרק לטפל באלכוהול אז יטפלו באלכוהול. כשהם ירצו, בעצם, לדבר על משהו אחר, הם ירצו לדבר על אחריות, הם ירצו לדבר על בחירה, הם ירצו לדבר על תכנים אחרים על תכונות האופי של...[אני מדבר] על תכונות האופי שנמצאות ברקע, ע' מאוד קשה בעניין הזה למען האמת, מאוד קשה לנהל איתה זו שיח כי הכול נורא פשוט בעינייה והכול נורא, כמו שאת אמרת לי...

למעשה, דבריו של המנהל מדגישים יותר מכל את מגוון הגורמים המשפיעים על הופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב מורים בכל הנוגע לחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. מכאן, שגם הדיון על תרומת המנהל להופעתן של התנהגויות אלה חייב לקחת בחשבון את הצורך בגורמים נוספים אחרים. בחלק הבא נדון במנהיגותו המשתפת של המנהל ותרומתה להופעתן של התנהגויות אזרחיות בבית הספר.

מנהיגותו המשתפת של המנהל

מנהל המאפשר למוריו מידה של אוטונומיה ואף נוטה לשתף אותם בהחלטות הקשורות לעבודתם ולבית הספר נתפס על ידי המורים כמנהל המאפשר להם להתנהג אזרחית במגוון של תחומי עשייה ובכלל זה בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. לדעתם של מורים אחדים, בבית ספר בו המנהל מאמץ סגנון מנהיגות סמכותי, קרי מבסס את ניהול בית הספר על הוראות המועברות ממנו למורים בלי כל התייעצות עמם, המורים יטו להיות "ראש קטן" ויסתפקו בעבודה "לפי הספר". הדבר נכון אף בנושא עבודה זו – סמים ואלכוהול בקרב בני נוער. המורים המתנהגים אזרחית פשוט רוצים שהמנהל יאפשר להם חופש פעולה ומרחב של עשייה בלי לדרוש מהם דיווח פרטני מראש ולאחר מעשה, כפי שמעידה מורה ממרכז הארץ (42):

...[אני] חושבת [ש]עצם זה שהמנהלת היא מאוד מפרגנת, מאוד מעצימה מורים, הנה את שאלת עוד דבר, מאוד בעניין של העצמה, מאוד מעצימה סמכויות, מאוד, היא מבזרת את הסמכויות ולא ריכוזית. אז, אני חושבת שזה חלק מזה...יש [למורים] דלת פתוחה, כן יכולים, לא פוחדים לומר את מה שהם חושבים, זאת אומרת גם ביקורת. אני לא מהססת לבוא ולהגיד אני חושבת שטוב זה ככה, טוב לעשות ככה...זאת אומרת אם יש פעילות מסוימת שאני חושבת ששמה אני צריכה לעשות לפני פעילות מוגדרת מכיוון שהסדר הוא ככה אני אומרת לה, אני לפי דעתי רואה בכלל אחרת, זאת

אומרת הדברים...

לשאלת המראיינת האם יש לה חופש פעולה, עונה המורה:

בהחלט, בהחלט, ומקבלים את רצוני ואני עושה. לא אומרים, לא, לא, מה פתאום תעשי ככה. מה פתאום. זאת אומרת יש לנו מאוד שיקול דעת, מאוד אנחנו יכולים לומר את דעתנו אנחנו לא חוששות, ויכולות לעשות לפי מה שאנחנו רואות לנכון, ואני חושבת שזה גם חלק מהעניין. מורים אחרים מחזקים קו מחשבה זו ומציינים כי מנהל המעוניין לעודד את מוריו לעשות מעל ומעבר בנושא של סמים ואלכוהול צריך "לתת להם חופש פעולה" ו"להיות פתוח וכן. [הוא] אומר לנו תעשו, והוא כן מעודד אותנו". ואכן, מורים מעידים כי המנהל שלהם תואם את הדגם של המנהיגות המשתפת, התומכת, והמגבה, ובשל כך הם יכולים להתנהג אזרחית בבית ספרם: מראיינת: מה עוד במדיניות מנהל בית ספר, למה שמורים ירצו לעשות יותר בשביל בית ספר, מה יעודד עשייה בנושא של הסמים והאלכוהול?

מורה: אני יכולה לדבר רק על המנהל שלי שאני מקבלת יד חופשית, אני מקבלת פידבקים, אני מקבלת חופש ליזום מקבלת מקום לבטא את עצמי, את דעותי, מקבלת הכוונה והנחייה של יועצת בית הספר. אני חושבת שאלה בעיקר הדברים שמובילים אותך לעשייה. תראי, בימינו בבתי הספר אין לאנשים זמן. גם היועצת שלנו היא בן אדם שנרתם ועובד מתוך שליחות וכשיש לך פרטנרים טובים כאלה לעבוד איתם אז השמיים הם הגבול. כשאין לך פרטנר אתה לא יכול לעבוד זה מאוד קשה. יש לי, אני התברכתי בפרטנרים מצוינים (מורה, 29)

לעיתים המקור המשותף ומעודד את המורה להתנהג אזרחית בנושא הסמים והאלכוהול הוא רכז הנושא בבית הספר או יועצת בית הספר:

...גם בנושא [האלכוהול] יש לנו הרבה מאוד, לצערי. גם הרכז שלי, הוא אומר, טוב, מה את רוצה לעשות בנדון? היו לי שני תלמידים פה שבהפסקה הגדולה לקחו וודקה וחזרו שיכורים לכיתה. ואני לא כל כך עליתי על זה, אני מודה, כי הראש שלי לא רוצה להאמין שזה קורה, שקיים דבר כזה. ואז מערבים את כל ההנהלה ואין בעיה. תגידי, את מה את רוצה לעשות, את הסמכות, הם אומרים לי. כשאני באה באיזה טענה צריך לעשות יותר רעש כדי שהילד הזה יפנים, צריך לעורר, צריך רעש כדי שיראו ויראו. אז אומרים לי, טוב תגידי מה את רוצה לעשות, תציעי ונשמע. הם לוקחים את הכיוון שלי גם כדי להרגיש שגם את חלק מזה, גם את כאילו התורמת והמציעה. כשאני מציעה אומרים לי הנה יש לך יד חופשית. זה מה שתורם לי להרגיש שאני יכולה לעשות מה שאני רוצה עם התלמידים שלי כי יש מי שיהיה מאחורי ויתמוך ויגבה, והכול כמובן במובן החיובי כשאני אומרת מה שאני רוצה. זה מה שטוב לי את מבינה, ברגע שיקצרו לי את הידיים, וניסו לעשות לי את זה, זה הוריד ממני, חבל על הזמן, חבל על הזמן (מורה, 33).

המעניין הוא שמקצת המנהלים ייחלו ליום בו מורים יפנו אליהם ביוזמות בתחום הסמים והאלכוהול ובתחומים אחרים ויבקשו את רשותם ותמיכתם ביישום הלכה למעשה בבית הספר, בחזקת המנהלים הללו מציגים את עצמם כמנהיגים משתפים אך את המורים כמי שמעדיפים להימנע מלהשתמש ביד המשותפת להם על ידי המנהל:

...אני מחכה שמישהו יפתח לי את הדלת, לא חשוב אם זה אלכוהול וסמים, ויגיד, תשמע יש לי הצעה בשבילך, לא משנה מה הנושא, כי לרוב, ברוב המקרים ההצעות יוצאות מהחדר הזה שלי, של הסגנים. אני לא רואה מישהו שיבוא ויגיד לי, תשמע, יש לי רעיון לאיזה ערב הסברה אני בא ומציע לך משהו אחר, לא משנה באיזה נושא. אז יש לי אחד שבא לפני כמה שנים ואמר לי, תשמע, בוא נפתח תכנית הוראה [מסוימת]. פתחתי מקצוע שלא קיים, יש שני בתי ספר בארץ שעושים את זה. אז זו הייתה יוזמה אחת... (מנהל, 64)

מנהלים אחרים העידו כי הם מבקשים ממורים להשתתף בפורומים לחשיבה על נושאים שונים, בהם החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, אך מידת ההיענות של המורים איננה גבוהה, זולת אותם מורים הנתפסים על ידי המנהל "כראש גדול" ומעורבים באספקטים רבים של חיי בית הספר.

מתן משוב חיובי למורה העושה מעבר

השפעתו הנתפסת של המנהל על הופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב המורים כלפי סוגיות של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער נקשרה בצורה ברורה ובהירה על ידי המרואיינים השונים למשוב שהמנהל מעניק למורים העושים מעל ומעבר בחינוך למניעה. לעיתים, המשוב נתפס כחס חיובי כללי ותשומת לב של המנהל למורים באשר הם (למשל, מנהל המארגן מסיבות למורים או מאזכר את ימי ההולדת של כל מורה נתפס כמי שמעודד אותם לתרום מעבר בכל נושא שהוא). אך, בדרך כלל, מידת הערכתו של המנהל לפעולותיו השונות של המורה כפי שהיא נתפסת על ידי המורה עצמו, ובכלל זה ההוקרה שהוא חש למעשיו מצד המנהל, מקושרים על ידי המורים במחקר

להתנהגותם האזרחית בארגון. כאשר נשאלו המורים והמנהלים במחקר אודות יכולותיו של המנהל בעידוד מורים נוספים ליטול על עצמם משימות נוספות הקשורות במניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב בני נוער, הם ציינו את האווירה הטובה שהוא יוצר ואת נטייתו לפרגן למורים שמתנהגים אזרחית בבית הספר. עמדתם זו הופיעה על דרך השלילה:

מראינת: באיזה בית ספר מורים ימנעו לפניות ראש גדול בעשייה של זה?
מורה: אולי זה מנהל שלא מפרגן, זאת אומרת זה נורא חשוב הפרגון. זאת אומרת, זה שהוא פחות פעיל, פחות מעורב, והם מרגישים שהוא למעלה וזה הם פחות...זאת אומרת, מנהל שהוא יותר לא, כאילו לא מתנשא (מורה, 42).

מראינת: מה יכול להקשות עלייך או לעכב אותך להיות ראש גדול בנושא הסמים והאלכוהול?
מורה: ... יכול לעכב אותך כשאתה מרגיש שאתה עושה כל כך המון ואתה לא מוערך. זה בעיקר [מה ש]נראה לי. יכול לעכב אותך בית ספר שאתה עושה כל כך הרבה ואתה לא מוערך, [כשאתה נותן את כל כולך ויש אנשים שמסתכלים עליך ואומרים אה, מה הוא עושה... (מורה, 29)]
ואכן, המורים במחקר, שהם כזכור אלה המתנהגים אזרחית בכל הקשור למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידים, מעניקים חשיבות רבה להערכה שהם מקבלים ממנהל בית הספר להתנהגויותיהם האזרחיות, מספרים על שבחים שקיבלו מהמנהל, וחשים שפרגון והערכה תורמים רבות להרגשתם הטובה (אבל לאו דווקא מהווים גורם עיקרי בהחלטתם להתנהג אזרחית בעבודתם):

[המנהלת] החמיאה, החמיאה, החמיאה על הימים האלה. [היא] קיבלה מלא מחמאות מההורים, על חדרים, כולל חדר עישון שעשינו ב-ז'. גם על התוכנית עישון. ואף אחד לא אמר לי כי אני חיה את זה, זו יוזמה שלי ושל [עמיתה], בעשר היא פשוט תפסה רגליים והלכה הביתה (מורה, 52)

...למורים מאוד חשוב מה המנהלים חושבים עליהם, ואני כבר החלפתי ארבעה, חמישה, לא זוכרת כמה מנהלים, והופתעתי שמנהלים מעריכים, כי הרי הם שונים והמפגש שונה, ולקח לי, היו מנהלים שלקח לי הרבה זמן עד שהצליחו להכיר אותי ואני הצלחתי להבין מה הם רוצים, כי הטרמינולוגיה לפעמים שונה, הדברים החשובים שונים. אבל, הקטע שמנהל מעריך אותך ומנהל רוצה שתעשה בנושא מסוים. מחמיא לי כשהוא פונה ורוצה וצריך את עזרתך או שרק תגידי מה דעתך, זה חלק מההוקרה, דבר נוסף, הרבה פעמים באמת תפקידים גורמים לאנשים לזוז למקום אחר, ולעשות יותר, להגדיל ראש, כי אלה שרוצים לעשות יעשו גם עם תפקיד [וגם] בלי תפקיד, אבל אלה שלא עושים זה דרך לקדם אותם לגייס אותם (מורה, 49)

...[המנהלת] לא יודעת שאני עושה נגיד חידון בכיתה, היא יודעת שזה מאוד חשוב לי. תראי זה מאוד מחמם לי את הלב שהיא ככה מעריכה אותי ומחמיאה. את מרגישה את ההערכה שלה כלפיי. אבל, זה לא מעניין אותי. (מורה, 44)

בציטטות הללו מבטאות המורות צורך בהכרה במומחיותן באמצעות התייעצות עמן והוקרה מצד המנהל בתרומתן לקידום נושאים שונים בבית הספר ובכלל זה נושא מניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידיהן. יחד עם זאת, מורים אחדים הדגישו כי התנהגויותיהן האזרחיות אינן תלויות במשוב ובהכרה להם זוכים ממנהל בית ספרם, למרות הרגשות החיוביים שהם חשים כאשר הם מקבלים משוב והכרה מעין אלו. לדידם, גם אם המנהל אינו מודע למעשיהם בתחום הסמים והאלכוהול, הם ממשיכים בהתנהגותם האזרחית בתחום זה מתוך אמונה ותחושת שליחות חברתית-חינוכית ומתוך מחויבות רגשית עמוקה לתלמידיהם. הדו שיח הבא בין המראינת לבין מורה משפלת החוף (61) ממחיש זאת:

מראינת: מה עם המנהל?

מורה: המנהל לא יודע מה אני עושה.

מראינת: עובדה שהיועצת נתנה לי את ההמלצה עלייך.

מורה: כן, כי [היועצת] מכירה אותי, אנו עובדות הרבה ביחד. אבל ככה אף אחד לא יודע מה אני עושה וזה גם לא מעניין אותי לידע.

מראינת: עד כמה חשוב לך שהמנהל יעריך את העבודה שלך?

מורה: אלף, זה חשוב. אני חושבת שאם אין לנו תגמולים כספיים, אני אגיד לך, את מעט מאוד מקבלת הערכה מהנהלה.

מראינת: ולמרות זאת את עושה?

מורה: כן, נכון, את יודעת לא אומרים, לא עושים במובן הזה, אבל אני נחשבת למורה טובה, ומה שמחזיק אותי, יחזיק אותי כבר עד הסוף...כל אדם גם אם הוא יודע שמעריכים אותו, צריך שזה ייאמר, אולי במכתב אישי, אני יודעת, אני לא צריכה הערכה פומבית. כשבאורט יש מחנך מצטיין אני בזה לזה, כי זה לא אמיתי, אי אפשר למדוד את הדברים האלה, מה שנקרא מתן בסתר. בסתר

ליבם ההנהלה יודעת מי באמת עושה, אבל יש בזה פוליטיקה היום, ואני לא מעוניינת לשווק את עצמי. ואם את לא משווקת את עצמך לא סביר שתקבלי פרס. אני את פרסי החינוך שלי מקבלת מהתלמידים וההורים, לא מההנהלה.

מראינת: אבל בכל זאת ציינת בפניי שאת יודעת שאת מוערכת.

מורה: כן בטח את יודעת למה אני יודעת את זה, כי כל מיני דברים שאני מבקשת נותנים לי אותם אחרת לא היו נותנים לי אותם אם לא היו מעריכים אותי. אני אומרת לא בקטע, אז בסדר, זה סוג של הערכה...

מתברר כי גם כאשר המנהל אינו מעביר משוב מסודר על עבודת המורה בכל הנוגע למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידיו, הרי המורה החש צורך בקבלת הערכה כלשהי למעשיו (לא על מנת לבצעם), מזהה סימנים סמויים מן העין להערכתו החיובית של המנהל כלפיו. למעשה, ניתן לראות בחיפוש אחר סימנים אלה ביטוי לצורך החזק של המורה בהערכה מצד המנהל להתנהגותיו האזרחיות במגוון של תחומי עבודתו. המורות הבאות מסבירות בבהירות את הצורך בהערכה, אך במקביל גם את מקומו של צורך זה בעשייתן שמעבר לדרישות התפקיד:

מראינת: עד כמה חשוב לך שהמנהל יעריך את העשייה הזאת שלך שהיא מעבר?

טוב זו שאלה, אני חושבת שכל אחד חשוב לו שיעריכו אותו. תראי, מאוד חשוב שיעריכו אותי אין ספק, אבל יחד עם זאת אני לא אעשה משהו רק כדי שיעריכו אותי. זאת אומרת אני חייבת ללכת עם מה שאני מאמינה בו. גם אם זה אומר שבאותו רגע אני צריכה לריב עם המנהלת שלי, אבל אני בסופו של דבר אעשה את מה שאני מאמינה בו (מורה, 35).

מורה מדורם הארץ (53) מצביעה על המורכבות של המשוב והערכה מצד המנהל והשלכותיו השונות, ולעיתים אף הסותרות, על המורה בעבודתו:

מראינת: המנהלת מודעת למה שאת עושה? היא מפרגנת?

מורה: קודם כל היא מעריכה אותי. להגיד לך שחשוב לי, לא חשוב לי, אני לא עושה את זה בשביל שהיא תעריך. לפחות לא היא. היו מנהלים שכן היה חשוב לי שיעריכו את מה שאני עושה, לא היא.

אבל כאשר היא מתבקשת לתאר את ביטוי הערכה של מנהלת בית ספרה, היא סותרת קמעה את דבריה הקודמים ומראה כי, בעצם, למורים חשובה הערכת המנהל:

[המנהלת] אומרת, היא מפרגנת. אם יש איזה שהיא ישיבה למשל במועצה פדגוגית היא יכולה להגיד, יו הילדה הזאת איך היא הייתה פעם ואיך היא היום וזה רק בזכותך. כל הכבוד לך. היא מפרגנת מאוד גם פה וגם בחוץ. בנוסף לזה, היא גם יודעת את ההשקעה שלי כך שאם פעם אני אבוא ואגיד שאני צריכה משהו היא מיד תסכים. היא תגיד לי, את לא מתביישת לבקש ממני, היא מיד מסכימה. היא די מחזירה, לא בכסף, אבל בפרגון ובדברים שהיא כמנהלת יכולה לאשר אותם, אז כן מאוד.

מראינת: ואת לא רואה בזה בכל זאת איזה שהיא עידוד לעשייה שלך?

מראינת: אולי, כן.

המנהלים במחקר מסכימים ברובם עם מסקנתה הסופית של המורה מדורם הארץ ותופסים את הערכתם והמשוב שהם מעניקים למורה העושה מעבר לנדרש ממנו כגורם משמעותי, המוביל מורה זה להמשיך בהתנהגותו האזרחית במגוון של תחומי עבודה ובכלל זה החינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול:

מראינת: איך אתה יכול לגרום למורים שיהיו יותר אקטיביים, שיעשו יותר בנושא של סמים ואלכוהול?

מנהל: לתת דוגמא אישית, מצד מנהל או הנהלה, להראות איכפתיות, לדבר על זה, להראות שזה מציק וכדומה. הדוגמא האישית של המנהל היא דרך לעודד חיזוק דפוס כזה של התנהגות.. שנית, לתגמל מורה עם מחמאה, בציבור, או לכתוב מכתב לתיק, זה מצריך כמובן לא פעולה קטנטנה של מורה ששואל תלמיד מה שלומך. אפשר להרים כוסית אם את רוצה (מנהל, 53).

ומנהלת ממרכז הארץ (49) ממחישה את מעשיה הלכה למעשה:

פידבק, פידבק חיובי אישי ובפורומים אני המון משתמשת במשוב הזה. יש לי אפשרות, את יודעת, שכולם יראו את מה שאני כותבת, אני כותבת למורה כל הכבוד. אבל, בעצם ההודעה נשלחת לכל המורים, מכתבים אישיים. אירוע שאני חושבת שראוי שכולם ידעו אז אני מביאה אותו לפורום, ולפעמים גם לישיבות הגדולות של כל המליאה. ואני אומרת, זה קרה אצל המורה הזה והזה, ואני מביאה את זה כי הוא פעל בצורה מאוד, מאד נכונה ובואו נלמד כולנו. זה סוג של פידבק, אני חושבת, כאילו אתה, אתה מעצים את המורה.

ראינו, עם כן, כי גם המורים וגם המנהלים מייחסים חשיבות רבה למשוב ולהערכה מצד המנהל הבאים לידי ביטוי במגוון של דרכים (מכתב הוקרה, אזכור שם המורה, היענות לבקשותיו, התייעצות עם המורה) כגורם העשוי לעודד מורים להתנהג אזרחית בעבודתם. יחד עם זאת,

הנימה העולה מצד מורים אחדים היא כי אין בקיומו או אי קיומו של גורם זה להשפיע על החלטתם להתנהג אזרחית, למרות שקיומו יוצר אצלם רגשות חיוביים ותחושת שביעות רצון בעבודה.

אקלים בית הספר

המנהלים והמורים דיברו רבות על תרומתו של אקלים בית הספר להופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב המורים. האקלים, המתייחס לאווירה הקיימת בבית הספר בין המורים לתלמידים ובין המורים לבין עצמם (ועם המנהל), נתפס כמי שעשוי להשפיע על המורה ליטול על עצמו משימות נוספות מעבר למה שהוא נדרש בהגדרת תפקידו, ובכלל זה בנושא הסמים והאלכוהול. מרכיבי האקלים שהוזכרו נגעו במידת שיתוף הפעולה בין המורים והאווירה הקיימת בבית הספר, הימצאותם של "ראשים גדולים" רבים בחדר המורים, והתמקדות ספציפית במניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בבית הספר. המרכיב הראשון – שיתוף פעולה – בא לידי ביטוי בהעברת מידע והתייעצויות בין המורים במגוון של תחומי עבודה ובעזרה הדדית בחדר המורים: אנחנו עובדים מאוד בשיתוף פעולה, זאת אומרת, לא מנחיתים עלינו. זאת אומרת, גם אם אנחנו צריכים לעשות דבר מסוים, ואנחנו לא אוהבים את הדרך הזאת, אז אנחנו מדסקסים וחושבים אולי בדרך אחרת, ואז אנחנו אולי עושים את זה בדרך אחרת. אנחנו כל הזמן מדברים על הנושאים האלה. טוב, בצמתים שצריך (מורה, 45)

תרומת שיתוף הפעולה בין המורים נקשרת להתנהגותם האזרחית של המורים על ידי מורה מדרום הארץ (29), הנשאלת אודות האקלים הבית ספרי שנדרש על מנת לעודד מורים לעשות מעבר בנושא של סמים ואלכוהול:

צריך שמורים יהיו רתומים, צריכה להיות אווירה טובה של שיתוף פעולה, של עזרה, של אני אעזור לך אתה תעזור לי, הדדיות.

חיזוק לדבריה אנו מקבלים על דרך השלילה. כאשר נשאלו המורים במחקר מה יכול למנוע ממורה להיות "ראש גדול" הם ענו:

בבית ספר בו אין אווירת נתינה, אדם לאדם זאב, מורים פועלים באופן פופוליסטי כדי למצוא חן בעיני התלמידים והופכים להיות "חברים" שלהם, במקום מחנכים שלכם, למנהל לא אכפת. אין השתלמויות וחשיפה לנושא בכלל. הכול מושתק, הכול מוחבא מתחת לפני השטח משמע "אצלי הכול בסדר" (מורה, 39)

חוסר שיתוף פעולה של התלמידים, למשל, יכול להיות מאוד מתסכל, חוסר שיתוף פעולה של צוות בית הספר שאתה מרגיש שאתה היחיד שעושה ואתה היחיד שאכפת לך. אתה לבד במערכה בעצם אף אחד לא באמת אכפת לו כמו שאתה, אז זה מתסכל... צריכה להיות אווירה של אכפתיות, של עשייה, של תמיכה, של אם אני אצטרך רעיונות יש לאן לפנות, אם אני אצטרך עזרה יש לי עם מי לדבר, זה מאוד חשוב, זה מאוד מדברן לעשייה (מורה, 47)

שיתוף הפעולה מאפשר למורה המתנהג אזרחית להיוועץ בחבריו המורים בנושאים בהם הוא נזקק לעצה ולדעה נוספת ואף לחוש כי אינו לבד בניסיונותיו לתרום מעבר בעבודתו. שיתוף הפעולה אף מאשר למורים לחשוב ביחד על בעיות הקשורות להתנהגותו של תלמיד זה או אחר ולחשדם כי התלמיד מועד להתמכרות מכל סוג שהיא.

ברם, בשיתוף פעולה אין די. מספר מורים העירו שכאשר האווירה הבית ספרית היא של נתינה מעבר, קרי, טוב להיות ראש גדול, ומורים רבים מתנהגים אזרחית בעבודתם, יש באווירה זו בכדי לעודד את המורים להמשיך ולהתנהג אזרחית בתחומים שונים בעבודתם. מנהלת בית ספר ממרכז הארץ (50) הסבירה קשר זה:

...זה לבוא לערב הורים ותלמידים ב"ראש גדול", לקיים יום מקוון ב"ראש גדול", המחנכות עובדות מאוד קשה להכין את המטלות המתקשבות יחד עם היועצת, זה חד משמעית "ראש גדול". עכשיו, זו גם תרבות ארגונית של "ראש גדול", גם אם לא בא לך, לא כולם ראשים גדולים, אנחנו ריאליים, ואם אני כמחנכת לא בא לי להיות "ראש גדול", אין לי, אין לי ברירה, אין לי ברירה, אני בתוך מערכת של "ראש גדול" וזה מה שמוביל ואני חייבת להתכוונן [לכך].

תפיסתה זו של המנהלת מקבלת חיזוק מהמורים אשר השתתפו במחקר וטענו כי בבית ספרם רוב המורים והמחנכים מתנהגים אזרחית ומכאן שהם חשים שהתנהגותם איננה "מוזרה" אלא מאפיינת את בית ספרם. כאשר נשאלה מורה ממרכז הארץ (49) האם מעשיה כלפי התלמידים בתחום מניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים הם בגדר חובה פורמאלית, היא ענתה: לא, לא, נדרש ברמת מעורבות כזאת. לא נדרש. אבל, רוב המחנכות אצלנו עושות את זה, כי זה כבר

הפך להיות מעין פורמט...אני יודעת ממחנכות אחרות מה קורה אצלן בזה. יש במהלך הסמינר ואחריו, העברת הנושא, גם יש הרבה פעמים שמחנכת אומרת: אצלי זה הצליח ואצלי זה הצליח פחות...יש דיון, אחת לשבוע מפגש של כל מחנכי השכבה עם היועצת ועם המרכזת שהיא חלק, שהיא אחת מהמחנכים גם. ואז, יש תמיד דיון על משהו מתוך הדברים שאנחנו עושים בשכבה, ומדברים, למה לא הצלחנו. גם יש מעקב, אבל יש גם דיון על ללמוד, ללמוד על, מניסיון של אחרים. וגם יש שיתוף בקטע של אם מאוד הצליח איזה משהו מסוים, או נגיד ראיתי כתבה מאוד משמעותית, אז ישר מעבירים...

ואז המורה מבהירה מדוע חשוב שהצוות לא רק ישוחח וישתף פעולה על פעולותיו השונות בשיעורי חינוך, אלא גם שיימצאו בתוכו מורים המתנהגים אזרחית בבית הספר:

דבר נוסף. כדי שאנשים ירצו לעשות מעבר, להיות ראש גדול, הם צריכים בסביבתם עוד אנשים עם ראש גדול. זה מדבק אין לך מושג כמה. את רואה את זה על צוותי חינוך. יש צוות של מחנכי שכבה ז' שהוא עובד ופעיל מאוד, מאוד, וראש גדול כולו, ויש צוות של מחנכי שכבה ח' שעובד פחות. את רואה את זה באנשים. אחד נדבק לשני. אנשי עבודה נדבקים אחד לשני. ההון האנושי עושה את זה. אני יכולה להתחבר רק לאנשי עבודה. אנשים שלא עובדים או מקלים ראש אני לא יכולה להתחבר אליהם.

מתברר כי פרגון והערכה מצד העמיתים אינו נופל בחשיבותו מפרגון והערכה מצד מנהל בית הספר בו דנו בעמודים הקודמים. אולם, גם כאן למנהל חשיבות רבה היות והטון שהוא מוביל בבית ספרו משפיע על שביעות רצונם של המורים, וכפועל יוצא על נטייתם "להגדיל ראש" ולתרום לבית הספר מעבר לנדרש.

עד כה המורים התייחסו להתנהגויות אזרחיות כלפי מגוון של תחומי עבודה, לאו דווקא כלפי מניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. אבל, מספר מורים ציינו כי נושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער הוא נושא "בווער" בבית ספרם, ומרכזיותו זו משפיעה על מאמציהם הרבים בתחום זה. מספרת מורה מדרום הארץ (59):

אנחנו בישיבות צוות מדברים על זה הרבה. זה מאוד מטריד אותנו...יש משהו שזה שייך לתוכנית הלימודים. העבודה עם סמים ואלכוהול היא חלק מתוכנית הלימודים החינוכית. איך אנחנו מפרשים או לאיזה כיוונים אנחנו הולכים, זה שלנו.

ומורים אחרים מוסיפים ממדים נוספים למרכזיותו של נושא הסמים והאלכוהול בצוות בית הספר:

אז כמו בכל התחומים האלה אנחנו עוסקים גם בצורה מרוכזת בחשיפת הנושא של סמים ואלכוהול, וכמובן שזה יוביל למניעה...השתייכתי תמיד לצוות מחנכים שהוא ותיק, שעשה את זה בחטיבה העליונה...כמובן שאנחנו כל פעם משדרגים מרעננים...התוכנית כוללת שיעורים וחשיפה בכיתה, הרבה פעמים תלוי בתקציב שעמד לרשות רכז השכבה. העלנו אפילו הצגה בנושא הזה. הבאנו סרטים כמובן בהקשר הזה...מחנכי השכבה בונים את התוכנית עם הרכז. תראי, אם מחנכי השכבה לא יראו בעניין הזה ערך משמעותי ששווה לדון [בו], אז הנושא יועבר בצורה רדודה. יש אפשרות לשאלתך שהנושא יעבור בצורה רדודה. עכשיו, אנחנו רואים בזה משהו שמאוד חשוב לתת עליו את הדעת עם הנוער המתבגר (מוֹרָה, 57)

בדבריו האחרונים מדגיש המורה את הקשר בין עבודת הצוות לבין העשרת תכנית המניעה על ידי המורה מעבר לנדרש פורמאלית על ידי משרד החינוך. הצוות יכול לכלול מורים מאותה השכבה, מחנכת מכיתה מקבילה, רכז השכבה ואף את היועצת, אך עוצמתו בכך שהחברים בו ממוקדים בנושא הסמים וחשים מחויבות רבה כלפי מניעת התמכרויות בקרב תלמידיהם. יחד עם זאת, גם במקרים בהם בית הספר אינו מאופיין באקלים של שיתוף פעולה והתמקדות בנושא הסמים והאלכוהול מורים עשויים להתנהג אזרחית בנושא זה כפי שעולה מדבריה של מורה ממרכז הארץ (61) המסורה מאד לעבודתה:

מראיית: יש בכלל שיח על הנושא הזה של סמים ואלכוהול בחדר מורים?

מורה: ממש לא. לא נתקלתי בזה. הייתה ישיבת צוות [לגבי] החוברת [שהיועצת] הכינה לנו על הנושא הזה. יש לי אותה פה באוטו. חלק מהמורות בגלוי ובסמוי נהלו מהתכנית. אני גם קצת הסתייגתי בתחילה כי זה נראה לי קצת גדול על הילדים, בסדר, הכיתה שלי היא טובה, אבל למרות זאת. אני חושבת שצריך לדבר עם הילדים בגובה עיניים פשוט ברור שהם יבינו, שלמורה יהיה קל להעביר את החומר...

ראינו, עם כן, שאקלים בית ספר הכולל שיתוף פעולה ותמיכה הדדית בין המורים לצד אווירה נעימה ומקבלת נתפס על ידי המרואיינים כאקלים המעודד מורים להתנהג אזרחית. זאת ועוד, כאשר המורה חש כי רבים מעמיתיו מתנהגים אזרחית בארגון במגוון של נושאים ובמיוחד בנושא הסמים והאלכוהול, הם נוטים יותר לאמץ התנהגויות כאלה ומבטאים שביעות רצון רבה

מהאקלים הארגוני בו הם עובדים.

יועצת בית הספר

בדומה למנהל בית הספר, גם ליועצת בית הספר תפקיד משמעותי בעידוד מורים להתנהג אזרחית בתחום הסמים והאלכוהול בקרב תלמידיהם. יועצת המחויבת לנושא זה בכל ליבה, המציעה למחנכי הכיתות דרכים להתעמק בתכניות המניעה הפורמאליות ומרחיבה את תכני הדעת הנידונים בתכניות אלה, ומדריכה את המורים בעבודתם נתפסת כמי שתורמת רבות להתנהגותם האזרחית של המורים בחינוך למניעה. מחויבותה הרבה של היועצת לנושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער מדווחת על ידי המורים במחקר, קרי על ידי המורים המתנהגים אזרחית בנושא זה, כפי שעולה מהציטטות הבאות:

...היועצת של ט', לפחות אני מרגישה שהיא עושה את זה מאוד, מאוד, במעורבות. ולכן, גם הקטע של יום משותף להורים ולתלמידים ביום שישי, הוא יצא לפועל, כי בדרך כלל לא היינו עושים, היינו גומרים את העמיתים בהצגה להורים ולילדים, איזשהו שיח הורים ילדים באמצעות מנחים נוספים לנו. או, נגיד, היינו מקבלים תכנית ומעבירים אותה להורים וילדים ובזה זה נגמר, ופה היה מעין ככה... איזשהי מחשבה. אפילו, את יודעת, זה פתח לדיון, לשיחה, להתעניינות, אני מלמדת גם ילדים ב[כיתה] ז'. אז ילדים ב[כיתה] ז' שאלתי אותם, למה מיץ תפוזים ולמה לא פטל או משהו אחר. אז, דיברנו קצת על בריאות וקצת פה וקצת שם, ואז גם למדנו על המוסלמים. אז, מאוד היה מתבקש בחינוך המיוחד, כשאני מגיעה, אני מלמדת אותם אקטואליה את כיתה ז', אז הבאתי קצת כתבות על הנושא של שתייה ונהיגה, אז הסתכלו עלי, כי הם באמת אוכלוסייה שיכולה מאוד בקלות להגיע לדברים האלה (מורה, 49)

[היועצת הקודמת] חסרה לאנשים כמוני... היא הייתה מדריכה לכל, אבל זה לא חשוב. היא הייתה פה יועצת, וכיועצת היא הייתה מאוד, מאוד, ישירה בקשר הישיר שלה עם המחנכות, בתוכניות המובנות שלה, בכל ההתגייסות שלה לכל הנושא הזה, גם יותר (מורה, 52).

למרות שהיועצת איננה נתפסת כזו העלולה לבלום את התנהגותו האזרחית של המורה, הרי שיתוף פעולה מצדה בטיפול בתלמיד זה או אחר מעודד את המורה להמשיך ולפעול מעבר לנדרש ממנו. מהציטטה הבאה מפיה של מורה מדרום הארץ (29) אנו למדים על השפעתה זו של היועצת: יש איזה שהוא פיקוח של יועצת בית הספר. אני במקרה לא יודעת לגבי שאר המורים, אבל אני ישבתי עם [היועצת] על כל פעילות ופעילות כדי לקבל ממנה משוב. [היועצת] גם נכנסה אלי לכיתה כדי להעביר פעילות יחד איתי, מיוזמתי ביקשתי ממנה. בגדול זה תחת הפיקוח שלה, מנהלת בית הספר גם כן השנה נכנסה לשיעור אצל כל מחנכת, אבל לאו דווקא בנושא של סמים ואלכוהול.

לבקשת המראיינת לתת לה דוגמא לקשר עם היועצת בנושא של סמים ואלכוהול, היא מספרת: בנושא הזה זה הפידבקים. הם בעיקר [מהיועצת]. אחרי כל פעילות הייתי נכנסת אליה ואומרת, עשיתי פעילות כזו וכזו, והיא מקשיבה ונותנת משוב ואומרת לי, כל הכבוד לך איך איכפת לך ואת דוחפת וזה. אז זה בעיקר מהיועצת.

מדבריה אלה של המורה אנו יכולים לחוש את הדרך שבה היועצת שלה הטעינה מחדש את האנרגיות שלה וסייעה בידיה להתנהג אזרחית בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. מורים אחרים מספרים כי הם נוטים לעשות מעל ומעבר בנושא הסמים היות ויועצת בית הספר מעוררת אותם לפעול בנושא זה על ידי כך שהיא מספקת להם פעילויות נוספות ותכנים נוספים על אלה הרשומים בתכניות המניעה של משרד החינוך:

...כשאת מקבלת את הדעה של, את הפעילות של היועצת. היא מביאה לנו תמיד מעבר לפעילויות...או בקלסר עצמו, היא מעבירה בקלסר כן. יש את הפעילות שאת חייבת ויש פעילות שמעבר. יש כל מיני משחקים כאלה של סימולאציות וזה כל מיני דברים כאלה שאת יכולה, כי גם לא כל דבר מתאים לכל מורה. זאת אומרת, עבודה בקבוצות דברים כאלה זה לא כל מורה זאת אומרת, לא כל מורה מסוגל לעשות את זה. וזה בסדר לא חייב הכול (מורה, 46)

אני חושבת שאם היועצות עושות, תראי אצלנו הן עושות עבודה מאוד מאוד טובה. זאת אומרת אם יועצת בית הספר עושה עבודה טובה עם צוות המחנכות שלה ומביאה למודעות, ופועלים ועושים שיהיה יום מכוון והכול, אז מורים ירתמו. זאת אומרת, הם רואים את החשיבות, או מביאים להם הרצאות של, את יודעת, כל מיני כאלה נגמלים וכל מיני דברים כאלה... (מורה, 42)

הגברת המודעות לנושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער מתבצעת לא רק באמצעות העשרת תכנית המניעה בפעילויות נוספות על ידי היועצת, אלא אף בהשתלמויות שהיא מפעילה בבית הספר בנושא זה. היועצת מעודדת את המורים להתנהג אזרחית במניעת השימוש בחומרים

פסיכו-אקטיביים באמצעות שיחות עם צוות המחנכים, בניית תכנית חברתית לבית הספר, ייזום פעילויות בית ספריות, והדרכת הצוות. דוגמה למקומה של היועצת בהשתלמות לצוות בנושא סמים ואלכוהול בקרב בני נוער אנו מקבלים ממורה מדרום הארץ (46):

...היועצת יושבת איתנו. בישיבות מחנכים אנו מתנסים גם בחומרים האלה, לא בחומרים האלה, לא משתמשים כאלו במה שצריך להעביר בתכנים... יש משוב ויש למידת עמיתים, משתפים. מחנכת יכולה להגיד הוי היה לי שיעור משגע קחו את החומרים תעבירו גם. יש בהחלט שיתוף. היועצת אחראית במידה רבה, עם כן, על יצירת שיתופי פעולה עם המורים בנושא הסמים והאלכוהול ועל הגברת מודעותם לנושא זה. היא גם אחראית על הדרכת הצוות בהוראת תכנית המניעה הפורמאלית של משרד החינוך והאופן שבו היא מעבירה את ההדרכה משפיע על מידת רצונם של המורים להירתם לנושא הסמים והאלכוהול בשיעוריהם. במילים אחרות, טיב הדרכתה עשוי לעורר מורים נוספים לייזום ולהעשיר את תכניות המניעה ולא לראות אותן בחזקת עול נוסף על עומס עבודתם. מספרת מורה ממרכז הארץ (45):

אנחנו מקבלים, קודם כל, השתלמות בתוך הצוות מהיועצות. היועצות הרי כל הזמן בקשר צמוד איתנו. אנחנו מקיימים פגישות שבועיות עם היועצת והמחנכת, ומנהלת הבית. אז, את כל הזמן, גם אם את רוצה או לא רוצה, אבל את כל הזמן בתוך העבודה. אז, את כבר נשאבת לתוכה. כי שוב המערך הארגוני הוא כזה, שברגע שכל תלמיד מטופל ברמה האישית ביותר, אז את לא יכולה לפספס. אז גם אם את טיפוס מחנך שאת לא כל כך משקיע, אבל היועצת ומנהלת השכבה מובילים אותך לטיפול בילדים. אז את נשאבת לתוך העניין הזה. אבל עוד פעם זה בדרגות שונות, ברמות שונות כמובן...

ובהמשך הריאיון היא קושרת בין אקלים בית ספרי שמעודד "ראש גדול" אצל מורים לבין עבודתה של היועצת:

...המחנכים גם צריכים להיכנס לאיזושהי מודעות מסוימת בעניין [הסמים והאלכוהול], כי ברגע שאתה לא מודע לסכנות, אתה לא מודע לנזק הבלתי הפיך, אתה לא מודע, אז אתה אולי לא מתייחס לזה בהתאם... אני חושבת שמה שאנחנו צריכים להעביר לתלמידים, צריך קודם כל להעביר את זה למחנכים, אולי ברמה אחרת, אולי ברמה קצת יותר גבוהה, להעשיר אותם יותר. אבל, ברגע שמחנך מגויס ומודע יותר ולא נותנים לו מערך ואומרים לו, קח תעביר את זה בכיתה, זה פשוט אחרת. ברגע שאתה עושה את זה ואתה חווה את זה, ואתה עובר את המערך ביחד עם היועצת, וזה מה שהיועצת עושה לנו. היא פשוט מעבירה לנו את זה. אנחנו לא יושבים כאן. אנחנו יושבים בכיתה, עם כיסאות ככה במעגל, ואנחנו ממש עוברים סדנא. אנחנו ממש מתנסים בסדנא הזאת. עכשיו, ברגע שאת מתנסה בסדנא הזאת, את מעבירה את זה בכיתה כבר בצורה אחרת. ושוב, אני חושבת שהאקלים הבית ספרי הוא כזה, שיש בו הרבה שיתוף פעולה ומעורבות והביחד, ואני חושבת שזה יוצר עבודה. את מצליחה לגייס ככה צוות עובד באמצעות הדרך הזו. אני אומרת שזה שוב, זה אקלים ארגוני, זה יחס של מנהל בית הספר, זה מבנה כזה שבו היועצת מאוד מעורבת ומאוד צמודה למחנכים, ועוקבת אחרי עבודת המחנכים, מנהלת השכבה עוקבת אחרי עבודת המחנכים. המעקב הצמוד אחרי כל כיתה בפגישות הפרטניות, אני חושבת שזה עושה את ההבדל...

דבריה של המורה מבטאים בצורה ברורה וקולחת את הקשר בין מעשיה של היועצת לבין נטייתם של מורים להתנהג אחרת בכל הקשור למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידיהם. הדרכה מסיבית ומעמיקה של המורים בהוראת תכניות המניעה ובסוגיות הקשורות לסמים ואלכוהול בקרב בני נוער לא רק מעשירים את הידע של המורה בסוגיות אלו אלא גם מעודדים אותו להתמקד בהן בשיעוריו באופן מעמיק יותר ממה שנדרש בתכניות המניעה הרשמיות. השפעות של הדרכה מעמיקה ומאתגרת הניתנת על ידי יועצת בית הספר מוצגות בציטטות הבאות:

...[ההשתלמות] הייתה מרתקת, היה מעניין. גם הרגשתי שאני צריכה כלים מול הילדים. כן. אני לא יכולה לעבוד טובה רסה לדבר על משהו שאין לי מידע מוחשי ואמיתי וממצא (מורה, 51)

...אם את מקבלת תכנית יעוצית, את צריכה גם הדרכה להעביר אותה כמו שצריך. תראי, ביטחון של מורה כשהוא נכנס לשיעור, זו הצלחה. אם הוא בא ובערך, ולא יודע, זה פספוס. וזה תופס לגבי הכול; אירועים שיש לנתח שזה מאוד חשוב, הכנה של המורה היא חשובה ביותר, הביטחון שלו כשהוא ניגש להעביר את התכנית. וזה תלוי ביועצת. תמיכה של יועצת ותמיכתה במורה (מורה, 61). חשוב לזכור כי בדומה לגורמים שתוארו עד כה, תהיה חשיבותה של היועצת אשר תהיה, אין בהיעדרותה להוביל, בהכרח, לירידה בנטייתם של המורים להתנהג אחרת בעבודתם. סימוכין לכך אנו מקבלים ממורים במחקר אשר נוהגים להתנהג אחרת אך מדגישים כי יועצת בית הספר איננה מתפקדת כראוי; היא לא נכנסת לכיתות, לא מדריכה את המורים בצורה מעמיקה, ואינה

אתיקה פרופסיונאלית גבוהה

הגורם האחרון שנמצא כמשפיע על הופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב המורים בכל הנוגע למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים נוגע באתיקה פרופסיונאלית גבוהה בה מחזיקים המורים המתנהגים אזרחית. אתיקה זו כוללת נטייה לפרפקציוניזם בעבודה, תחושת שליחות מקצועית, מחויבות רגשית לכל ילד, אהבה אמיתית של ילדים, רצון לסייע ולגונן על הילד, ורצון לבנות אדם טוב יותר בחברה.

כאשר נשאלו המורים מדוע הם "ראש גדול" בנושא הסמים והאלכוהול, שהרי אין תמורה כספית בעבור עבודתם הנוספת, הם הציגו את עצמם כאנשים פרפקציוניסטים החשים צורך עז לבצע את המשימות שלהם עד תום. למעשה, החינוך למניעה "זוכה" בתשומת לבם של המורים הללו היות והם חשים אחריות מוחלטת על חינוך תלמידיהם, כפי שעולה מן הציטטות הבאות:

מראינת: מה מניע אותך להיות "ראש גדול"?

מורה: אני בן אדם מאוד אחראי, אחריות זה אצלי משהו שאם אני לוקחת משהו אז זה עד הסוף. אז, אם אני לוקחת על עצמי להיות מחנכת, אז אני אהיה מחנכת עד הסוף בכל מה שקשור. זה לעשות את מה שצריך ולעזור לתלמידים ולהיות שם בשבילם ולהגן עליהם...אני לא יכולה אחרת, לא יכולה אחרת, זאת אומרת זה האופי שלי, אני לא יכולה להגיד, טוב סיימתי את יום העבודה ביי אני הולכת. ממש לא. אני לא יכולה...אם אני אחפף אז ככה זה יראה גם, כשאני אעמוד מול הכיתה זה יהיה חפוף, זה לא יהיה רציני, ואני רוצה כשאני באה מול הכיתה ועומדת מול התלמידים, יסודי, יהיה רציני ושהם יראו שאני רצינית והם יראו שאכפת לי וזה יעביר אליהם גם אכפתיות, גם הרצון להתעסק עם זה. אז, אם אני אבוא חפוף אז גם הם יהיו כאלה (מורה, 47)

...אני מרגישה תמיד איפה פישלתי ואיפה הייתי יכולה לעשות יותר, והקטע הזה של לא להיות מרוצה למרות שאני כן מרוצה. אבל, אני תמיד רואה איפה יכולתי לעשות יותר טוב, ויש מחיר גם בקטע הזה שזה מחיר נפשי, אתה משקיע הרבה, ואני כל הזמן צריכה להתנצל שאני לא מנהלת בית ספר ושאיני לא, אין לי דוקטורט ואני גם לא כל כך שואפת לזה. הרבה פעמים אני צריכה להתנצל על הקטע הזה שמה שמעניין אותי זה באמת לבוא וללמד כי אני שמחה לבוא לבית הספר וללמד, וללכת בסוף היום עם חיוך על הפנים שהינה פגשתי אנשים נחמדים וטובים ונחמד לי, זה חלק מהמחיר הזה של כל הזמן להיות במגננה... (מורה, 49)

למעשה, המורים הללו נוטים להיות פרפקציוניסטים בעבודתם במשימות לימודיות וחברתיות כאחד (למשל, בדיקה מדוקדקת ביותר של בחינות, תחושת בושה כאשר המשימות אינן מתבצעות

במלואן, דרישות גבוהות מעצמן בעת ביצוע משימות עבודה), כפי שמעיד מורה מהדרום (57):

...אני מרגיש במערכת הזאת שאני צריך לתת לשם את כל האנרגיות. כמו שנתתי כשהייתי צעיר, וריכזתי את הפרדס. רציתי שהפרדס שלי יהיה הכי טוב. אז אולי זה תלוי בי אני לא יודע. אני ספרתי שמונה שעות, אני קמתי בארבע בבוקר. אז היינו קמים בארבע, היום כשאנחנו אומרים את זה, אף אחד לא מבין. לפני שנותנים את הילדים לבית ילדים, אף אחד לא מתחיל לעבוד. אף אחד לא אמר לי שאני בשתיים עשרה בול על השעון אמור לסיים. סיימתי בשלוש בארבע, לא נורא.

תחושת הפרפקציוניזם בעבודה נקשרת בצורה חזקה לתחושת השליחות החינוכית אותה חולקים מורים רבים שהשתתפו במחקר הנוכחי. המורים הדגישו בצורה ברורה כי הם חשים בתחושת שליחות מקצועית וחינוכית המניעה אותם להתנהג אזרחית בעבודתם. שליחות זו כוללת כמיהה עמוקה להעניק לדור הבא ולהכין את תלמידיהם להיות בוגרים טובים ואפקטיביים בחברה, ומונעת מהמורים לחוש פראיירים העושים מעל הנדרש מהם בעבודתם ללא תמורה כספית הולמת. תחושת שליחות זו נשמעת בבירור בקולם של המורים שהתראיינו במחקר:

מראינת: מה מניע מורים לעשות מעבר למה שמצופה מהם על ידי משרד החינוך בכל הקשור לתכניות מניעה, טיפול במניעת סמים ואלכוהול?

מורה: אני מניחה שמורים עם תחושת שליחות גבוהה יותר ורצון לעשות דברים מעבר לחובתם ללמד מניעה אותם לעשות דברים מעבר. גם האופי של המורה משחק תפקיד משמעותי. רצונו להתעמת עם הדברים, למרות שאינם נעימים בכלל וכרוכים בעבודה קשה וזמן (מורה, 39)

מראינת: מי הם בכל זאת המורים שכן עוזרים לילדים המועדים להתדרדר לסמים?

מורה: מורים שעובדים מהנשמה, לא כאלה שבאים להדפיס כרטיס וללכת. מורים שמגיעים עם שליחות. לא כל המורים מגיעים מתוך שליחות, את יודעת. יש כאלה שעושים את זה כי זה המקצוע שלהם זה התפקיד שלהם, כי אני מורה, אז אני בא ללמד. (מורה, 33)

תחושת שליחות חינוכית נתפסת ככזו המניעה את המורה לאהוב את עבודתם בכיתה, להתעניין בשלומם של תלמידיהם, ליזום פעילות כיתתית בנושא הסמים ועוד. ואכן, המורים במחקר, שכזכור נבחרו להשתתף בו בשל נטייתם להתנהג אזורחית בבית ספרם, ציינו כי מרבית המורים בימנו אינם חשים תחושת שליחות מקצועית, וכפועל יוצא אינם נרתמים לעסוק במניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים מעבר לנדרש בהגדרת תפקידם:

מורים אחרים לא עוסקים [בסמים ובאלכוהול]. אלף, כי זה לא מעניין אותם, ממש לא, כלום. כלום. מורה מקבל דבר ראשון תחילת שנה את היומן שלו, את יודעת מה הוא עושה? בודק מתי יש חופשים. הדבר האחרון שמעניין אותו זה להיכנס לביצה הזאת שנקראת סמים. תני לו לגמור את העבודה ללכת לבעל לאישה לילדים (מורה, 40).

מורים נמנעים מלעסוק בנושא הסמים כי זה לא העניין שלהם... זה קורה בחוץ, זה לא בתוך הכיתה. אם ילד יוצא להפסקה קונה חומר, היא ראתה? היא נתנה לו כסף? הוא היה לידה? הוא ביקש ממנה רשות? זה לא שייך אליה (מורה, 44).

..אני פשוט חושב שמורים שבאים מרקע שהוא, בואי נאמר, ככה ממשפחות שהם ככה עמידות אני מדבר על מורים ושככה הכול ככה מגיע להם בקלות אז, הם פחות יתעסקו בזה ופחות יהיו אכפתיים (מורה, 43)

למעשה, תיאור המורים את מרבית המורים המגלים אדישות כלפי נושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער מסייע לחדד עוד יותר את האתיקה הפרופסיונאלית הגבוהה בה מחזיקים המורים המתנהגים אזורחית. אתיקה זו כוללת, אף, מחויבות רגשית של המורה לכל ילד והדגשת אהבת המורה לתלמידיו, כפי שעולה מן הציטטות הבאות:

מראינת: איך מורים צריכים להרגיש כשהם עושים את הדברים האלה מבלי להיות מתוגמלים, כשהם צריכים להפגין נגיד ראש גדול?

...אני רואה בזה שליחות, חלק מהעבודה שלי כמחנך. [כאשר] אני לוקחת כיתת חינוך, אני כאילו ילדתי ארבעים ילדים, שאני מתייחסת לכל אחד מהם כאילו הוא הילד שלי. עכשיו, אני לא מדברת איתך בסימאות. לא. אני מדברת איתך ממש...אפילו כשאני צועקת על ילד, למשל, או מתעצבנת עליו, אני עושה לעצמי בראש את הרפלקציה מה היה קורה אם מורה כמוני היה כועס ככה על הילדים שלי...כל בוקר אני עוברת על העיתון. אין בוקר שאני לא עוברת על העיתון. יש לנו עיתון שמגיע, את יודעת, כמוני. אני עושה בריף על העיתון ורואה מה יכול לעניין אותי מהעיתון לכיתה שלי. ממש ככה (מורה, 39).

תחושת המחויבות הרגשית של המורה עולה מתוך התייחסותה שלה לתלמידי כיתה כאל ילדיה שלה. מורה מדרום הארץ (46) מחדדת את המשמעות של מחויבות זו:

ברגע שמורה אוהב את המקצוע שלו ואת הילדים...ברגע שזה בא מאהבת המקצוע ואהבת הילדים, החשיבה הטובה לטובת הילד, זה יבוא בכל מצב, זה יגיע, זה לא יעבור לנו על יד, לא נפספס את זה. אני מאמינה שזה בא מתוך כוונה ותחושה של אני עושה פה משהו נכון לטובת ילד לא כדי להרוס, לפגוע, להעליב או להשפיל אותו או להוציא אותו מהחבורה, אלא מתוך אמונה שאני עושה משהו נכון. ומתוך כך גם באתי עם העניין הזה של הפצעים על השפתיים, כי אמרתי, אני לא ראיית אותי, אני לא תפסתי אותי, אני לא אומרת לך שהילד שלך מעשן, אני רק אומרת אם אני לא ישנה בלילה בגלל זה, אני רוצה שגם את [כאימא] לא תשני בלילה בגלל זה אני רוצה שביחד נמצא לזה את ה... שנטפל בזה יחד.

השוואת תלמידי הכיתה לילדיה של המורה היא מוטיב החוזר על עצמו אצל מורים רבים במחקר המדגישים כי "מורה שאין לה ילדים בוגרים או שאין לה בכלל ילדים היא במקום אחר ממורה שהיא אימא", היות והגישה האימהית של המורה מקשרת בינה לבין תלמידיה בדיוק כפי שהיא מקשרת בין אם לילדיה שלה. אהבת המורה כאהבת אם לילדיה עולה מתוך הקטע הבא:

מראינת: מה מניע אותם? מה מניע אותך לעשות מעבר?

אהבה, אני אוהבת את הילדים מאוד, אני מאוד אוהבת את המקצוע שלי, בכלל להיות מורה. בדרך כלל, מי שבא להוראה, לא תמיד אבל בדרך כלל, מי שבא להוראה הוא רוצה לשנות, רוצה להשפיע. אז, אם אני רוצה להשפיע אני לא יכולה לשבת בצד [ולחכות עד שיגידו לי מה לעשות, צריך להגדיל את הראש קצת (מורה, 53)].

נימה דומה מופיעה בדבריה של מורה ממרכז הארץ (44) הנשאלת מדוע היא "ראש גדול" בכל הקשור לסמים ולאכוהול:

מה זה למה? הם יוצאים למסיבות, הם יושבים פה אחרי הצהריים. אני יודעת מה הם עושים? מה הם מעשנים? את הנרגילות עוברות מפה לפה? מה הם קונים? כל פיצוציה מוכרת כל מיני שקיות משקאות.

מראיית: אבל, את לא מחויבת לעשות את זה?
מורה: אני יודעת. אבל, זה הילדים שלי, [למרות ש]לא ילדתי אותם. את יודעת שבית ספר הרבה פעמים עולה על דברים ומטפל בהם באופן לא רשמי...יש ילדות אני יכולה להגיד לך, אני לא אגיד שמות ואני לא אגיד כיתה וזה, אבל יש ילדות שאני יודעת שהן הולכות למסיבות ואני כן עוקבת אחריהן.

אהבת התלמידים מוצגת כמניע משמעותי הדוחף את המורים להתנהג אזורחית בתחום הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער ונקשר לאחריותם כלפי הילדים:

ההנעה היחידה שלי היא הילדים, המוטיבציה שלי באה מהילדים שאני קוראת להם הילדים שלי. זו בעיקר האהבה שאני נותנת להם ומקבלת חזרה. זה הדבר היחיד, שתלמידים פוגשים אותי אחרי שהם עזבו. את זוכרת שעשו פעם את הפרויקט הזה "מורה לחיים"? הייתה לי תלמידה שלימדתי במגמה, לא היינו אז הרבה תלמידים, הביאו כיבוד וזה היה ממש כיף, וכשהיא התגייסה לצבא היא שלחה לי מכתב, ובין היתר היא כתבה לי, את היית מורה לחיים. אז, זה ההנעה שלי בעבודה בכלל לשאלתך. באחד הסיומים של "ב הכינו לי אלבום פסיפס וכל תלמיד כתב לי, תשמעי זה משהו, את לא יודעת מה שכתבו לי שם. אז, אני לא צריכה תחרות מורה לחיים. פגשתי אימא של תלמיד לפני כמה זמן ואני יודעת שהוא בזכותי עשה תעודת בגרות, שובב לא קטן, גם אלכוהול בין היתר, ואני לא וויתרתי עליו, והוא בסוף הגיע למודיעין שדה וזה. וכל שנה בראש השנה אני מקבלת מההורים ממסרים לשנה טובה, והם אומרים לי זה הכול בזכותך. וזה התגמול הכי גדול שיש, לא מודדים את זה, ואף אחד לא יודע ועם אחד מצליחים יותר ועם אחר פחות... (מורה, 61)

בדבריה של המורה אנו חשים את אהבתה הרבה לתלמידיה, בכלל, ולאלה המצויים במצוקה ובסיכון, בפרט, אהבה המובילה לרצון עז לסייע לילד להיחלץ מבעיות ולצייד אותו בכלים להתמודד עם סכנות הנלוות להתמכרות לחומרים פסיכו-אקטיביים. העזרה לתלמידים בסיכון צריכה "לבוא מהנשמה" של המורה כדברי מורה ממרכז הארץ (47), ונקשרת לרגשות של דאגה ואכפתיות לתלמיד, כפי שמספרת מורה ממרכז הארץ (42):

מראיית: מי אלה המורים שהם "ראש גדול" בנושא הזה של סמים ואלכוהול?
מורה: מורים מאוד אכפתיים אלה מורים שמאוד אכפת להם מהתלמידים. אני חושבת שהם יהיו ראש גדול לאו דווקא בנושא הזה. זאת אומרת, זה מורים שהם, שהם ראש גדול בכלל. כן, כן. תראי, מי שראש גדול אני חושבת שזה משליך על הכול. זה מורים שבאמת אכפת להם, שמבינים את החשיבות. אני חושבת שאולי זה גם מורים שיש להם ילדים פרטיים בגילאים האלה, כי אני חושבת שמורים שיש להם ילדים אולי צעירים מידי, ככה ניראה לי, יותר יהיה לו קשה להתחבר לנושא. זאת אומרת, למרות שהיא רואה והכול ילדים ככה ניראה לי בני הגיל הזה אז יותר קל יהיה לה להתחבר, להזדהות כאילו...

ומוסיפה מורה ממרכז הארץ (45):

המורים שעוזרים לילדים בסיכון, אני חושבת שהם מורים שרואים את עבודתם, באמת. זאת אומרת, יש מורים שכולנו יודעים שיש מורים שמגיעים כי נוח להם התפקיד, כי נוח להם השעות, אני חושבת שמורה שמגיע לבית הספר ומלמד בבית הספר ממקום של אכפתיות, ממקום של אחריות, ממקום של אהבה... [המורה] צריך להיות בן אדם שהוא מאוד, שהוא מאוד אוהב לעבוד עם בני נוער, בן אדם שהוא מאוד אחראי, בן אדם שהוא מאוד ערכי, בן אדם שהוא מאוד אכפת לו מהסביבה, בן אדם שמאד נותן מעצמו...

המורים במחקר דיווחו על רצון עז לסייע לילדים במצוקה וחשו אכפתיות רבה כלפי עתידם לאחר שיחלפו ימי בית הספר. הם מביעים רגשות של חרדה לגורלם של הילדים, דאגה לעתידם, ואמפתיה כלפי מצוקותיהם האפשריות כבני נוער בחברה מסוכנת כחברה המודרנית.

...אני חושב שרוב המורים פה רוצים את הקשר האישי עם הילדים כדי לעזור להם. אני יכול לספור על כף יד אחת שבאו ללמד וזהו, היתר כולם חושבים אחרת. אני יכול לתת דוגמה של מורה למתמטיקה שיש לנו, ושכמה שיגידו שהיא קשה וזה, וזה. היה איזה תלמיד שהיו לו כאבי ראש, אז היא התעקשה לקחת אותו לאיזה רופא פרטי שהיא מכירה שהיא הייתה אצלו, וזה כסף שלה, והיא רוצה להשקיע, ולדעת מה קורה איתו ואיך אפשר לעזור לו. אז את מבינה, נכנסים לקשרים אישיים כאלה עם הילדים כאן הרבה מאוד. כדי לתת להם. וזה קורה כאן הרבה (מורה, 48).

ולשאלתה של המראיית מה מניע אותה לתרום מעל ומעבר בנושא הסמים והאלכוהול, עונה מורה מדרום הארץ (32):

הפחד. חד משמעית הפחד. הפחד הזה שיקרה משהו לאחד הילדים שלי שהוא יעשה משהו שיהרוס את החיים שלו, לא בהכרח שיקרה לו, אבל שהוא יעשה משהו למישהו אחרו אז זה יהרוס את החיים שלו. לנסות כמה שיותר להרגיש שאני זאת שחשפתי אותו, העברתי לו את זה, הזהרתי אותו, הערתי אותו קצת. זה הפחד שלי, כי אני מסתכלת על הילדים שלי כשאני רואה אותם, על הילדים הפרטיים שלי. והחברה שלנו הולכת ונהיית יותר קשה ויותר הרסנית זה לא נהייה יותר קל. ובואי

נהייה מציאותיים; לא ממש חושפים אותם יותר מדי...לא, לא ממש. לא נעשה הרבה, ואני יודעת שאחר הצהרים הם מעבירים את הזמן עם וודקה ועם כל מה שצריך עם כל מה שהם אוהבים ואני שומעת מתלמידים שלי.

הרגשות החיוביים של המורים והרצון העז שלהם לסייע לתלמידים מופיעים, במיוחד, כלפי נערים בסיכון הלומדים בכיתתם של המורים, כפי שעולה מן הקטעים הבאים:

[אני פונה] רק לתלמידים שאני מזהה שצריכים הכוונה. התלמידים הטובים לא צריכים אותי בכלל, אני סתם עוד מורה בשבילם כמו המורים שליוו אותם מכיתה א'. הם פחות צריכים אותי, הם יודעים לבד מה טוב להם ומה לא, יש להם גם בית תומך ועוזר, הם לא צריכים אותי (מורה, 52).

אני שונאת ארסים. שונאת ארסים, את לא יכולה לתאר לעצמך כמה. אני לא רוצה שיהיו כאלה, אני רוצה לשנות. חוץ מזה שהם ילדים שהסביבה הקרובה שלהם לא פותחת בפניהם לא מאפשרת להם זה הורים שבאים ממעגל מסוים ומשאירים את הילדים שלהם באותו מעגל ואני רוצה שהם יפרצו את המעגל הזה. אני חושבת שמערכת החינוך צריכה לעשות את זה, לאפשר להם לצאת מהמעגל הזה...השכונה שהם גדלים בה לא מאפשרת להם, ומישהו צריך למשוך אותם לצד השני וזה לא פשוט, כי אנחנו מושכים אותם לצד אחד, לכיוון אחד, והם מושכים אותם לכיוון שני. גם ההורים שלהם מושכים אותם, לפעמים, חזרה לצד הלא רצוי. לא רק החברים והשכונה. ההורים, משאירים אותם ביום שישי בבית כדי לנקות את הבית. מה זאת אומרת, זה הכי טבעי, למה ללכת לבית ספר ביום שישי אם את צריכה לנקות את הבית (מורה, 53)

למעשה, המורים מצביעים על צורך עמוק להגן על התלמידים בכיתתם, ובעיקר על אלה העלולים להשתמש בחומרים פסיכו-אקטיביים. הם חשים כי בחברה המסוכנת בה אנו חיים, בה בני נוער צריכים להתמודד עם מגוון של גירויים מסוכנים, תפקידם שלהם הוא לעשות ככל הניתן על מנת להכין את תלמידיהם להתמודדות זו ולציידם בכלים מתאימים לבניית עצמיותם בצורה תקינה ומתאימה לחברת הבוגרים. הם מספרים:

[אני עושה מעבר] כי אני מודעת למחירים שהסמים והאלכוהול גורמים לילדים, אני מודעת לנזק הבלתי הפיך, אני מודעת לזה שזה דבר שיכול להרוס חיים של בן אדם...אני חיה בתוך עמנו, אני מודעת לכל מיני סיכונים בעניין. ולכן אני חושבת שתפקידי כמחנכת, שוב, לדאוג שבכל דרך אפשרית שהילדים יבינו את המשמעות, את המחירים, את האסון שזה יכול להוביל (מורה, 45)

המניעים שלי הם לעזור [לתלמידים] ולהציל אותם מתוך המלקחיים של הסמים והאלכוהול שאחר כך הם לא יצאו מזה. זאת אומרת, מה שהתחיל בפוזה, זה כמו סיגריות, זה התחיל בפוזה וזה הופך להתמכרות, יש בדברים האלה דברים ממכרים...אני מסביר לך אך ורק מתוך זה שאני באמת אוהב את התלמידים ורוצה לעזור להם לא להיכנס למקומות שהם לא יוכלו לצאת מהם אין לי אינטרס פה כלכלי (מורה, 40)

למה זה חשוב לי? כי אני לא רוצה שיתמכרו לזבל הזה, כי הם משלמים מחירים אחר כך. מחירים יותר מדי ברמה האישית, כי אני חושבת שאם מדברים על חינוך זה לא מספיק לדבר על סמים. אני חושבת שאנחנו כחברה לא שמים לב ליותר מידי דברים, לעניין של הזמינות של כל החומרים האלה, ואני חושבת שהילדים לא באמת מבינים. הם לא באמת בוחרים מתוך המקום הנכון, בוחרים בזה, בעיני. זאת אומרת, ילד שנוסע אחרי הצבא להודו ומתנסה, זה לא כמו הילד שלנו בכיתה י', שגם שמה זה חבל לי. אבל בכל זאת יש שמה איזשהו סוג של בגרות שאין להם. בי' ובי' ובי'. אין להם מספיק (מורה, 59)

המוטיב החוזר על עצמו בדברי המורים הוא הרצון להגן על הילד מפני הסכנות שבהתמכרות לסמים ואלכוהול, רצון הנובע מאמונתם כי הילד אינו מודע מספיק לסכנות אלו ותפקידו של המורה להשלים לו את הפער בידע חשוב זה. הצורך להזהיר את התלמידים מהסכנות הללו נתפס כמניע של המורה להתנהג אחרת בתחום החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. למעשה, ניתן לזהות בדברי המורים, עד כה, את הרצון העז לא רק להגן על הילד ולסייע לו להתמודד בהצלחה עם הסכנות והאתגרים בפניהם הוא ניצב בחברה המודרנית, אלא אף לבנות אדם טוב יותר, רצון המתקשר אף לחשש שהביעו המרואיינים מהידרדרותה של החברה הישראלית. מספרת מורה ממרכז הארץ (45):

...זה נתפס בעיני כראש גדול. לא התנדבות...יש לי את התכתיבים שלי. אני באה מתוך הצורך הפנימי שלי מתוך הרצון שלי להוציא אותם יותר טובים, יותר קשובים יותר אחראים גם לחבריהם וגם לעצמם עם ראייה יותר מרחבית עם רגישות יותר גדולה. ואני באמת מאמינה שיש לנו את הכוח כבית ספר לעשות זאת. אני באמת מאמינה.

לעומת הרצון הכללי של המורה ממרכז הארץ לפתח אנשים אחראים בחברה בכלל התחומים,

מורה מדרום הארץ (33) מתייחסת ספציפית לרצונה למנוע מהתלמידים להתמכר לסמים ואלכוהול על מנת לאפשר להם להיות אזרחים מן השורה. לשאלת המראינת מדוע היא מסורה כל כך לנושא הסמים והאלכוהול בבית הספר, היא עונה:

למה אני עושה את זה? מאוד חורה לי מה שקורה עם הנוער שלנו במדינה. מאוד, מאוד, ואני מאוד מקורבת לזה בגלל שיש לי תלמיד שמעשן סמים בכיתה...אני מרגישה שזה מאוד חסר במערכת החינוך. לא סמים דגש מספיק על סמים על אלכוהול, על הטרדות מיניות, על דברים שהם מאוד בולטים כיום במדינה שלנו, לצערי הרב, ומערכת החינוך לא שמה דגש על זה. היא שמה דגש על בגרויות, בגרויות, בגרויות, ושוכחים את הדברים העיקריים. וזה נורא מפריע לי. נורא מפריע לי שילד יסיים י"ב כשיש לו עבר של סמים ועבר של שתיית אלכוהול. ואחר כך, הוא ימשיך עם זה בצבא ובחיים האזרחיים והעיקר יש לו תעודת בגרות שהוא מנפנף בה אחר כך. אין לזה שום ערך. לי חשוב להוציא אותם עם ערכים, להוציא אותם בני אדם, להוציא אותם אזרחים תורמים ולא אזרחים שכל מה שמעניין אותם זה לעשן אלכוהול ולעשן סמים.

לא רק על התמקדות כמעט מוחלטת בבחינות הבגרות כיעד המרכזי של בית הספר קובלים המורים, אלא גם על נטייתם של יותר ויותר מורים לצפות לגמול כספי בעבור כל משימה שהם מבצעים מעבר לנדרש מהם מבחינה פורמאלית, כפי שעולה מדבריה של מורה משפלת החוף (35):

...אני חושבת שאחרי השביתה הגדולה שהייתה, היום מורים הרבה יותר מתייחסים...לגמול שהם צריכים לקבל, והם לא מוכנים לעשות כל דבר בחינם. אבל, יש עדיין את אותם אנשים שנמצאים במערכת מתוך מקום של, שהם מבינים שמדובר כאן בבני אדם, שהם יכולים לעצב כאן בני אדם, שמדובר כאן באנשים שזה תפקיד מאוד משמעותי מה שאני עושה. אני בעצם מעצבת כאן את הדור, וכך אני רואה את הדברים. נכון שאני חושבת שאם היינו מתוגמלים יותר, היינו מקבלים אנשים הרבה יותר איכותיים למערכת, ויכולנו באמת לברור את אותם אנשים שהם הרבה יותר מתאימים למערכת. אני חושבת שמערכת החינוך הייתה נראית אחרת. אבל עדיין נמצאים כאן אנשים שעושים את זה מתוך אהבה גדולה, ומתוך מקום של אחריות, ומתוך מקום של הבנה, שהם אלו שבצד מעצבים את דור העתיד.

חשוב לציין בהקשר למה שנאמר עד כה כי מקצת המורים במחקר נטו לאמץ אתיקה פרופסיונאלית גבוהה בעבודתם, בכלל, ובנושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער, בפרט, היות והם חוו בעברם אירוע כלשהו הנקשר לנושא זה. אירוע זה יכול היה להיות ילדות בשכונת מצוקה בה המורה נחשף לאוכלוסיות חלשות ולאחר שיצא ממעמד זה חש מחויבות לסייע לשכבות אלו בבגרותו, היכרות עם משפחה שבנם או בתם התמכרו לסמים קשים ואף נפטרו מכך ברבות השנים, תלמיד של המורה בשנים עברו אשר התמכר לסמים ונכנס לכלא לשנים ארוכות, קרוב משפחה שהתדרדר ואף אחד לא סייע לו עד שהיה מאוחר מידי והוא פיתח סכיזופרניה פרנואידית, וילדות בצל הורים אשר הזהירו יומם ולילה את ילדיהם מפני הסכנות החמורות שבשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. לדידם של מורים אלה, הטרואמה שהם חוו השפיעה על נטייתם להתנהג אזרחית בכל הקשור למניעת השימוש בסמים ואלכוהול בקרב בני נוער.

השפעות ההתנהגות האזרחית של המורה

כאשר נבחנו השפעות ההתנהגות האזרחית ותוצאותיה במגוון של היבטים בחיי בית הספר ובעבודתו של המורה נמצאו השפעות חיוביות והשפעות שליליות כאחד. בין השפעות החיוביות אוזכרו סיפוק עצמי, הכרה בתרומה הייחודית של המורה, קבלת אמון מהתלמידים, ותחושת אפקטיביות בעבודה. בין השפעות השליליות זוהו יחסים שליליים עם הצוות, התרוקנות רגשית, וזמן מועט עם המשפחה. חשוב לציין, עם זאת, כי השפעות המוזכרות אינן קשורות אך ורק להתנהגותם האזרחית של המורים בתחום הסמים והאלכוהול אלא לנטייתם להיות "ראש גדול" בכלל תחומי עבודתם. יחד עם זאת, היות והמחקר התמקד בסמים ובאלכוהול, המרואיינים התבקשו לקשור בין התנהגותיהם האזרחיות בתחום זה לבין השפעות השונות, בקשה שפירושה כי המרואיין חיבר בין ההתנהגויות הללו לבין השפעות המוזכרות גם אם הקישור שעשה "גלש" לתחומים נוספים בעבודתו.

סיפוק עצמי

המורים והמנהלים כאחד הצביעו על הסיפוק העצמי הרב שמקבל מורה המתנהג אזרחית בעבודתו, סיפוק המהווה עבור רבים מהם את הגמול האמיתי עבור עבודתם המאומצת. במילים פשוטות, מתן עזרה לילד בסיכון, או הצלת ילד שהחל להתדרדר לשתייה מופרזת של אלכוהול

יוצרים "תחושת סיפוק רב והרגשה טובה" בקרב המורים, כפי שציין מנהל מאזור המרכז (34). באופן טבעי, המורים הרחיבו את משמעות הסיפוק המקצועי שהם חשים וקישרו בינו לבין התנהגותם האזרחית:

מראינת: למה את עושה את זה?

מורה: זאת שאלת השאלות. מה אגיד לך? המון חברים שלי, שלא קשורים למערכת החינוך, שואלים אותי כל הזמן, למה את צריכה את זה, מה חסר לך בחיים שאת צריכה לעבוד כל כך קשה ולעשות כל כך הרבה עבור ילדים שהם בכלל אפילו לא שלך. אני לא יודעת לענות לך. זה משהו שמניע אותי, אבל אני לא יודעת, זה משהו פנימי, זה גורם לי לאושר, ולסיפוק ולכיף (מורה, 29).

מורה מאזור המרכז (45) מסבירה את משמעותו של הסיפוק העצמי שהיא חשה:

הגמול שאני מקבלת כאן הוא גמול לא חומרי, הוא גמול של סיפוק אדיר. הגמול [הוא] שאם ילד מתקשר אלי במצוקה, והוא רואה בי דמות משמעותית, אני חושבת שבשבילי זה, האהבה שהם נותנים לך, הוקרת התודה שהם נותנים לך, הקשר שאת ממשיכה לשמור איתם אחר כך, אחרי שתיים עשרה שנות לימוד, זו בעצם ההערכה שלהם אלייך. אני חושבת שזה פשוט מדהים.

ואכן, הראיונות עם המורים שזורים במשפטים הכוללים התייחסות לסיפוק הרב שהמורים חשים כאשר הם מתנהגים אזרחית בבית הספר. מורים מציינים כי "זה נותן הרבה סיפוק אם את עוזרת", "את נהנית מזה שאת עוזרת שאת אולי עוזרת את זה בזמן שלא יהיה יותר חמור", "אני מרגישה שהצלתי את הילד הזה", "זה עושה לי להרגיש טוב, שאני לא סתם מחנכת אותם אלא מובילה אותם", ועוד. הציטטות הבאות ממחישות את דברי המורים ומחזקות את המשמעות הקיומית שהן מקבלות מנטייתם להתנהג אזרחית בעבודה:

מראינת: אני מבינה שאת "ראש גדול" ועושה מעבר לנדרש בנושא סמים ואלכוהול. כעת אני רוצה ללמוד על התוצאות שיש לעשייה הזאת. מה את מקבלת?

מורה: אני נהנית, קודם כל לעצמי, אני רוצה שתהיה משמעות לעשייה שלי, מה לבוא להחתיים כרטיס וללכת הביתה? התלמידים שלי תמיד שואלים אותי, אני מורה לחשבונאות, אז הם אומרים, א', בהנהלת חשבונות יש מלא כסף, מה את באה לפה? אז לכי תגידי להם שאני באמת אוהבת את זה. שאני שאדע שבאמת יש משמעות למה שאני עושה, קודם כל לעצמי, לי, וגם אם אני מצליחה באמת לשנות משהו אז גם זה (מורה, 53).

מראינת: מה זה עושה לך כשאתה עוזר לילד כזה? כשאתה עושה מעל ומעבר, מה אתה מרגיש? מורה: כל עבודת החינוך עושה לי המון. אז אמרתי, מבחינתי זה חלק מהעבודה, אז עושה לי המון. אני מרגיש סיפוק רב. אני לא אלך רחוק, ואני אגיד כל המציל נפש... וכשאני לקחתי את נושא הבטיחות ואני עושה בזה, אני נזהר... אם אחוז הנערים מבית הספר המעורבים בתאונות דרכים לא ירד, הוא כל כך נמוך ורחוק מאוד מהסטטיסטיקה הארצית, אני מרגיש וואלה יש לי חלק בזה, וזה סיפוק אדיר... תחרות של סטיקרים על סלוגן שאני מקבל מעל שלוש מאות אפשרויות ואני ממנה ועדה כזאת מתלמידים שמתאמנות כמו ספרניות, שצריכים לבחור מתוך שלוש מאות ארבע מאות סלוגנים את הסלוגן שזוכה, ואחר כך הופכים אותו לסטיקר. וכל תושבי המועצה מקבלים את הסטיקר, כל ההורים מקבלים. יש פה עשייה. אבל זה סיפוק, זה סיפוק כן אז יש סיפוק אדיר (מונה, 57)

עצם העזרה לילדים בסיכון והובלתם לכיוון חיובי בחברה או פשוט חשיפת ילדי הכיתה לסכנות הטמונות בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים מעלים את תחושת הסיפוק של המורה מעבודתו אשר מדרבנת אותו, קרוב לוודאי, להמשיך ולהתנהג אזרחית במגוון של תחומי עבודה. לתחושת הסיפוק מלווה הנאה מתוצאות ההתנהגות האזרחית כפי שמתאר מורה מדרום הארץ (30):

אני משלם מחיר אישי מאוד קטן בעיני. המנהלת שאלה אותי לפני שנה במסיבה הראשונה, מסיבת חנוכה לדעתי, היה חורף גשם, קר, הגיעו "חוצנים" כל מיני מהאזור, קפצו לי מעל הגדרות וכל מיני עניינים כאלה, ואני הייתי כל הזמן על הגדרות משגית. בסוף המסיבה היא באה אלי ואמרת לי תגיד לי זה שווה את זה? אמרתי לה: אם יש 200 ילדים שרוקדים עכשיו למעלה ונהנים, אז זה שווה לי את זה. שכל המסיבה אני הולך חוזר הולך חוזר, ומשגיח...

הכרה בתרומה הייחודית של המורה

מעבר לסיפוק העצמי שהמורה מקבל מהתנהגותו האזרחית, הרי שהצורך של האדם בהכרה חברתית על מעשיו מקבל אף הוא מענה בעקבות התנהגות זו. המורים במחקר, המהווים כזכור "ראש גדול" בעבודתם, מספרים על ההערכה הרבה להם זוכים ממנהל בית הספר וממורים אחדים בצוות, לעיתים דווקא מצד אלה שאינם נוהגים להתנהג אזרחית בבית הספר. מספרת על כך מנהלת בית ספר ממרכז הארץ (50):

מראינת: מה המורים מרוויחים מזה שהם מגלים "ראש גדול" בבית ספרך?
המון הערכה כמובן. המון, המון, הערכה. אני חושבת שזה אחד התגמולים היחידים שיש לי כמנהלת
שלא אחראית על הפן הכספי, כלומר על התגמול. לתת וזה, אני חושבת שיש לזה ערך אדיר...
ומוסיפים המורים במחקר:

בגלל שזה לא רק אני, ויש עוד אנשים כאלה בצוות, מאוד מעריכים. מאוד, מאוד, מאוד, מעריכים.
בואי נאמר המחנכים שלא עושים [מעבר]... (מורה, 45)

...כשאת ראש גדול את לא נעצרת וחושבת ואומרת אני ראש גדול...אני מרגישה שאני מאוד
מוערכת, מאוד. אני מרגישה שאני יוצאת עכשיו לחופשה ללא תשלום בנקודת זמן מאוד טובה לי.
אני מאוד מוערכת, מאוד אוהבים את מה שאני עושה בבית הספר. מאוד בשיא, מאוד בשיא, וזה
הזמן לחפש משהו יותר גבוה, קדימה (מורה, 46).

אני יודעת שבסוף הילדים מאוד מעריכים את מה שאני עושה. זה בא ממקום של מאוד איכפת לי.
הם יודעים את זה שאכפת לי מהם, וגם ההורים. נתתי לך דוגמא של הילד הזה שישן ולא בא לבית
הספר. עכשיו, אמרנו לו שאם הוא לא משפר [את] ציוניו הוא לא עולה ל"ב. סנקציות מפה ועד
להודעה חדשה. אז את האימא לא הכרתי [כי] בשנה שעברה האבא הגיע לאסיפות הורים. עכשיו,
כשהייתה אסיפת הורים היא הגיעה. אז קמתי וחיבקתי ונישקתי אותה. היא מאוד שמחה להכיר
אותי, והודתה לי. תראי, ההורים מאוד מעריכים אותי, ולפני חמש עשרה שנה אני לא בטוחה
שהייתי עושה את זה, כאילו כן, אבל פחות בואי נגיד. זה הביטחון שאת צוברת (מורה, 61)

הציטטה האחרונה מקשרת אותנו להכרה בתרומה הייחודית של המורה מצד התלמידים עצמם,
תרומה המובילה לאמון הולך וגובר של התלמידים במורה המתנהג אזרחית. הערכה מצד
התלמידים למעשיו הייחודיים של המורה המתנהג אזרחית והאמון שהם נותנים בו (כפי שהם
מדווחים על ידי המורים במחקר) מופיעה בראיונות עם המורים כתוצאה אחת מיני רבות של
התנהגותם האזרחית בכיתה:

מראינת: מה זה עושה לך כשאתה עוזר לילדים שבסיכון?

מורה: תראי, אין מאה אחוז הצלחה, אבל יש תלמידים שהייתי מחנך שלהם שעד היום הם בקשר
איתי, והם הולכים לצבא, ומצליחים. ואם הוא ייתקע באיזה שהוא מקום כשהוא מגיע מהצבא, הם
יתקשרו אליי. חד משמעית. וזה נורא כיף לשמוע שהם מצליחים. תראי, הפניות שאתה נותן לילד,
ואת המקום הזה לדעת שאתה שם אם הוא צריך, ולא הסמים והאלכוהול יפתרו לו את הבעיה,
מתוך זה הילד יודע שיש לו את האפשרויות האלו כדי לצמוח הלאה (מורה, 38).

היכולת של המורה להיות אוזן קשבת עבור התלמידים נתפסת כמדד לאמון הרב שהם נותנים בו,
וכפועל יוצא, כתוצאה של התנהגותו האזרחית בבית הספר. הנתנה של המורה לתלמידיו
ומגוון ההתנהגויות האזרחיות שהוא מציג בעבודתו גורמים, כך על פי תפיסת המורים, להערכה
רבה כלפיהם לא רק מצד עמיתים אלא אף מצד התלמידים:

...ואת צריכה לראות את ההערכה של הילדים. את רואה את השעון הזה? זה קיבלתי עכשיו ליום
הולדת מהתלמידים שלי של "ב. הם באו אלי הביתה ביום ההולדת עם פרחים. את מבינה? זה
הדברים הקטנים האלה, לא בגלל המתנות אלא [בגלל] ההערכה שלהם. הדברים הקטנים האלה זה
הסיפוק שלי, זה האושר, זה ההערכה, לא מכתב ממנהלת, לא תודה ממנה, את מבריקה וזה, לא את
מחנכת טובה ממנה אלא מהילדים. ההערכה שלהם, המילים הטובות שלהם שהם רואים אותך
ומפרגנים לך (מורה, 32)

האמון של התלמידים במורה מוביל לכך שרבים מדווחים למורה על הידרדרותו של תלמיד מסוים
או על התמכרותו לאלכוהול, דיווח המאפשר למורה לסייע לתלמיד בשלבים הראשונים ולהפנות
לאחר מכן אותו לטיפול מקצועי יותר. התלמידים פשוט נתפסים כמי שמכבדים את אותם המורים
המבטאים כלפיהם רגשות חיוביים ומוקירים להם תודה:

תראי, אני חושבת, ושוב זה הגדרות התפקיד שלי כמחנכת, אני רואה את תפקידי כמחנכת
מעין...אימא של התלמידים בבית הספר. ואני מדברת איתם כל הזמן בגובה העיניים, ואני מאוד
מכבדת אותם, ואני מאוד מכבדת בקשות שלהם, והם רואים את האמת בעבודה שלי, ואת האהבה
שלי לעבודה ולמה שאני עושה, והם מאוד מכבדים את זה. הם מאוד מוקירים תודה, והם מאוד,
מאוד מעריכים את זה. ואני מרגישה שברגע שאת, זאת אומרת, אני כל הזמן אומרת לתלמידים, אני
רוצה שאתם תתנהלו כמו שאתם מנהלים, לא ממקום של פחד מעונש, אלא ממקום של כבוד.
ממקום של לכבד את זה שעומד מולך ולא מהמקום של ואוו, הוא יכול להעניש אותי ולהשעות אותי
ולתת לי ארבעים או משהו כזה (מורה, 45).

תחושת אפקטיביות בעבודה

התוצאה החיובית האחרונה שנקשרה על ידי המרוויינים במחקר להתנהגויותיו האזרחיות של המורה נוגעת בתחושת אפקטיביות בעבודת ההוראה. המורים, שכפי שראינו פועלים מעל ומעבר בכל הקשור למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידיהם, חשים כי בהתנהגותם האזרחית יש ברכה לעמלם, קרי, הם מצליחים להשפיע לטובה על תלמידיהם. כך, לדוגמא, מורה אשר ארגן לתלמידיו שיחה עם מכור לסמים שהשתקם חש כי "בזכותו התלמידים הולכים לקרבי... והוא שינה להם את הקופסא", ומורה אשר חשה כי בשל הרצינות שהיא מעניקה לשיעורי המניעה, "התלמידים מרגישים שזה באמת חשוב". ההתנהגות האזרחית של המורה בחינוך למניעה, כפי שהמורים תופסים זאת, מובילה לתלמידים בעלי תובנות רבות ומעמיקות לגבי הסכנות שבשימוש בסמים ובאלכוהול, או אפילו להפסקת השימוש בחומרים אלה, כפי שמתארת מורה ממרכז הארץ (46):

יש משהי אחת מהבנות שאושפזו. כשנפרדתי ממנה, אמרתי, היא לא תבוא לבקר כי המפגשים היו נורא קשים, נורא כואבים. ההורים שלה לא שיתפו פעולה, אפילו החריבו הרבה במה שעשינו. אמרתי, היא לא תבוא לבקר, כי רוב התלמידים שלי באים אחרי זה לבקר. ויום אחד היא כן באה לבקר, והיא עוד באה לבקר באיזו כיתה שהיה איזה שיח, ואמרתי להם שנורא חשוב הנושא של הדיווח הזה. ואמרתי לעצמי אז רגע, מה הביא אותה? אני. אם היו שואלים אותי הימרת שהיא לא תבוא לבקר, כי הזיכרונות היו נורא קשים, למרות שהפרידה הייתה טובה והיא הבינה מאיפה זה בא והיא גם האמינה לי, האמינה במה שאני אומרת, עדיין להיפגש יכול היה להצית דברים, והיא באה והיא נפגשה. והיא עוד אמרתי לה שלא ציפיתי שהיא תבוא. היא שאלה אותי, למה? והסברתי לה את מה שאני מבהירה לך. היא אמרה לי, את טועה. זה היה קשה, זה היה כואב, אבל זה היה נורא משמעותי, והבנתי אחרי זה שהיא באמת כתוצאה מהמפגשים האלה הכריחה את ההורים לתת לה את הטיפול...

המרוויינים חשו כי תלמידיהם מצליחים יותר, הן בתחום הלימודים והן בתחום הערכי-חברתי (אליו קשור בעיניהם תחום הסמים), בשל התנהגותם האזרחית בעבודה. הסיפורים הבאים ממחישים את הצלחתם הנתפסת של המורים במחקר בעקבות מאמציהם מעל ומעבר לנדרש:

מראינת: אלו תוצאות יש לעשייה שלך מעבר?

מורה: ...גם התלמידים שלא האמינו בעצמם, שהמערכת לא האמינה בהם חזרו להאמין בעצמם. זה משנה משהו בביטחון שלהם באישיות שלהם. תלמידים שנטו לעשות שטויות, שחשבנו שנראה אותם במצבים מאוד קיצוניים או ברחובות או בסמים, נכנסו למעגל הלימוד. ואיכפת להם. תלמידים מרגישים שהם חייבים לי, כאילו לומדים בשבילי. זאת אומרת, הצלחתי לרתום אותם. הם חושבים פעמיים לפני שהם עושים שטויות. הם חושבים עלי כשהם הולכים לעשות שטויות. היה לי תלמיד שהתנסה בשימוש בסמים, לדוגמא. מהרגע שגיליתי שאותו תלמיד התנסה בשימוש בסמים בחופש הגדול שנה שעברה, מיד יידעתי את המנהלת והזמנו את ההורים והתחלנו איזה שהיא תכנית לאסוף אותו ושיחות, ושיחות, והוא הפסיק. זה עבר. וזה היה בחופש הגדול. הוא התחיל את השנה כשהוא לא משתמש. הוא הפסיק (מורה, 29)

...אני אתן דוגמא. נגיד, היה איזה תלמיד ששתה אלכוהול כל ערב. זה בתרבות שלהם לשבת בתחנת דלק כל ערב ולשתות אלכוהול. ואני התקשרתי להורים ואמרתי להם אתם יודעים וזה. הם אמרו לי זה תרבות אצלם בבית בכלל שגם הם יושבים כל ערב שישי ושבתים ודקה, זה בעיקר בקרב חבר העמים שיש לי המון כאלה בכיתה. נורא, זה הפליא אותי, אין לי מה לעשות עם הילד. כשזה תרבות אצלו בבית, מה יש לי לעשות עם זה. אז כן ראיתי לנכון לתת לו לנכון איזו סיטואציה. היה אז מקרה הזה של אונס הנערה אז ישבתי איתו ודברתי אתו. אמרתי לו, אתה יושב איזה ערב באגם ושותה, תבוא משהי אתה גבר, ודברתי אתו הכי פתוח. פתאום תרגיש שאתה רוצה להיות עם הבחורה הזאת. תתחיל לנשק אותה ולמזמז אותה, ובכלל תיגרר לאנוס אותה, מבלי שתשים לב בכלל תאנוס אותה. ומה, אתם בכלל לא חושבים על הדברים האלה, והנה קרה מקרה. הוא אמר: לא את צודקת. והיו כמה תלמידים והתחילה שיחה כזאת סוערת. ישבתי בצד והסתכלתי עליהם. איך הם מדברים ומטיפים אחד לשני. כן אתה לא תשים לב, ותעשה כך וכך, ונכנסו לאינטרנט לבדוק את פרטי המקרה זה היה מאוד יפה לראות את מה שהתפתח (מורה, 33).

הצלחתו של ילד בלימודים או הצלחתה של המורה עם תלמיד בסיכון, ועל אחת כמה וכמה הצלחה עם תלמיד שהחל להתמכר לסמים, מעלה את שביעות רצונו של המורה בצורה ניכרת. התלמידים, מצדם, נתפסים כמי שחשים מחויבות מוסרית רבה כלפי המורה העושה מעבר ונמנעים מהתנהגויות סיכוניות. ההצלחה ממלאת את המורה באושר וברגשות חיוביים, בהן אמפתיה כלפי הילדים, הנאה מרובה מהצלחה עמם ומפיתרון בעיותיהם, אך במקביל גם הבנה כי

ההצלחות מוגבלות ואף פעם לא מוחלטות, במיוחד לא בנושא הסמים והאלכוהול. זאת ועוד, המורים במחקר מאמינים באמת ובתמים כי באמצעות התנהגויות אזרחיות של המורים ניתן להילחם בתופעת ההתמכרות לחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער, וכי בית ספר שמוריו פועלים "לפי הספר" הוא בית ספר ש"אחוזי המשתמשים בו הוא יותר גדול [כי] אם מורה לא פוקח עין ולא מסתכל, ולא מעורב ורק מעביר כדי לעשות וי כזה, עוד רשימת מכולת, אז הוא מפספס... (מורה, 42). האופטימיות של המורים בעלי ה"ראש הגדול" באה לביטוי בקטע הבא מפיה של מורה מדרום הארץ (59). לשאלת המראיינת האם בית ספר יכול להילחם בתופעת הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער היא משיבה:

אם הוא יחליט שהוא משקיע בזה. אבל, משקיע בזה באמת ושם על זה פוקוס, כמו שאת אומרת ומשאבים ולא רק, כי זה לעשות סדנא ולהגיד עשיתי על זה וי. אני חושבת שאנחנו יורים לעצמנו ברגל. כי ככה הם תופסים את זה. זה מסוג הדברים שאת צריכה כל פעם לנג'ס להם. ואם את עושה משהו כי כתוב לך בתוכנית, אז ככה הילדים יקבלו את זה כמו כל מיני דברים אחרים. ככה הם יתייחסו לזה. כלומר, היא המחנכת תבלבל את המוח, הילדים יבואו ידברו, אנחנו נעשה מזה כייף ובידור. אחרי הצהריים זה לא קשור לאף אחד. ואם אנחנו כל הזמן חוזרים ומדברים, ומכל מיני צדדים. או באחד מהשיעורים שלנו פתאום ילדה אחת סיפרה לנו סיפור אישי. פתאום היא ביקשה שהיא רוצה לספר בשיעור חינוך, לא קשור לשום דבר. היא פשוט אמרה, תשמעו חבר'ה, אני אתמול הייתי עדה למשהו משפחתי, ורק אתמול. אני חושבת שהיינו או סוף יא' או תחילת "ב. היא אומרת, רק אתמול הבנתי את [המורה]. אני רוצה לדבר על זה. אז אני חושבת שהרגע הזה הפך להיות סוג של דו שיח שלהם, אז הרגשתי שהאסימון, נפל איזשהו אסימון. זאת אומרת, אני לא יכולה להגיד שתמו הצרות בעולם הזה, ולא יקרה כלום, ויכול להיות שמחר פתאום יספרו לי איזה סיפור נורא על מישהו שכבר לא יהיה איתי. אבל אני הרגשתי שאנחנו בשלב הזה מילאנו את התפקיד...ברגע שהיא עשתה את זה מיוזמתה, וברגע שהיא שיתפה משהו, וברגע שהדיון, ואת יודעת על מה היה הדיון. הוא היה על מה היא הייתה צריכה לעשות כשראתה את זה. האם לדבר על זה, האם לדבר. התחלנו לדבר האם אני הכתובת, האם בית הספר [הוא] הכתובת, האם, ואם אני הכתובת האם אני צריכה להודיע למטרה. התנהל על זה ויכוח שלם בשיעור, בכלל אני הכנתי דפים על משהו אחר לגמרי, וכל השיעור דיברנו על זה.

כנראה שתנאי מובלע להווייה של "ראש גדול" בבית הספר בכל הקשור לנושא סמים ואלכוהול בקרב בני נוער הוא להיות אופטימי ולהאמין כי מאמצים כבירים במניעת השימוש בחומרים אלה אכן עשוי לגרום לילדים להפנים את הסכנות שבשימוש מעין זה ולהרתיע אותם מכל התנסות אפשרית בחומרים אלה. למרבה הצער, לעיתים התוצאות של התנהגות אזרחית של מורים ביחס לסמים ואלכוהול היא שלילית כפי שנראה בעמודים הבאים.

יחסים שליליים עם הצוות

לצד ההשפעות החיוביות שיש להתנהגותם האזרחית של המורים במחקר על המורים עצמם, בית הספר והתלמידים, חלק מהמורים שהתראיינו סיפרו על היחס השלילי לו הם זוכים מצד עמיתיהם המורים דווקא בשל היותם "ראש גדול" בבית הספר הנתפסים בעיני חלק מהמורים כ"עוף מוזר". לעיתים, דרכו הייחודית של המורה בטיפולו בתלמידים נתפסת כאיום על המורים האחרים ולעיתים יכולותיו הגבוהות של המורה מובילות לקנאה מצד חלק מעמיתיו, כך לפחות על פי המורים שהשתתפו במחקר, קרי על ידי אלה שמתנהגים אזרחית בחינוך למניעה. מגוון הציטטות הבאות ממחיש את היחסים המורכבים שקיימים בין המורים המתנהגים אזרחית למורים שאינם פועלים בדרך זו:

המורים שוללים את הדרך שלי...תראי אני אדם שלא רב, אני לא רב. דרך אגב, באופי שלי אני לא מתווכח שום דבר. והרכזת של "ב שאני לא מסתדר איתה אני חולק עליה לגמרי בדרך שלה, היא מעולם לא חיכה לתלמיד, צועקת, רק הורסת לתלמיד מהבוקר את היום. אני לא מקבל את הדרך שלה. היא אומרת לי, אתה עוף מוזר, לא עוף מוזר, כאילו מורה שלא טוב למערכת. לא. כל מיני אמירות כאלה שהן לא במקום לטעמי, כאילו מי את? מה את אומרת דברים כאלה או תקבעי מי זה מורה טוב?... (מורה, 40)

בעוד שהמורה בציטטה זו מואשם בבחירת דרכי חינוך שאינן מקובלות במערכת החינוך הפורמאלית, הרי שלעיתים קרובות התנהגותו האזרחית של המורה נתפסת כאיום על אותם מורים שמסתפקים בביצוע המשימות "לפי הספר", והתוצאה הבלתי נמנעת היא סכסוכים וכעסים בין המורים בבית הספר:

...יש פה מן הבעייתיות...כשאת עושה מעבר זה נראה בקרב המורים שרגע רגע, היא עושה מעבר זה

מאיים עלי, איפה אני, איך אני נראה כשאחרים עושים מעבר. זה משהו שאנחנו מנסים לעבוד עליו. יש פה מן הבעייתיות. כן. מצד אחד, את מנסה להוות איזו שהיא דוגמה, משהו אולי, לא שאני מתיימרת שאצלי הכול בסדר, ממש לא. אבל, להוות איזושהי דוגמה, איזושהו משהו של אולי מודל לחיקוי או משהו של שאוף אליו. מצד שני, יש מורים שהם מרגישים מאוימים, שהם מרגישים, כן יש פה מן הבעייתיות...אני משלמת והם משלמים. זאת אומרת, יכולתי מצד אחד לבוא ולהגיד אוקי אני אהיה כמו השאר, זה בסדר בינתיים, זה מה שהיה עד עכשיו בבית ספר, אפשר להמשיך ככה. אבל לא, זה לא אני, זה לא אני...כי עבדתי עם צוות שהוא לא שיתף פעולה. [המנהלת] אמרה לי, הם מרגישים מאוימים... (מורה, 35)

...כועסים עלי כי אני כועסת, אין לי שיתוף פעולה. למשל, בצוות שלנו, בהתחלה הצוות היה אמור לעשות הפעלה וברגע שאב נפטר המורים לא נתנו יד ככה שאני הייתי מפעילה וכולם זוכים כאילו בתגמול כאילו הצוות עשה הכול... (מורה, 52).

מאוד מקנאים בי...חושבים שאני עושה את זה, לא יודע, לא יודע. זאת אומרת, יש עניינים של קינאה. נו מה. צרות עין מה, למה חרב בית המקדש...יכול להיות שיש כאלה שרוצים לעשות רק מה שצריך וזהו. ואז פתאום מגיע איזה אחד שמציב איזה סטנדרטים הלו אם הוא עושה ככה תעשו גם אתם, תשקיעו גם אתם תשקיעו גם זה. ואז זה נותן להם, כאילו נגיד, אם אני נשאר היום עד שלוש גם אתה צריך להישאר עד שלוש. וגם על זה ואני מאוד מבין אותם זאת אומרת, הם לא צריכים להישאר למה שהם יישארו (מורה, 43)

המוטיב החוזר על עצמו בסיפורי המורים המתנהגים אזרחית הוא של כעס מצד עמיתיהם על נטייתם לעשות מעבר לנדרש בכל נושא בעבודתם. המרואיינים משתמשים בביטויים כעיונות, קנאה, איום, הכשלה וכדומה על מנת לתאר את הכעסים המופנים אליהם מצד עמיתים מסוימים כאשר הם זוכים לשוב חיובי מצד המנהל, ואת נטייתם של מורים בבית ספרם להירתע ממגע איתם בשל התנהגותיהם האזרחיות. על כך מרחיבה מורה מהדרום (32)

מראיית: איך מתייחסים אלייך בצוות שאת ראש גדול?

מורה: הרבה נרתעים מזה, הרבה מנסים לשים רגל ועל זה הרבה יעידו. אני מהווה איום על הרבה מאוד מורים שהם מרגישים שהם לא מספיק מספקים את מה שצריך במערכת ולא נורא שהם שלושים שנה במערכת. אבל אני מהווה איזה שהוא איום. מנסים לשים לך רגל, זורקים מילה פה מילה שם. התמודדתי עם שנה מאוד קשה בבית הספר כחברת ועד, בבחירות השמיצו אותי. ולפעמים האנרגיה שלי שהיא באה ממקום טוב נתקלת בתגובות כמו, מאיפה את באה אלינו עם האנרגיה הזאת מה יש לך? במקום שתיקחו את זה במובן החיובי שאני לא נרדמת על השולחן כמוכם ואני מביאה את האנרגיה גם לכיתה וככה זה מתבטא גם בכיתה ובלימודה ובכול. מילים עוקצניות כאלה, כאילו קחו את זה במובן החיובי.

אבל, כאשר המראיית שואלת את המורה באיזו מידה התייחסות מעין זו מכבידה עליה מבחינה רגשית, היא עונה:

בכלל לא, מה פתאום, כי אני לא אהיה כמותם. זה לא שובר אותי בכלל, אבל זה נותן לי להרגיש כאילו מאיפה זה בא, איזה רוע, מאיזה מקום זה מגיע. במקום שתתפללי שגם לך תהיה אנרגיה כזאת, כאילו מה זה ההערות האלה. עוד משהו. לא תמיד המורים המקצועיים משתפים פעולה בכיתה. אני אומרת למורה, שימי לב לילד הזה, תראי איך הוא, אני חושדת כך וכך. אבל לא תמיד אני מקבלת שיתוף פעולה.

הסתייגותה של המורה משאלתה של המראיית אינה ייחודית רק לה. מספר מורים העידו כי היחס העיון לו הם זוכים מצד עמיתיהם לא מרפה את ידיהם הואיל והם התרגלו אליו ולמדו למזער את נזקיו הנפשיים:

איך מתקבלת העשייה שלך מעבר בצוות?

מורה: זה קשה, זה קשה מאוד. אבל, [הם] למדו לחיות איתי. זה קשה זה קשה. אבל אני נותנת, אני נותנת את הדפים שלי. אני נותנת את הרעיונות שלי, אני מאוד אוהבת לתת. יש דברים שהם מובנים מאליהם שאני בונה ומעבירה למי שצריך (מורה, 46)

מראיית: איך אתה מרגיש עם היחס של הרכזת?

מורה: מה, מי היא בכלל, זה לא מזיז לי, היא חסרת משמעות עבורי. אם תלמיד היה אומר לי את זה או שאני מורה גרוע, הייתי לוקח את זה ללב קשה. הייתי נעלב. אבל היא, היא חסרת משמעות, היא לא מורה טובה בעיני מקצועית (מורה, 40)

...גם אם מדברים אני לא שומעת...אז אם ידברו אני לא אשמע. לא. אין לי, גם אם כולם יהיו

נצנצים, אני לא אגיד שזה לא מפריע לי, זה מפריע לי מאוד. לפעמים אתה אומר יאללה גם אשים פס, זה מעצבן זה מעצבן שאני רואה...אני לא אוהבת את הקשקושים של הצוות. הילדים חשובים לי. אני שמה את הצוות בצד. אני גם אומרת למורים, סליחה אתם לא מעניינים אותי, קודם כל מעניינים אותי הילדים. אחר כך נדאג לצרות שלכם...איפה שאנו יכולים לפתור את הבעיות שלהם אנו נעזור, אבל קודם כל הילדים. בשבילם אנו באים לעבודה (מורה, 55)

מי שנותנים למורים את העוצמות הנדרשות להתמודד עם תגובתו העוינת של הצוות למעשיהם הם הילדים והצלחתם, מצד אחד, ואמונתם בדרכם החינוכית, מצד שני. ברם, צריך לזכור כי עוינות מצד הצוות איננה בחזקת גזרה משמיים עבור כל מורה המתנהג אזורחית; מקצת המורים במחקר ציינו כי אין להם עימותים עם הצוות מכל סוג שהוא היות והתנהגותם האזורחית אינה נתפסת כאיום על הצוות.

התרוקנות האנרגיה הרגשית

בנוסף ליחסים השליליים עם הצוות מספרים המורים כי העיסוק המוגבר בסמים, אלכוהול והתנהגויות סיכוניות שונות בקרב בני נוער בעל השפעות שליליות עליהם עצמם ועל האנרגיה הרגשית שלהם. הם מתארים את עצמם כמי שלוקחים את הבעיות והקשיים של התלמידים עמוק לליבם, מוותרים על זמן איכות עם משפחתם, ומוציאים אנרגיות נפשיות רבות כאשר הם מתנהגים אזורחים בעבודתם. תיאור המחירים הנפשיים האישיים שמשלמים המורים המתנהגים אזורחית מובא בציטוט הבאות:

תראי, לי יש הרבה ימים שאני חוזרת הביתה במתח ממש, ואני מוטרדת. למשל, אתמול קיבלתי שיחת טלפון מאימא שהילדה ברחתה ושלוש ימים כאן בעיות, ואלה יושבים ושותים להם שם, וכל מיני בעיות, וזה גולש מעבר לשעות העבודה ואת מוטרדת. ויש אנשים שאומרים אולי לעצמם מה אני צריך את זה, למה אני צריך לעבוד ככה, לשבת ולא רגוע ולרוץ באמצע הלילה אם יש איזה אס.או.אס. מה הם צריכים את זה...אני חושבת שגם מבחינה נפשית רגשית יש גבול לכמה אנו יכולים להכיל. לפעמים זה עושה רושם שאתה כל כך נשאב לזה עד שאין לך מקום לדברים אחרים. כשהתחלתי את העבודה הייתי מאוד מכוונת רק למען התלמידים באופן חסר גבולות. ולאט לאט הבנתי. פקחתי את עיני כשהבנתי שיש לי שני ילדים בבית, ואימא אני צריך אותך, ואימא אני צריך שלא תדברי בטלפון, והבנתי שאני חייבת לפנות את עצמי. יש בהחלט ימים שאני מרגישה שקשה לי להכיל את כל הבעיות של התלמידים שלי, של ההורים שלהם, של האחים שלהם. כשאת כל כך מעורבת זה כל הזמן רודף אותך, הראש שלי כל הזמן עובד וכל הזמן אני חושבת מה יהיה. כמו שאני דואגת לילדים שלי, יש לי עוד עשרים ואחד לדאוג להם וזה לא כל כך פשוט. ויש רגעים שאתה כבר לא מסוגל להכיל. מבחינה רגשית זה קשה ביותר, אין לך מושג כמה (מורה, 29).

המורה מצהירה בקול רם כי מעבר למחירים המשפחתיים שהיא משלמת עבור הטיפול האינטנסיבי במצוקתם של תלמידי כיתתם, היא חשה לעיתים קרובות כי אינה יכולה להתמודד יותר עם הבעיות של כולם. דוגמא מוחשית להשפעה השלילית על המורה אנו מקבלים ממורה ממרכז הארץ (42), אשר סייעה למשפחתה של תלמידה שהתמכרה לסמים:

...זה מלווה אותך, זאת אומרת את כל הזמן חושבת, כל הזמן זה. גם עם התלמידה נורא כאב לי כי, אמרתי לך, התלמידה הזאת באמת הייתה טובה והייתה ילדה מקסימה ונורא כאב לי שככה. זאת אומרת, שמחתי שתפסנו כאילו בזמן, זאת אומרת, זה אולי בהתחלה ראיתי ושמחתי, שהיא הייתה מלאת רצון ואני חושבת שהיום היא בסדר גמור. אבל זה לוקח, זאת אומרת, שאת לא מנותקת, זה המון אנרגיות...זה כאב לי בשבילה, בשביל ההורים לראות [את] ההורים ככה שבורים, לראות [את] ההורים. את מבינה? זה מאוד, זה כוחות נפשיים בטח.

ומורה אחרת ממרכז הארץ (45) מספרת על השלכותיו של סיפור דומה עם תלמיד שהתמכר לטיפה המרה:

תראי, למשל עם אותו תלמיד שגיליתי שהוא כנראה משתמש, אני עברתי תקופה מאוד קשה עם העניין הזה. קודם כל, מהמקום של התלמידים, מהמקום של העליהם שהוא עשה נגדי, מהמקום של מה קורה איתו. הוא ילך לטיפול לא ילך לטיפול, כי האימא עשתה כאן טעות מאוד גדולה. ואז אמרתי, אם היא עשתה טעות כזו גדולה השאלה אם היא תתייחס לזה בכלל והיא תיקח את זה ברצינות. כי היא הייתה אם חד הורית, במקרה הזה כן. אז כמובן שלפעמים גם לא ישנתי בלילה, את חושבת על זה, את חושבת על הדברים, את לוקחת איתך דברים הביתה, זה ברור...יש כאן מחיר של החרדה, החשש, האנרגיה...מחירים נפשיים של הרבה מחשבה, של איך את עושה את זה, באיזו צורה את עושה את זה...לפעמים זה משפיע על מצב רוח, זה משפיע ככה שאת כל הזמן הולכת עם זה בראש ואת חושבת המון, ואת לא פנויה לדברים אחרים. שוב כמו שאני אומרת, הרבה פעמים בלילה ככה אני מתעוררת וחושבת על תלמיד זה או אחר, או מה אני עושה עם זה...

המורים מספרים כי המחירים האישיים שהם משלמים אינם נובעים רק מהתמודדותם עם נושא מורכב ולא וודאי כסמים ואלכוהול, אלא מחוסר תפקודם של הורים רבים במקרים בהם התגלה שילדם מתמכר לסמים או למשקאות חריפים. במצב מעין זה, המורים המתנהגים אזרחית נוטלים על עצמם אחריות השייכת להורים עצמם ונדרשים להתמודד בעת ובעונה אחת עם הילד והוריו. זאת ועוד, המוטיב החוזר על עצמו בראיונות רבים מתייחס למרכזיותו של הנושא בחייה של המורה המחייב אותה לעסוק בכך רבות בביתה באמצעות שיחות טלפון, דאגה לתלמיד המצוי בסיכון, מחשבות על התלמיד הנחשד בהתמכרות, וכדומה. במילים אחרות, ההתנהגות האזרחית של המורים בנושא הסמים והאלכוהול יוצרים עומס פיזי ורגשי רב על המורה המונע מהם להקדיש זמן למשפחתם שלהם וגוזל מהם אנרגיות נפשיות רבות. התרוקנות האנרגיה של המורה מתוארת בצורה ברורה ובהירה על ידי מורה מדרום הארץ (46):

הרבה מאוד פעמים אנו נשאבים למצבים שהם מעל ומעבר ליכולתנו. בדיוק כמו שאמרתי לך בהתחלה שאנו ללא הכשרה אין לנו אפשרות לוונטילציה אישית. אנו מטפלים בזה מתוך רצון טוב וכוונה טובה ולפעמים הדברים לוקחים זמן ושואבים אותנו. הדברים שואבים אותנו וזה כמו הרבה דברים אחרים בבית הספר, וכמו בעבודה עם ילדים ובעבודה חינוכית בכלל, אתה לפעמים מתרוקן. לי יש משפחה תומכת וחברים טובים תומכים וכשאתה מתרוקנת אני מתמלאת. לא מיד; אני לא סופר מן, אבל אני נעזרת בקרובים ומצליחה לאסוף את עצמי. אבל, יש כאלה שזה יותר קשה להם שהשפעה יותר קשה עליהם ואז צריך חוסן אישי או סיוע משפחתי חברתי, או תמיכה פורמאלית של המערכת ולא תמיד זה אפשרי. תראי, היועצות עושות כאן עבודה טובה, המנהלות שכבה עושות עבודה נהדרת, באמת, יש לי רק מילים טובות להגיד על בית הספר הזה, אבל זו לא תשובה מלאה. התרוקנות האנרגיה של המורה המלווה, לעיתים, בתחושת תסכול וחוסר אונים הנובעת מהקושי להתמודד בהצלחה במקרים רבים בהם התלמידים שותים לשוכרה, מחייבת את המורים הללו לקבל תמיכה מקצועית או משפחתית על מנת להימנע משחיקה נפשית שפירושה עבור מורים רבים היא אובדן הקסם שבעבודתם. מורה ממרכז הארץ (49) סיפרה כי דרכה להתמודד עם התסכולים הרבים ועם התרוקנות האנרגיה הנפשית היא להחזיר להורים את האחריות על הילד והטיפול בו מול רשויות מקצועיות, זאת רק לאחר שהיא חשה שאין בכוחה ובמומחיותה לסייע עוד:

...אם הלכת ללמד, ואם הלכת לחנך, זה חלק מהתפקיד, למרות שהילד לא בחבילה. יש לו הורים ויש את כל המסביב. כן הוא לא בא לבד. יש חבילה, יש מרחב שבא איתו ולכן אני רואה את הילד כחלק מ, והחלק מ לפעמים יותר חשוב. כדי לטפל בילד, לפעמים, עדיף לטפל בחבילה כולה ולא רק בילד. אבל, אני יודעת גם את המגבלות ואני יודעת גם להגיד להורים תשמעו זה כבר לא בתחום האחריות שלי או לא בתחום הדברים שאני יכולה לתת לכם. מעבר לזה אתם צריכים כבר לקבל מיועצת...

המחיר המשפחתי

ההשפעה השלילית האחרונה של התנהגות אזרחית בהוראה על המורה המבצע סוג זה של התנהגות נוגעת במשפחתו של המורה. אבל, המעניין הוא כי השפעה זו נתפסת כמשנית בעיני רוב המוראיינים במחקר. כך, אנו מוצאים מורים אחדים המצהירים כי הם משלמים מחירים משפחתיים כבדים עבור נטייתם להיות "ראש גדול" בעבודתם, ולעומתם כאלה הממעיטים בכך וגורסים כי המחירים שהם משלמים מתונים וזמניים וניתנים לפיתרון. הציטטות הבאות מובאות מפי אלה הסבורים כי הם משלמים מחירים משפחתיים כבדים בעבור התנהגותם האזרחית בעבודה:

בעלי צועק, הצילו. בעלי צועק הצילו, אז תוותר, אז אל תעשי. אני לא יכולה, אני לא יכולה, אני לא יכולה. וזה גובה ממני מחיר יקר מאוד (מורה, 53)

[ל"ראש גדול" יש מחירים] כמו משפחה שאני מקדישה פחות זמן לבית ולמשפחה גם אם אני רוצה וגם אם אני לא רוצה. לעצמי גם, זמן לעצמי. זאת אומרת, שאני מזניחה המון דברים שקשורים ל, אני במקרה לא כל כך הזנחתי כי, עשיתי זמן נגיד בשבתון ילדתי תאומים וגם הלכתי ללמוד וגם הייתי עושה המון דברים ביחד, המון דברים (מורה, 45)

הדבר היחידי שאני מרגישה לפעמים שאני לא מספיק בבית בשביל הילדים שלי...יש הורים מורים באחת הם בבית. אין להם מה לעשות...שיבואו לראות את המורה הזאת כמה היא בבית וכמה היא עם הילדים שלה...אני ממש לא יודעת להגיד לך, אבל אנחנו לא יודעים מתי תמיד נגמרה העבודה, ממש לא. ההפך. מתחיל סבב שני. אז לפעמים יש מחיר כזה שהילדים שלך הפרטיים קצת (מורה, 47)

השקעת היתר בעבודה צורכת זמן רב מהמורה ובאה, לעיתים קרובות, על חשבון זמן הפנאי שלו עם משפחתו. לעיתים, המחיר המשפחתי נובע מהוצאות כלכליות או מהתסכול של המורה מהנעשה בעבודתה:

[עבור] כל עשייה שהיא ראש גדול ועבודה קשה אני משלמת מחיר בבית. בואי נתחיל עם המחיר הכלכלי משהו כמו הפלאפון. המחיר שאני משלמת, בואי לא נדבר על זה כי זה כאוב במיוחד. התלמידים שלי יודעים שאני זמינה בשבילם בכל שעה. תמיד. אין דבר כזה שילד במצוקה וצריך אותי ואני לא זמינה בשבילו. וגם הילדים הפרטיים שלי יודעים את זה. אז הם יודעים שאני זמינה בשבילם ואם אני לא יכולה [אז] אני אומרת להם נדבר אחרי תשע. אבל, גם כשאני מאוד עסוקה אני זמינה בשבילם. אם תלמיד צריך אותי סימן שאני צריכה להיות בשבילו. ואני קודם כל מקשיבה (מורה, 46)

...יש לי בעל מאוד תומך, אבל כן, יש לזה השלכות. יש ימים שאתה בא הבית והתסכול מגיע אתך גם ואתה לא יכול לעשות "קאט" ולהשאיר את זה בחוץ. הרבה פעמים אני באה הביתה כועסת ועצובה ואני מאמינה שזה משפיע על בעלי, על הילדים שלי. אז כן. בהחלט יש השפעה לא פשוטה (מורה, 29)

לעומת קולם של המורים שהושמע עד כה, הרי מספר מורים הדגישו דווקא את ההשפעה המתונה של עבודתם המאומצת מעבר לנדרש על חייהם הפרטיים ומשפחתם. כך, בעוד שמורה מדרום הארץ (53) ציינה בקצרה כי "יש תקופות שהבית משלם את המחיר, אבל זה תקופות וכבר התרגלנו לזה", הרי שמורה ממרכז הארץ (42) טענה בנחרצות כי "אני לא חושבת שיש בכלל מחירים" עבור עבודתה בנושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער, והמעטה בהשפעת עבודתה המאומצת על משפחתה:

תראי, לפעמים אני מוותרת על דברים אחרים בבית כי אני כל הזמן עסוקה, כל הזמן במחשב וכל הזמן בזה ובטח שיש איזשהו קצת מחיר. את פחות מתעסקת בדברים אחרים בבית ברור. ומורה מדרום הארץ (33) העידה כי בעבר היא התרכזת יתר על המידה בעבודה, אך "כיום אני יודעת להפריד בין דרישות העבודה לזמן הנדרש עם בן זוגי לחיים". עבודה, למידת הדרכים לאיזון בין דרישות העבודה לדרישות המשפחה מצמצמת את השפעת היותה "ראש גדול" על היחסים עם בן זוגה.

דין

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את דפוסי ההתנהגות האזרחית בארגון של מורים בחינוך העל יסודי (חטיבת ביניים וחטיבה עליונה) בכל הנוגע למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. באופן ספציפי יותר המחקר מכוון היה,

- לזהות את ההיבטים הפורמאליים בהגדרת תפקיד המורה ביחס למניעה וטיפול בהתמכרות תלמידים לסמים ולאכזוהול, זאת לאור מורכבותה ורב-פניה של מדיניות חינוכית בתחומים רבים.

- לבחון אלו סוגים של פעולות ביחס למניעה וטיפול בשימוש בסמים ולאכזוהול בקרב תלמידים נתפסים על ידי מורים, מנהלים, ומפקחים כחלק מהגדרת תפקידו של המורה, ואלה כחלק מהתנהגותו האזרחית בבית הספר.

- לחשוף את אותן הפעולות שמורים מבצעים, הלכה למעשה, ביחס למניעה וטיפול בסמים ולאכזוהול בקרב תלמידים שהן מעבר לנדרש מהם, על פי תפיסתם, בהגדרת תפקידם, וההשפעה הנתפסת של פעולות אלה על המורה, התלמידים ובית הספר.

- להבין את הגורמים הקונטקסטואלים והאישיים המניעים מורים להתנהג אזרחית ביחס לתחומי מניעה וטיפול בסמים ולאכזוהול בקרב תלמידים.

הממצא המרכזי של עבודה זו הוא כי מורים ומנהלים מבחינים בין משימות והתנהגויות בתפקיד המורה הקשורות לנושא הסמים והאלכוהול שהן בגדר חובה פורמאלית בתפקיד המורה, קרי כאלה שהמורה (ובעיקר זה המחזיק בתפקיד חינוך כיתה) מחויב לבצען מתוקף הגדרת תפקידו הפורמאלית, לבין משימות ופעולות בתפקידו הנתפסות כהתנהגויות אזרחיות בארגון, קרי התנהגויות שהמורה אינו מחויב לבצען והן נתונות לשיקול דעתו הבלעדית. ברם, צריך לזכור כי אין בהכרח גבול ברור בין משימות שהמורה מחויב לבצע על פי הגדרת תפקידו הפורמאלית לבין התנהגויות אזרחיות בארגון. אלנה בלוגובסקי ואנית סומך (Belogolovsky & Somech, 2010) הראו שמורים תופסים את תפקידם ותחומי אחריותם באופן שונה זה מזה ולפיכך הגדרת ההתנהגות האזרחית בהוראה ייחודית לכל מורה ומורה ותלויה רבות באמונות שהוא מביא עמו לתפקיד ובדרך שבה הוא שופט את עבודתם של מורים אחרים. כך, מורים ומנהלים עשויים להציג הגדרה של התנהגות אזרחית בהוראה השונה מזו שמציגים הורים ואנשי הרשות המקומית.

אף על פי כן, הניתוח האינדוקטיבי של דברי המרואיינים במחקר זה זיהה הסכמה בין המרואיינים במחקר לגבי מספר משימות שנתפסו על ידם כמשימות שהמורה מחויב לבצע בעבודתו ביחס לנושא הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער. כך, עמדתם של מרבית המרואיינים במחקר היא כי על המורה והמחנך כאחד מוטלת החובה הפורמאלית לזהות סימנים מחשידים לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים אצל הילד, לדווח על חשדו זה ליועצת בית הספר או למנהל, לשתף את הגורמים הרלוונטיים בבית הספר באירוע בו שתו התלמידים לשוכרה, להעביר את תכנית המניעה הרשמית שנכתבה על ידי משרד החינוך, ואף להשתתף באירועים בית ספריים שונים העוסקים בנושא הסמים והאלכוהול כהצגות, טקסים, מפגשים עם נרקומנים וכדומה. בעוד שמספר משימות זוהו במחקרים קודמים על חובות המורה (למשל, הצורך להשתתף באירועים בית ספריים, להעביר תכני הוראה שנקבעו על ידי משרד החינוך) (Oplatka, 2006), הרי החידוש במחקר זה נוגע ספציפית בזיהוי אותן משימות הנתפסות כחובה בתפקיד המורה בהקשר של מניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער, כזיהוי סימנים לשימוש בחומרים אלה, דיווח על כך, ומתן טיפול ראשוני לילד.

בעוד שהמרואיינים הזכירו משימות חובה מעטות בתפקיד המורה הנוגעות לחינוך למניעה, הרי הניתוח האינדוקטיבי של דבריהם העלה מגוון של התנהגויות אזרחיות בארגון ביחס לחינוך זה, קרי התנהגויות שהמורים אינם מחויבים לבצע והן נתונות לשיקול דעתו העיקרי של המורה (Motowidlo, 2000; Organ, 1997). לדעתם של המרואיינים השונים, מורה המתנהג אזרחית הוא זה המגלה אמפתיה כלפי תלמידו (למשל, מוודא באופן שיטתי ועקבי כי תלמידו אינם מעשנים או שותים לשוכרה בבית הספר ומחוצה לו), נוקט עמדה פרו-אקטיבית בעקבות חשד המפעם בלבד בנוגע להתמכרותו של תלמיד בכיתתו (למשל, פונה להורים באופן ישירה, מבקר בבית הילד, מלווה את הילד למרכז גמילה), ויוזם חניכה אישית של ילדים המצויים לפי הבנתו בסיכון (למשל, מקשיב לתלמידים במצוקה, מעודד תלמידים בסיכון לשתפו בחוויותיהם

ושאלותיהם). ממצא זה נקשר במחקרים שהדגישו את ההיבט הרגשי בעבודת המורה כהיבט בלתי נפרד מעבודת ההוראה (Nias, 1989; Zembylas, 2005), ותואם לממצאים קודמים אשר הדגישו את טבען הוולונטרי של הבעת רגשות במקצוע ההוראה (Oplatka, 2007).

בהתאמה לחשיבות שניתנה בספרות המחקרית לחשיפת בני נוער למידע על הסכנות שבשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (Bertram, Blachman, Sharpe, & Andreas, 1996; Miller & Hester, 2003), התנהגויות אזרחיות נוספות שהוזכרו על ידי המרואיינים במחקר נוגעות בהעשרת תכנית המניעה הפורמאלית של משרד החינוך באמצעות מגוון של דרכי הוראה וחשיפת התלמידים לתכנים נוספים הקשורים בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. חשיפה והעשרה מעין אלו תואמות להמלצותיה של הוועדה להסברה, למניעה ולחינוך אשר פעלה בשנות התשעים בארץ והמליצה ליצור מגוון של תכניות הדרכה בבתי הספר על מנת להילחם בתופעת הסמים (שץ, 1995).

התנהגויות אזרחיות אחרות שהוזכרו במחקר נוגעות במעורבות רבה של המורה באירועים הנוגעים לסמים ואלכוהול ברמת בית הספר (למשל, השתתפות בוועדות אד-הוק, החדרת פרויקטים לבית הספר, ייזום אירוע הקשור לסמים), ושילוב נושא הסמים והאלכוהול בשיעורים הדיסציפלינאריים של המורה באמצעות החדרת נושאים אקטואליים לשיעור בהקשר של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער או באמצעות המחשת תכני לימוד על ידי עיסוק בסוגיות הקשורות לסמים ואלכוהול. בעוד שהסוג הראשון של התנהגויות אזרחיות הוזכר במחקרים קודמים ביחס להשתתפות המורה באירועים בית ספריים באשר הם (Christ et al., 2003; Dipaola & Mendes, 2009), הרי שהסוג השני של התנהגויות אזרחיות לא הוזכר עד כה, למיטב ידיעתי, בספרות המחקרית העוסקת בהתנהגות ארגונית.

היות ורק מורים מעטים נמצאו בעבר כמחויבים למעורבות פעילה במניעת סמים (Baker & Broek, 1995), קרי התנהגויות אזרחיות בחינוך המניעה אינן בהכרח רווחות בבתי הספר, ישנה חשיבות רבה לזיהוי הגורמים המשפיעים על הופעתן של התנהגויות אזרחיות בבית הספר בחינוך זה. נתוני המחקר הנוכחי מצביעים על קיומם של שלושה גורמים המעכבים את הופעתן של התנהגויות אזרחיות במניעת סמים ואלכוהול בקרב בני נוער – חששו של המורה מפני העיסוק בנושאים הקשורים לסמים ואלכוהול, מורכבותם של נושאים אלה העלולה להשפיע לרעה על המיטביות של המורה, והעדר הכשרה מקצועית מספקת בנושא למורים. גורמים אלה נתפסו על ידי המרואיינים במחקר ככאלה המובילים לכך שמורים רבים נמנעים מלהיות מעורבים בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, על אחת כמה וכמה על נטייתם להתנהג אזרחית במגוון של תחומים בחינוך זה. ממצא זה נתמך בכתבים ומחקרים שהדגישו את חשיבות ההכשרות המקצועיות בהפעלתן של תכניות מניעה שמקבלים המורים להצלחתן של תכניות אלה (Faggiano et al., 2007; Tobler & Statton, 1997).

לעומת גורמים אלה, הרי הניתוח האינדוקטיבי שהופעל במחקר זה זיהה גורמים ישירים ועקיפים המעודדים מורים להתנהג אזרחית בתחום הסמים והאלכוהול. בהלימה לממצאי מחקרים על התנהגות אזרחית של עובדים ושל מורים בארץ ובעולם (Oplatka, 2006; Organ, 2003; Wong et al., 2003; Stamper & Van Dyne, 1997), הגורם הישיר המשמעותי ביותר שזוהה במחקר היא מנהיגותו של מנהל בית הספר. מנהיגות זו באה לידי ביטוי במדיניותו החיובית כלפי החינוך למניעה בבית הספר, מידת מעורבותו בתחום המניעה, מידת האוטונומיה והתמיכה שהוא מעניק למורים, והמשוב שהוא נותן למורים המתנהגים אזרחית. ממצא זה תואם מחקרים על תכניות המניעה של משרד החינוך אשר הראו כי לעמדות המנהל השפעה רבה על הצלחה של תכנית המניעה (ארהרד, 1995; Hawthorne, 2001).

גורמים ישירים אחרים שזוהו במחקר הם אקלים בית הספר (למשל, אווירה של "ראש גדול" בחדר המורים, מידת שיתוף הפעולה בין המורים), יועצת בית הספר ומחויבותה למניעת השימוש בסמים ואלכוהול בקרב בני נוער, והאתיקה הפרופסיונאלית של המורה (למשל, תחושת שליחות מקצועית, מחויבות רגשית לילד, אהבת התלמידים, רצון להגן על הילד, מחויבות לחינוך הילד להיות אדם). פירושו של גורם האתיקה הוא, בין השאר, שהמורים המתנהגים אזרחית אינם מוכנים לשלם את המחיר של התכחשות לסכנות הרבות הגלומות בשימוש בסמים ובאלכוהול, והם חשים מחויבות עזה לעשות ככל העולה בידם על מנת להילחם בתופעות מסוכנות אלו. חלק

מגורמים אלה מזכירים ממצאי מחקרים על גורמי ההתנהגות האזרחית של עובדים ומורים, אשר הדגישו את חשיבות האתיקה והמוסר, הזדהות עם החינוך, והמחויבות הרגשית של העובד (ובכלל זה מורים) להופעתן של התנהגויות אזרחיות בעבודה (Christ et al., 2003; Organ & Ryan, 1995; Turnipseed, 2002). למרות זאת, אחת הסוגיות המודגשות במחקר הנוכחי היא מקומה של היועצת בעידוד מורים להתנהג אזרחית בתחום המניעה בבית הספר, מקום אשר הוזכר, בדרך כלל, בכל הקשור לתכניות המניעה הרשמיות (ארהרד, 2007), ופחות לגבי התנהגותם האזרחית של המורים.

לעומת הגורמים הישירים אשר נקשרו בצורה בהירה וברורה על ידי המרואיינים עצמם, הרי מספר גורמים עקיפים זוהו במחקר באמצעות הניתוח האינדוקטיבי של דברי המרואיינים, קרי גורמים שהקשר בינם לבין התנהגותם האזרחית של המורים מובלע בתוך דברי המרואיינים עצמם. בין הגורמים הללו אנו מוצאים את הפעילויות שבית הספר מארגן בנושא הסמים והאלכוהול המעלות את מודעותו של המורה לנושא זה, נטייתם של מורים המציגים "ראש גדול" בעבודתם להתנהג אזרחית במגוון של תחומים בעבודתם כולל בחינוך למניעה, והחשש של המורה מפני הידרדרותה של החברה הישראלית בשל נגע הסמים והאלכוהול, חשש מוצדק לאור הקשר בין שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים לבין נטייה להתנהגות עבריינית של בני נוער (Bachman et al., 2009; Bertram et al., 1996). גורם עקיף נוסף הוא תפיסת תכניות המניעה הרשמיות כלא אפקטיביות, תפיסה המקבלת חיזוק ממחקרים שונים בעולם (Baker, 2000; Gandhi et al., 2007), המעודדת את המורים לפתח ולהעשיר את התכניות הללו ולהשתמש באמצעים נוספים לשם חשיפת התלמידים לסכנות הנובעות משימוש בסמים ומשתייה מוגברת של אלכוהול. חשוב להדגיש כי השפעתם של הגורמים השונים איננה מוחלטת, קרי הסיכוי שגורם אחד ויחיד יוביל להופעתן של התנהגויות אזרחיות בתחום המניעה אינו רב, ויש לפיכך לראות במספר גורמים שהוצגו כאן כאחראים להופעתן של התנהגויות אזרחיות אלו ואחרות בקרב מורים. הערה זו נכונה אף לגבי ההשפעות והתוצאות של נקיטת התנהגויות אזרחיות בהוראה. למרות שקשה לטעון לקשר ברור בין התנהגות אזרחית ספציפית לבין תוצאה כלשהי בכלים העומדים לרשות המחקר האיכותני, הרי מספר השפעות חיוביות של "להיות ראש גדול" בבית הספר זוהו במחקר בהן קבלת סיפוק עצמי מהצלחת הטיפול בתלמיד מסוים, הכרה בתרומתו הנכבדת של המורה לחינוך למניעה בקרב תלמידיו, ותחושת האפקטיביות בעבודה כתוצאה מהצלחתו של המורה לממש את מטרותיו בכיתה, ובמקרה של סמים ואלכוהול, להעביר תכנית מניעה בצורה מעמיקה ומקיפה. בין ההשפעות והתוצאות השליליות של התנהגות אזרחית בהוראה אנו מוצאים יחסים שליליים עם הצוות, התרוקנות האנרגיה הנפשית, ומחיר משפחתי, גם אם מוגבל, שהמורה נאלץ לשלם.

המעניין הוא כי בהלימה למחקרים שטענו כי לא קיים מתאם בין מין העובד לבין נטייתו להתנהג אזרחית (Podsakoff et al., 2000), מרבית ההתנהגויות האזרחיות שזוהו במחקר זה ביחס לתחום המניעה עלו בראיונות עם גברים ונשים כאחד בתפקידי הוראה או ניהול. אבל, כפי שניתן ללמוד מקריאת קולות המרואיינים, ישנן התנהגויות שאוזכרו בעיקר על ידי נשים וישנם כאלה שהוזכרו בעיקר על ידי גברים, אך אין באבחנה זו לקבוע חד משמעית דמיון ושוני בין המינים בסוג זה של מחקר. זאת ועוד, בין מרכיבי ההתנהגות האזרחית שזוהו בקרב מורים בלט פחות מרכיב ייזום פרויקטים וחידושים בתחום הסמים, ייתכן בשל הפורמליזציה הרבה השוררת בתחום זה בדמותן של תכניות חינוכיות מובנות, הצגות מוזמנות מבחון, ותכניות מניעה שנקבעות על ידי גורמים במשרד החינוך. זה נקשר לנטייה של מורים מעטים בלבד ליזום אירועים ברמת בית הספר, המהווה, אולי, ביטוי של נאמנות ארגונית נמוכה במקצוע ההוראה.

עד כה ראינו כי חיבור שני תחומי הדעת – המחקר על החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים והמחקר על התנהגות אזרחית בארגון – מוביל לתובנות חדשות על תפקיד המורה בחינוך למניעה. כך, בעוד שמרבית המחקר על מורים בחן את עמדותיהם כלפי תוכניות המניעה הפורמאליות והקשר בין שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים לבין התנהגויות אחרות של בני נוער, ובכלל זה הישגים לימודיים, הרי המחקר הנוכחי מפנה את הזרקור על עמדותיהם של המורים כלפי חובתם הפורמאלית בביצוע משימות הקשורות לחינוך למניעה לעומת המשימות שביצוען נתון לשיקול דעתם הבלבדי. מתוך קולותיהם של המורים הללו ושל מנהלי בתי ספר על יסודיים בארץ אנו למדים עוד כי קיומם של גורמים עקיפים וישירים לצד התמעטות הופעתם של

גורמים מעכבים עשויים להסביר את התנהגותם האזרחית של המורים ולתרום לעליה בשיעור הופעתן בבית הספר. אין ספק כי ריבוי התנהגויות אזרחיות בקרב המורים בחינוך המניעה יועיל לקידום חינוך זה בקרב התלמידים כפי שעלה מתוך הקולות של המרואיינים במחקר זה. בפרק הבא מוצעות דרכים לחיזוק מרכיבי ההתנהגות האזרחית של מורים בחינוך למניעה ואמצעים למניעת שחיקתם של המורים המתנהגים אזרחית.

מסקנות יישומיות

גורמים רבים המשפיעים על מידת הצלחתו של החינוך למניעה בבית הספר זווהו בספרות המקצועית, בהם משתנים דמוגרפיים, מעורבות ההורים בחיי הילד, חוויות לימודיות בבית הספר היסודי, התנהגות שלילית בבית הספר, צורות הביטוי של המתבגר, הערכה עצמית (Bachman et al., 2009). אולם, תפקידו של המורה בהצלחת בית הספר נדחק לקרן זווית. כך, המחקר הנוכחי הפנה את הזרקור לתרומתם האפשרית של מורים ומחנכים לחינוך למניעה ולגורמים המשפיעים על נטייתם לתרום לחינוך זה מעבר לנדרש על פי הגדרת תפקידם הפורמאלית. מספר מסקנות יישומיות בולטות עולות ממחקר זה:

חיזוק הצורך להתנהג אזרחית בחינוך למניעה: היות ועל פי דברי המרואיינים במחקר הנוכחי תכניות המניעה לבדן אינן אפקטיביות מספיק במניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, על מנהל בית הספר ויועצת בית הספר לעודד דיון בקרב מחנכי השכבה ו/או המורים המקצועיים בבית הספר אודות תפקיד המורה בחינוך למניעה, תוך אזכור ההבחנה בין הדרישות הפורמאליות ממנו בתוקף תפקידו לבין הצורך בהתנהגויות אזרחיות של המורה בתחום זה. בדיון זה מומלץ לעסוק בפיתוח יכולותיו של המחנך והמורה כאחד לזהות סימנים מחשידים בתלמידים, אך גם לדון בתרומת המורה לפעילויות הבית ספריות בכללותן כהצגות בנושא או ייזום מפגש עם מכורים שנגמלו. עצם העלאת האבחנה בין משימות חובה למשימות רשות לתודעתם של המורים בבית הספר יכולה לתרום רבות לעידוד המורים ליטול על עצמם משימות נוספות מתוך ידיעה בנחיצות ביצוע משימות אלו להצלחת החינוך למניעה בבית הספר. מכאן שמומלץ ל-

- חשיפת המורים לתכנים העוסקים בהתנהגות אזרחית בבית הספר ובכלל זה התנהגויות וולונטריות של מורים ומחנכים בעבודתם. זאת ועוד, דיון בתחושת הסיפוק של המורה המתנהג אזרחית יכול לסייע היות והוא קושר בין התנהגות אזרחית לבין התועלות הצומחות למורה עצמו ועשוי לדרבן מורים רבים יותר להיות "ראש גדול" בחינוך למניעה.
- קיום רפלקציה על תפקיד המורה והמחנך בחינוך למניעה וגירוי המורים להרהר בתרומתו האפשרית של המורים לתלמידיו בהקשר של סמים ואלכוהול. חשיבות רבה יש ברפלקציה זו להארת הקשר שבין האתיקה הפרופסיונאלית של המורה (למשל, תחושת שליחות חינוכית, אמפתיה כלפי צורכי הילד) לבין התנהגויות אזרחיות של מורים בחינוך למניעה.
- דיון רפלקטיבי על עוצמתן וחולשתן של תכניות המניעה הרשמיות בבית הספר והדרכים בהן ניתן לשפר תכניות אלה ולהתאימן באופן ספציפי לתלמידי בית הספר.
- ייזום פרויקטים בית ספריים בהם מעורבים מורי בית הספר לא כשחקנים פסיביים המלווים את כיתתם כמחויב מתפקידם, אלא כיוזמים אקטיביים הדנים בפעילויות השונות הרלוונטיות לכיתתם ומעודדים את המורים ליטול חלק בתכניות השונות בתחום זה.

חיזוק המרכיב הרגשי בהוראה ובחינוך כיתה: מקולות המרואיינים במחקר זה למדנו על תפקידן של אמוציות בהתנהגויות האזרחיות של המורה בחינוך למניעה, אמוציות הנקשרות על ידי המורים במחקר לנטייתם לבטא אמפתיה כלפי התלמיד וצרכיו, להגן עליו מפני הסכנות שבסביבתו, להקשיב לצרכיו ולחוויותיו בתוך ומחוץ לבית הספר, וללוותו באופן אישי והדוק במידת הצורך. רגשותיו החיוביים של המורה כלפי התלמידים מהווים, עם כן, חלק מהתנהגויותיו האזרחיות ובעת ובעונה אחת זרז להופעתן של התנהגויות אלה. באופן ספציפי ניתן ל-

- לחשוף את המורים והמחנכים לחשיבות הרבה של ביקורי הבית ושל יצירת קשר תמידי עם ההורים והתלמידים באמצעות רשתות חברתיות באינטרנט כדרך להתחקות אחר מעשי התלמידים ובכלל זה התנהגויות סיכוניות בקרבם.

- להכשיר את המורים המעוניינים בכך בבתי הספר לניהול דיאלוג אישי-רגשי עם תלמידים, קרי לניהול שיחות חניכה בנושאים שונים ובכלל זה נושא הסמים והאלכוהול. כידוע, מרבית המורים לא הוכשרו להוראה פרטנית, הוראה הפונה למספר קטן מאד של תלמידים, בה נוצרים יחסים אישיים יותר בין התלמיד למורה המאפשרים למורה להתייחס לילד בצורה הוליסטית. מדברי המרואיינים במחקר קיימת חשיבות רבה לשיחות חניכה מעין אלה בחינוך למניעה, למרות שאין זה מחויב על פי הגדרת תפקיד המורה או המחנך.

- להציג בפני המורים את האפשרויות העומדות בפניהם כאשר הם חושדים כי תלמיד מסוים משתמש בחומרים פסיכו-אקטיביים זולת הפניית החשד ליועצת בית הספר. הצגת האפשרויות הללו תאפשר למורים רבים יותר להיחשף למגוון האפשרויות העומדות בפני המורה כאשר הוא נתקל באירוע הקשור לסמים או אלכוהול ובהן הגברת השיחות עם תלמידי הכיתה על משמעות השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, ליווי התלמיד בתהליך הגמילה, ליווי הורי התלמיד וכדומה. חשיבות רבה לחיבור המורה כמחנך לתלמיד למרות שאינו מחויב לכך על פי הגדרת תפקידו הפורמאלית.

עידוד המורה לשלב את נושא הסמים בשיעורי חינוך ובשיעורי המקצוע: מתוך נתוני המחקר הנוכחי אנו למדים כי למורים ניתנת האפשרות (במסגרת האוטונומיה בתפקידם) להעשיר את תכנית המניעה של משרד החינוך בשיעורי חינוך כיתה, ואף לשלב את נושא הסמים והאלכוהול בשיעורי המקצוע אותו הם מלמדים. אוטונומיה זו היא המאפשרת ליוזמי תכניות מניעה לעודד מורים להעשיר את התכניות הללו ולהתאימם לתלמידי כיתתם, ולהחליט על אופן שילובם בשיעור. באופן ספציפי יותר מומלץ כדלקמן:

- הכשרה רחבת-הקף של מחנכי הכיתות בהפעלת תכניות המניעה הכוללת מפגש עם נרקומנים, עובדים סוציאליים, והורים של תלמידים שהתמכרו שמטרתה לא רק לצייד את המחנך בכלים להפעלת תכניות המניעה הפורמאליות, אלא גם לעורר בקרבם את המודעות לחשיבותן של תכניות אלה ולתפקידו של מחנך הכיתה בהצלחתן. הכשרה זו צריכה להתבצע לאורך השנה בתוך ומחוץ לבית הספר בהתאם ללוח הזמנים של בית הספר ותכניות ההכשרה של המחוז או הרשות המקומית.

- כתיבת תכניות מניעה בהן נקראים המורים ליזום בעצמם את הרחבתן של התכניות הללו ולהתעמק בחלקים מסוימים שבהן בהתאם לתפיסתם ולצרכים של תלמידי כיתתם. כך, התכניות הללו תחולקנה לחלקים הכרחיים בכל שיעור ולחלקים שהם בבחינת הרחבה והעמקה בהתאם לצורכי בית הספר ותפיסתו של המורה, כולל מגוון הכלים הדידקטיים העומדים לרשות המורים.

- קיום דיאלוג עם מפקחי המקצוע הראשיים של משרד החינוך (מפמ"רים) לשם החדרת תכנים הקשורים להתמכרות לסמים ושתייה מופרזת של אלכוהול בתוך תכניות הלימודים וספרי הלימוד של תחום הדעת שבפיקוחם. החדרת התכנים הללו לתכניות הלימודים תחייב את כלל המורים להשתמש בהם בהוראתם את המקצוע אותו הם מלמדים וכך ייחשפו התלמידים לסכנות שבשימוש בסמים ואלכוהול ולתוצאותיהם ההרסניות, ותוך כדי כך ייחשפו לידע אותו הם נדרשים ללמוד במסגרת תכנית הלימודים של אותו מקצוע.

- משלוח "דף אקטואליה" בנושא סמים אחת לחודש לכלל בתי הספר (בתאם לרשימות התפוצה למורים של מחוז משרד החינוך או מטה משרד החינוך). בדף זה ידווחו מקרים אקטואליים הקשורים לסמים ואלכוהול בקרב בני נוער, והמורים ייקראו לשוחח על מקרים אלה במהלך שיעוריהם, או כדוגמא מוחשית לתוכן לימודי כלשהו.

קירוב המורים לנושא הסמים והאלכוהול: היות ובין הגורמים העלולים לעכב את הופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב המורים ביחס לחינוך למניעה הוזכר הפחד מנושא הסמים והחשש של המורה להיפגע רגשית מהעיסוק בנושא זה, יש חשיבות רבה להפגת חששם זה של המורים באמצעות מספר דרכים:

- מתן הסברים נרחבים בתכניות לפיתוחם המקצועי של המורים על הקשר בין הישגים לימודיים לנטייה להתמכרות לחומרים פסיכו-אקטיביים והחשיבות לפיכך לטפל בנושא זה במסגרת בית הספר.

- חשיפת המורים לחומרים הפסיכו-אקטיביים השונים הקיימים בימנו והדרכים להתמודדות עם הפצתם בקרב בני נוער, תוך הדגשת תרומתו האפשרית של המורה להפחתת השימוש בחומרים אלה בקרב תלמידיו.
 - לימוד טכניקות השאובות מתחום הפסיכולוגיה להחלשת השפעת נושא הסמים והאלכוהול על מיטביות המורה ורגשותיו על מנת לאפשר למורים לעסוק בנושא זה ללא מורא. המלצה זו מחייבת התייעצות עם מומחים מתחום הפסיכולוגיה לנושא ההשפעות של עיסוק בהיבטים מורכבים בעבודת שירותי האנוש היכולים לסייע בהפחתת החשש משחיקה נפשית כתוצאה מהעיסוק הפדגוגי והאישי בנושא הסמים.
 - זיהוי המורים בבית הספר הנתפסים כ"ראש גדול" לשם הפיכתם לשגרירים של תחום החינוך למניעה בבית ספרם שמתפקידם יהיה לעודד את חבריהם לצוות המורים להתנסות בהעשרת תכניות המניעה ובליווי תלמידיהם באירועים בית ספריים שונים הקשורים לסמים ולאalkוהול. קרוב לוודאי כי מורים "ראש גדול" ישמחו ליטול על עצמם תפקיד זה היות והם נוטים לחפש אחר אתגרים חינוכיים בעבודתם וחשים מחויבות רגשית רבה לתלמידי כיתתם.
 - זאת ועוד, מתברר כי קירוב המורים לתחום הסמים והאלכוהול יכול להתבצע דווקא באמצעות אזכור הסכנות לחברה הישראלית ולעמיד ילדיהם (ונכדיהם) של כלל אזרחי ישראל, ובכלל זה המורים עצמם. באמצעות דיון עם המורים בבית הספר או בהשתלמות כלשהי על הסכנות הנשקפות לחברה הישראלית בדור הבא, ניתן יהיה להתייחס לתרומתם המפוקפקת של החומרים הפסיכו-אקטיביים לסכנות אלה. העלאת המודעות של המורה לסכנות הנשקפות לחברה הישראלית מהתמכרותם של יותר ויותר בני נוער עשוי לעורר בקרבם את הצורך לפעול כנגד מגמה זו ב"חלקת אלוהים הקטנה שלהם" ולהתנהג אזרחית בחינוך למניעה.
- חשיבות הגברת המודעות בקרב מנהלי בתי ספר לנושא המניעה:** בהלימה למחקרים רבים המצביעים על החשיבות הרבה של מנהל בית הספר להצלחתו של בית הספר בהשגת המטרות החינוכיות והחברתיות שלו (אופלטקה, 2010), ממצאי המחקר הנוכחי מדגישים את החשיבות הרבה של מנהל בית הספר לעידוד הופעתן של התנהגויות אזרחיות בקרב מורי בית הספר, ובכלל זה בהקשר של החינוך למניעה. לפיכך, מומלץ לחזק את הקשר בין הרשות לבין מנהלי חטיבות הביניים ומנהלי בתי הספר המקיפים שש שנתיים ולהדגיש כדלקמן:
- יש לעודד מנהלי בתי ספר לכלול את נושא הסמים והאלכוהול בתוך מדיניות בית הספר ולמקמם כחלק בלתי נפרד מהתכנון החברתי-ערכי המתקיים בבית הספר מפעם לפעם. הכללת נושא זה כחלק ממדיניות בית הספר תעודד מורים נוספים להתנהג אזרחית בחינוך למניעה ותחזק את ידי אלה הפועלים מעבר לנדרש בחינוך זה הלכה למעשה.
 - יש להגביר את מודעותם של מנהלים רבים ככל האפשר לחשיבות החינוך למניעה בכלל, ולעידודם של מורים להתנהג אזרחית בחינוך זה, בפרט. מנהל המודע לנושא זה נוטה ליצור אווירה המחזקת את ידי המורים בחינוך למניעה ומדרבנת אותם לתרום מעבר לנדרש על מנת להפחית את סכנות התמכרותם של תלמידיהם המתבגרים.
 - יש להדגיש בפני המנהלים את החשיבות הרבה שיש לאימוץ סגנון מנהיגות משתף המאפשר למורים אוטונומיה מקצועית רבה לא רק במקצוע אותו הם מלמדים אלא גם בכל הקשור לחינוך כיתה. סגנון מעין זה הוא המעניק למורים "ראש גדול" את האפשרות לבטא את רצונם בחיזוק תכניות המניעה או בהחדרת תכנים הקשורים לסמים ולאalkוהול בשיעוריהם מבלי הצורך לבקש רשות על החלטותיהם.
 - היות והמשוב שהמנהל מעניק למוריו המתנהגים אזרחית בתחום הסמים והאלכוהול, והתמיכה הממשית שהוא מעניק להם, נתגלו כחשובים מאד להמשך השקעתם האישית בחינוך למניעה, הרי הכשרות תוך-תפקידיות של מנהלי בתי ספר צריכות לחזק את מרכיב המשוב של המנהלים בעבודתם (למשל, הדרכים הנכונות לתת משוב למורים). כמו כן, הכשרות העוסקות ישירות בתחום המניעה למנהלי בתי ספר צריכות להדגיש את הדרכים שבהן מנהלי בתי ספר יכולים לתמוך הלכה למעשה באותם מורים החפצים להתנהג אזרחית בחינוך למניעה.

- הואיל ואקלים בית הספר מושפע רבות מסגנון המנהיגות של המנהל ומערכיו, מומלץ לחזק אצל מנהלי בתי הספר את הדרכים בהן הוא יכול להשפיע על עיצובו של אקלים בית ספרי התומך התנהגויות אזרחיות בתחום המניעה ומתגמל בצורה סמויה מן העין את המורים העושים מעבר בחינוך למניעה.
- ולבסוף, ראינו שלהתנהגויות אזרחיות של מורים עשויות להיות השפעות שליליות על היחסים בינם לבין צוות המורים ועל תחושת המיטביות העצמית שלהם, על המנהל להיות מודע להשפעות אלה ולסייע למורה "ראש גדול" ככל הניתן להתמודד בהצלחה עמן. למשל, עליו לדון עם המורים במשמעות תפקיד המורה, בחופש הניתן לכל מורה לבטא את מקצועיותו בצורה הייחודית והמועדפת עליו, ואף לא לחשוש מדיון פתוח ונוקב על השלכות "הראש הגדול" על שאר המורים. אמירה של המנהל בנושא תקל מאד על המורים המתנהגים אזרחית ותפחית את מצוקתם בחדר המורים במקרים בהם המנהל נתקל במצוקה מעין זו.

השלכות מחקריות

המחקר הנוכחי הפנה את הזרקור על תפקידם של המורים בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער מתוך נקודת המבט של גישת ההתנהגות האזרחית בארגון המבחינה בין משימות שהעובד מחויב לבצע מתוקף תפקידו לבין משימות שהעובד אינו מחויב לבצע והן נתונות לשיקול דעתו בלבד. בהיותו של המחקר אקספלורטיבי מטבעו הוא מוגבל ביכולת ההכללה של ממצאיו לזירות ארגוניות וחברתיות השונות מאלה שמהן מגיעים המרואיינים במחקר הנוכחי. כמו כן, המחקר פרשני מטבעו, קרי הנתונים המוצגים בו אינם מתיימרים לייצג מציאות אובייקטיבית כלשהי (אם בכלל ניתן למצוא מציאות מעין זו במדעי האנוש), אלא מהווים סך כל הפרשנויות של משתתפי המחקר.

לפיכך, מומלץ לשקול קיומם של מחקרים נוספים העשויים להאיר צדדים נוספים של תפקיד המורה והתנהגויותיו האזרחיות בחינוך למניעה. כך, מעבר למחקרים איכותניים המבוססים על מדגם קטן של מרואיינים בזירות חינוכיות נוספות, הרי שיש צורך במחקר רב משתתפים הבוחן את תופעת ההתנהגות האזרחית וגורמיה בחינוך למניעה במדגם רחב הקף מזירות גיאוגרפיות וחברתיות שונות בארץ כנהוג במחקר כמותי. מחקר זה יוכל להגביר את הידע שלנו אודות תפוצתן של התנהגויות אזרחיות בקרב מורים בחינוך למניעה ולאפשר בחינת קשרים בין משתתנים שונים ובין התנהגויות אלו. בין תחומי המחקר המחייבים חשיפה נוספת מצויים שניים עיקריים:

- בחינת שכיחותן של התנהגויות אזרחיות בקרב מורים בחינוך למניעה במדגם רחב הקף במספר מחוזות של משרד החינוך ובדיקת קשרים מתאמיים בין התנהגויות אלה לבין מגוון של משתנים שונים (למשל, שביעות רצון בעבודה, מסוגלות עצמית, סגנון המנהיגות של המנהל, מרכיביו של אקלים מיטבי בבית הספר, סוג אוכלוסיית התלמידים, מחויבות ארגונית, מקצוע ההוראה, גיל המורה, מין המורה).
- חזרה על המחקר שהוצג בדו"ח זה בזירות חינוכיות אחרות על מנת לבחון דפוסים נוספים של התנהגויות אזרחיות בחינוך למניעה בקרב מורי בתי ספר. בין הזירות המומלצות מצויים החינוך הקיבוצי, החינוך הממלכתי דתי, החינוך הערבי, בתי הספר הייחודיים, ובתי ספר קהילתיים.

ביצוע מחקרים אלה יאפשר לנו יצירת בסיס נתונים על הקף תופעת ההתנהגות האזרחית בחינוך למניעה בקרב מורים מקבוצות חברתיות ומקצועיות שונות, ויספק לקובעי המדיניות בסוגיות של סמים ואלכוהול מידע רב יותר באשר לתפקידם של המורים בארץ בסוגיות אלה ומידת נכונותם לתרום לחינוך למניעה בבית ספרם.

רשימת מקורות

- אופלטקה, י'. (2010). יסודות מינהל החינוך (מהדורה שנייה). חיפה: פרדס הוצאה לאור.
- ארהרד, ר'. (2007). היועצות מעצימה: תיאוריה ומעשה. תל אביב: הוצאת רמות.
- ארהרד, ר'. (1995). תכנית למניעת שימוש לרעה בסמים במערכת החינוך – מהמודל העיוני עד להפעלה בכיתה. בתוך, ד. גרין (עורך). סמים: עובדות, שאלות ובעיות (עמ' 289-304). תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- גרין, ד. (1995). חינוך למניעת השימוש לרעה בסמים – עקרונות ועיקרים. בתוך, ד. גרין (עורך). סמים: עובדות, שאלות ובעיות (עמ' 213-278). תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- הדס, ר'. (2000). עמדות, הכשרה ותפיסת כשירות בקרב מחנכים, והקשר שלהן לתפיסת כשירותם כמפעילי תוכניות מניעה. עבודת גמר לתואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב.
- מבורך, מ'. (1987). ניתוח השוואתי של תכניות חינוכיות למניעה ראשונית של שימוש לרעה בחומרים פסיכואקטיביים באמצעות סכימה אנליטית. עבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב.
- שץ, י'. (1995). הסברה – עקרונות, מדיניות ודרכי פעולה בישראל. בתוך, ד. גרין (עורך). סמים: עובדות, שאלות ובעיות (עמ' 279-288). תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

Adalbjarnardottir, S. (1999). Tracing the developmental processes of teachers and students: A socio-moral approach in school. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 43, 57-79.

Allen, T. D. Barnard, S. Rush, M. C., & Russell, J. E. A. (2000). Ratings of organizational citizenship behavior: Does the source make a difference? *Human Resource Management Review*, 10 (1), 97-114.

Bachman, J.G., O'Malley, P.M., Schulenberg, J.E., Johnston, L.D., Freedman-Doan, P., & Messersmith, E.E. (2009). *The education-drug use connection: How success and failures in school related to adolescent smoking, drinking, drug use, and delinquency*. New York: Lawrence Erlbaum Associates.

Backer T.E. (2000). The failure of success: challenges of disseminating effective substance abuse prevention programs. *Journal of Community Psychology*, 28: 353-62.

Baker, T.R., & Broek, L.A. (1995). Faculty perception of student drug use: Curriculum infusion or professional confusion? *Journal of College Student Development*, 36, 463-471.

Bertram, E., Blachman, M., Sharpe, K., & Andreas, P. (1996). *Drug war politics: The price of denial*. Berkely: University of California Press.

Bogler, R. & Somech, A. (2005). Organizational citizenship behaviour in school: How does it relate to participation in decision-making? *Journal of Educational Administration*, 43(5), 420-438.

Bogler, R., & Somech, A. (2004). Influence of teacher empowerment on teachers' organizational commitment, professional commitment and organizational citizenship behaviour in schools. *Teaching and Teacher Education*. 20 (3), 277-289.

Bolino, M. C. (1999). Citizenship and impression management: good soldiers or good actors. *Academy of Management Review*, 24 (1), 82-98.

Bruner, J. (1986). *Actual minds, possible worlds*. Cal.: Harvard University Press.

Chhokar, J. S., Zhuplev, A., Fok, L. Y., & Hatman, S. J. (2001). The impact of culture on equity sensitivity perceptions and organizational citizenship behavior: A

five-country study. *International Journal of Value-Based Management*, 14(1), 79-98.

Christ, O., Van Dick, R. Wagner, U., & Stellmacher, J. (2003). "When teachers go the extra mile: Foci or organizational identification as determinants of different forms of organizational citizenship behavior among schoolteachers." *British Journal of Educational Psychology*, 73(3), 329-341.

Day, C. (1999). *Developing teachers: The challenges of lifelong learning*. London: Falmer Press.

Dewit, D.J., Birchmore, T.C., Silverman, G., & Stevens, L.A. (1996). A process evaluation of a comprehensive drug education training package. *Journal of Alcohol and Drug Education*, 41, 102-122.

Diefendorff, J. M., Brown, D. J., Kamin, A. M., & Lord, R. G. (2002). Examining the roles of job involvement and work centrality in predicting organizational citizenship behaviors and job performance. *Journal of Organizational Behavior*, 23 (1), 93-108.

Dipola, M., & Tschannen-Moran, M. (2001). Organizational citizenship behavior in schools and its relationship to school climate. *Journal of School Leadership*, 11, 424-445.

Faggiano, F., Vigna-Taglianti, F.D., Versino, E., Zambon, A., Borraccino, A., & Lemma, P. (2007). School-based prevention for illicit drugs use: A systematic review. *Preventive Medicine*, 46, 385-396.

Gandhi, A.G., Murphy-Graham, E., Petrosino, A., & Weist, C.H. (2007). The devil is in the details: Examining the evidence for 'proven' school-based drug abuse prevention programs. *Evaluation Review*, 31(1), 43-74.

Gingiss, P.L, Gottlieb, N.H., & Brink, S.G. (1994). Increasing teacher receptivity: Toward use of tobacco prevention education programs. *Journal of Drug Education*, 23(4), 387-397.

Glaser, G., & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.

Graham, J.W. (1989). Organizational citizenship behavior. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 4, 249-270.

Graham, J. W. (1991). An essay on organizational citizenship behavior. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 4, 249-270.

Graham, J.W. (2000). Promoting Civic Virtue Organizational Citizenship Behavior: Contemporary Questions Rooted in Classical Quandaries from Political Philosophy. *Human Resource Management Review*. 10(1), 61-77.

Hargreaves, A. (2000). Mixed emotions: teachers' perceptions of their interactions with students. *Teacher and Teacher Education*, 16, 811-826.

Hallfors D, Godette D. (2002). Will the 'principles of effectiveness' improve prevention practice? Early findings from a diffusion study. *Health Education Research*, 17: 461-70.

Hawthorne, G. (2001). Drug education: Myth and reality. *Drug and Alcohol Review*, 20(1), 111-119.

Kidder, D. L. (2002). The Influence of Gender on the Performance of Organizational Citizenship Behaviors, *Journal of Management*, 28 (5), 629-648.

- Kidder D. L., & McLean Parks, J. (2001). The good soldier: Who is s(he)? *Journal of Organizational Behaviour*, 22, 939-959.
- Kidwell, R. E., Mossholder, K. W., & Bennett, N. (1997). Cohesiveness and organizational citizenship behavior: A multilevel analysis using work groups and individuals. *Journal of Management*, 23 (6), 775-793.
- MacKenzie, S. .B., Podsakoff, P.M., & Fetter, R. (1993). The impact of organizational citizenship behavior on evaluations of sales performance. *Journal of Marketing*, 57, 123-150.
- Marshall, C., & Rossman, G. (1995). *Designing qualitative research*. Thousand Oaks, Cal.: Sage Publications.
- Miller, W.R., & Hester, R.K. (2003). Treating alcohol problems: Toward an informed eclecticism. In R.K. Hester & W.R. Miller (eds.), *Handbook of alcoholism treatment approaches: Effective alternatives* (pp. 1-12). Boston: Allyn & Bacon.
- Miller, W.R., Wilbourne, P.L., & Hetttema, J.E. (2003). What works? A summary of alcohol treatment outcome research. In R.K. Hester & W.R. Miller (eds.), *Handbook of alcoholism treatment approaches: Effective alternatives* (pp. 13-63). Boston: Allyn & Bacon.
- Moorman, R. H., & Blakely, G. L. (1995). Individualism-collectivism as an individual difference predictor of organizational citizenship behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 16 (2), 127-142.
- Motowidlo, S. J. (2000). "Some basic issues related to contextual performance and organizational citizenship behaviour in human resource management." *Human Resource Management Review*, 10 (1), 115-126.
- Nias, J. (1989). *Primary teachers talking*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Oplatka, I. (2009). Organizational citizenship behavior in teaching: The consequences for teachers, pupils and the school. *International Journal of Educational Management*, 23(5), 375-389.
- Oplatka, I. (2007). Managing emotions in teaching: Towards an understanding of emotion displays and caring as non-prescribed role elements. *Teacher College Record*, 109(6), 1374-1400.
- Oplatka, I. (2006). Going beyond role expectations: Towards an understanding of the determinants and components of teacher organizational citizenship behavior. *Educational Administration Quarterly*, 42(3), 385-423.
- Oplatka, I. (2004). Women teachers' emotional commitment and involvement: A universal professional feature and educational policy. *Education and Society*, 22 (2), 23-43.
- Organ, D. W. (1988). *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. Lexington, Mass.: Lexington Books.
- Organ, D. W. (1990). The motivational basis of organizational citizenship behavior." In: L. L. Cummings & B. M. Staw (eds.). *Research in organizational behavior*. 12, Greenwich: JAI Press, pp. 43-72.
- Organ, D. W. (1994). "Personality and organizational citizenship behavior." *Journal of Management*, 20(2), 465-478.
- Organ, D. W. (1997). Organizational citizenship behavior: It's construct clean-

up time. *Human Performance*, 10, 85–97.

Organ, D.W., & Ryan, K. (1995). A meta-analytic review of attitudinal and dispositional predictors of organizational citizenship behavior. *Personnel Psychology*, 48, 775–802.

Paine, J. B., & Organ, D. W. (2000). The cultural matrix of organizational citizenship behavior: Some preliminary conceptual and empirical observations. *Human Resource Management Review*, 10 (1), 45-59.

Paton, M.Q. (2002). *Qualitative research and evaluation method*. Newbury Park: Sage Publications.

Perry-Casler, S.M., Price, J.H., Telljohann, S.A.K., & Chesney, B.K. (1997). National assessment of early elementary teachers' perceived self-efficacy for teaching tobacco prevention based on CDC guidelines. *Journal of School Health*, 67, 348-354.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B., & Bachrach, D. G. (2000). “Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research.” *Journal of Management*, 26 (3), 513-563.

Randy, M.P. (1997). Helping adolescents avoid date rape: The role of secondary education. *High School Journal*, 75-81.

Ryan, J. J. (2002). Work values and organizational citizenship behaviors: Values that work for employees and organizations. *Journal of Business and Psychology*, 17(1), 123-132.

Schnake, M. (1991). Organizational citizenship: A review, proposed model, and research agenda. *Human relations*, 44 (7), 735-759.

Spector, P. E., & Fox, S. (2002). An emotion-centered model of voluntary work behavior: Some parallels between counterproductive work behavior and organizational citizenship behavior. *Human Resource Management Review*, 12, (2), 269-292.

Somech, A., & Drach-Zahavy, A. (2000). “Understanding extra-role behavior in schools: The relationships between job satisfaction, sense of efficacy and teachers’ extra-role behavior.” *Teaching and Teacher Education*, 16, 649-659.

Stamper, C. L., & Van Dyne, L. (2003). Organizational citizenship: A comparison between part-time and full-time service employees. *The Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 44 (1), 33-42.

Tobler, N.S., Roona, M.R., Ochshorn, P., Marshall, D.G., Streke, A.V., & Stackpole, K.M. (2000). School-Based Adolescent Drug Prevention Programs: 1998 Meta-Analysis. *Journal of Primary Prevention*, 20(4), 275-336.

Tobler, N.S., & Stratton, H.H. (1997). Effectiveness of school-based drug prevention programs: A meta-analysis of the research. *Journal of Primary Prevention*, 18(1), 71-128.

Tompson, H. B., & Werner, J. M. (1997). The impact of role conflict/facilitation on core and discretionary behaviors: Testing a mediated model. *Journal of Management*, 23 (4), 583-601.

Turnipseed, D. L. (2002). Are good soldiers good?: Exploring the link between organization citizenship behavior and personal ethics. *Journal of Business Research*,

55 (1), 1-15.

Wayne, S.J., Shore, L. M., & Liden, R. C. (1997). Perceived organizational support and leader-member exchange: A social exchange perspective. *Academy of Management Journal* 40, 82–111.

Wong, Y.T., Ngo, H.Y., & Wong, C.S. (2003). Antecedents and outcomes of employees' trust in Chinese joint ventures. *Asia Pacific Journal of Management*. 20, 481-499.

Van Dyne, L. Graham, J., & Dienesch, R. (1994). "Organizational citizenship behavior: Construct redefinition, measurement and validation." *Academy of Management*. 37, 765-802.

Zembylas, M. (2005). *Teaching with emotion: A postmodern enactment*. Greenwich, CT: Information Age Publishing.

נספח מספר 1

ערכת ריאיון לכל עוזר מחקר

עוזר מחקר יקר, בתיק שלפניך תמצא עזרים וטפסים המיועדים לסייע בידך בביצוע הראיונות עם המורים, והמנהלים. אנא בדוק את תכולת התיק וודא כי מצויים הפריטים הבאים:

טפסים:

- א. כרטיס מרואיין.
- ב. כללי הדגימה ורשימת מורים, ומנהלים, מפקחים להתקשרות ראשונית.
- ג. אישור לביצוע המחקר על ידי משרד החינוך והתרבות – לשכת המדען הראשי.
- ד. תדריך לראיון עם המורים.
- ה. תדריך לראיון עם המנהלים.
- ו. מאמרים בנושא התנהגות אזרחית בארגון.
- ז. הצעת המחקר שאושרה על ידי הרשות הלאומית למלחמה בסמים ובאלכוהול.

עזרים:

- א. טייפ מנהלים וטופס החתמת ציוד.
- ב. סוללות.
- ג. קלטות.
- ד. חבילת דפים A4.
- ה. דיו למדפסת (בהתאם למדפסת המצויה ברשותך)

להזכירך, לאחר ביצוע הראיון הראשון, עלייך לשכתב אותו ולהעבירו אליי בדוא"ל. אין לקיים ראיון נוסף לפני שיחה עמי על הלקחים מהראיון.

ב ה צ ל ח ה

פרופ' יזהר אופלטקה
חוקר ראשי

כרטיס מרואיין

מספר ריאיון: _____

תפקיד: מורה, מנהל.

שם _____ גיל _____ מין _____

מצב משפחתי _____ כיתת ילד (להורה) _____

בית ספר _____ מחוז _____ רמה: יסודי, חט"ב, תיכון

עיר _____ סטאטוס SES _____

מהלך הריאיון (נכונות לשתף פעולה, חדשנות, התרשמות כללית מהמרואיין)

שם כינוי שניתן למרואיין _____

הערות כלליות:

המרואיינים במחקר ודרכי זיהויים

מדגם המורים יכלול 30 מורים, המייצג את היחס, פחות או יותר, בין גברים לנשים במערכת החינוך הממלכתית. המחקר יפנה למורים קבועים, בעלי ניסיון בהוראה של 5 שנים ומעלה, העובדים במחוזות המרכז, ת"א, ודרום של משרד החינוך. כל המורים יהיו מועסקים בחטיבות הביניים ובחטיבה העליונה של בית הספר המקיף על מנת לזהות התייחסות ספציפית לשלב לימודים. עשרה מנהלים של בתי ספר מקיפים ישתתפו במחקר, בעלי וותק בניהול של מספר שנים לפחות היכולים לספק מידע מקיף המבוסס על ניסיון ניהולי רב שנים. הם ייבחרו משלושה מחוזות של משרד החינוך – דרום, מרכז ותל אביב. בדומה למנהלים.

קריטריונים לזיהוי המורים במחקר: (על פי הגדרתו של Organ)

- א. כאלה הנתפסים כמי שעושים מעבר לנדרש בבית ספר ללא קבלת תגמול חיצוני כלשהו בנושאים של מניעת השימוש בסמים ואלכוהול/טיפול בתלמידים מכורים.
- ב. מורים המתלהבים מעבודתם ונכונים לעזור לאחרים.
- ג. מורים שלא פנו לניהול בית ספר או סגנות, וכך אפשרות מניע הרושם שבהתנהגות האזרחית שלהם פחותה יותר (בכל מקרה לא ירואיינו מורים רכזי שכבות או סגנים).
- ד. מורים בעלי וותק של 5 שנים ומעלה.

דרכי איתור המרואיינים

את המורים יש לזהות באמצעות:

- מנהל בית הספר (חובה)/ יועצת בית הספר/משרד החינוך
- רכז המקצוע.
- או מפקח בית הספר.
- או מורה עמית בבית הספר.

חשוב לזכור,

גיוס המורים יתבצע באמצעות הפניית המכתב מטעם צוות המחקר ע"י המנהל למורים שלהערכתו מתאימים להשתתף במחקר. זאת, מבלי שתימסר זהותם של המורים הנ"ל לצוות המחקר ע"י המנהל. המורים שיסכימו להשתתף במחקר יצרו קשר ישירות עם צוות המחקר.

תדריך לריאיון – מורים

לפני הריאיון: להזכיר למרואיין שמטרתכם להבין את תפקיד המורה ומשימותיו, להבטיח חסינות וחיסיון, ולהסביר שאתם מקליטים כי כל מילה חשובה לכם (בכל מקרה הקלטות יושמדו או יועברו על פי דרישה למרואיין)

התנהגות תוך תפקידים (תפיסה ומציאות של ה"חובה" בתפקיד המורה)

- א. אילו משימות אתה חייב לבצע במסגרת תפקידך? התוכל להרחיב (כל משימה).
- ב. נניח שהייתי מנהל בית ספר, מה מותר היה לי לבקש מהמורים (לאו דווקא המחנכים) במסגרת תפקידם בכל הקשור למניעת סמים ואלכוהול בקרב תלמידי כיתתם?
- ג. מה המינימום שניתן לדרוש מהמורה המקצועי בתפקידו בכל הנוגע למניעת השימוש בסמים/אלכוהול?
- ד. מי הוא המורה שעובד ל"פי הספר" בכל הנוגע לחינוך לסמים/אלכוהול?
- ה. מה מחויב המורה על פי חוק (במסגרת תפקידו) בכל הנוגע לחינוך למניעת השימוש...?
- ו. אלו תכניות קיימות בבית ספרך בנוגע למניעת השימוש בסמים ואלכוהול? עד כמה אתה מחויב להשתתף בהן? מי בעצם חייב להשתתף בהן?

דפוסיים של התנהגות אזרחית בקרב מורים – רמת התפיסה

- א. אילו מהמשימות הקשורות לחינוך למניעת השימוש בסמים ואלכוהול הן חלק מהתפקיד הפורמאלי של המורה/ המחנך ואילו תלויות ברצונו הטוב של המורה?
- ב. התוכל לתאר בפני מי הוא המורה שעושה מעבר לנדרש בכיתתו, למען כיתתו בסוגיות של סמים/אלכוהול? מה מאפיין אותו?
- ג. אילו פעולות / משימות של המורה בחינוך למניעה (סמים/ אלכוהול) נתפסות בעיניך כחלק מ"ראש גדול"? כ"התנדבותיות"?
- ד. מה אתה מצפה שמורים יחוש, ירגישו, למרות שזה לכאורה לא חלק מתפקידם בכל הנוגע לסמים ואלכוהול?
- ה. כיצד נראה בית ספר שהמורים בו עובדים "לפי הספר" ונמנעים מלהיות "ראש גדול" בכל הקשור לסמים ואלכוהול/ בכל הקשור לתכניות מניעה?

ההתנהגות האזרחית הלכה למעשה של מורים ומורות (המרואיין עצמו) והשפעתה עליו

- א. במבט על עצמך, מהן הפעולות שאתה עושה בעבודתך כמורה שהן מעבר לנדרש בהגדרה הפורמאלית של תפקידך/בית ספרך בכל הקשור לסמים ואלכוהול בקרב תלמידיך?
- ב. באיזו מידה מורים בבית הספר עוזרים להורים בסוגיות של סמים/אלכוהול? למה? מה סוג העזרה שאתה מעניק להם?
- ג. נניח שהייתי מורה חדש בבית הספר שלך, מה הייתי יכול לצפות מהמורים? (אם מספר על עצמו, למה הוא עוזר למורה חדש, מה זה תורם לו עצמו).
- ד. מתי אתה "ראש גדול" בכיתה? עם התלמידים? בכלל בבית הספר? במה זה מתאפיין? ומה קורה בזירה הקשורה לתכניות מניעה?

- ה. מורה מסוימת סיפרה לנו על השקעה נפשית עצומה שלה בתפקיד, במיוחד כאשר מדובר בתלמידים ממשפחות "הרוסות". התוכל להסביר לי למה התכוונה? היכן אתה בסיפור?
- ו. התוכל להסביר לי מי הם אותם מורים עוזרים לתלמידים בסיכון? למה הם עושים זאת? אתה יכול לחשוב על מורה כזה?
- ז. מה היית מכנה בעבודתך כממד אלטרואיסטי, התנדבותי בכל הקשור למניעת השימוש בסמים ואלכוהול בקרב תלמידים?

מניעים של מורים להתנהגות אזרחית

- יש לשים לב לאבחנה בין מניעים "טהורים" לעזור לאחר לבין מניעים תועלתניים של יצירת רושם על המנהל או מניע לקידום בבית הספר ומחוצה לו, למשל.
- א. אתה מספר על עזרה רבה מעבר לנדרש ל____. אני תוהה למה? למה לך כל זה? המשכורת אותה משכורת לכלל המורים? למה לך לעבוד "מעבר לספר"?
- ב. מה מניע מורים לעשות מעבר למה שמצופה מהם על ידי משרד החינוך בכל הקשור לתכניות מניעה/טיפול במניעת...? מה עוצר בעדם מלעשות יותר?
- ג. למה בעצם מורים עוזרים לתלמידים? מה מניע אותך לעזור למורים חדשים/עמיתים?
- ד. בוא נדבר על תחושות, מה זה עושה לך כאשר אתה עוזר לתלמיד (ממשפחה הרוסה, בסיכון לסמים/אלכוהול), מה אתה מרגיש אז?
- ה. האם אתה מעוניין להתקדם בעבודה? לאן?
- ו. עד כמה חשוב לך שהמנהל יעריך אותך בצורה חיובית? האם המנהל מעריך מורים הפועלים בנושאים של סמים/אלכוהול?
- ז. מתי משתלם למורה לעשות מעבר, לעזור לתלמידים מעבר לנדרש?

הקונטקסט האישי והסביבתי המשפיע על התנהגות אזרחית של מורים

- א. איך המנהל יכול לגרום למורות לעשות מעבר בסוגיות סמים/אלכוהול לנדרש פורמאלית בתפקידן? (מה בדיוק יש במנהל שמעודד את המורים לעשות מעבר?)
- ב. באיזה בית ספר מורים יימנעו מלעשות מעבר? להיות ראש גדול?
- ג. מה האקלים הבית ספרי שמעודד מורים להיות ראש גדול עם תלמידים ומורים?
- ד. מה צריך להיות בבית הספר כדי שמורים ירצו לעשות מעבר לנדרש, להיות ראש גדול?
- ה. האם יכול להיות מצב שבו לא תרצה להיות ראש גדול? מתי? למה?

תוצאות ההתנהגות האזרחית של המורה

- א. סיפרת לנו על הפעולות שאתה עושה מעבר לנדרש בתפקיד המורה. מה זה עושה לך?
- ב. אילו תוצאות יש לנטייתך לתרום מעבר לנדרש בכיתה/בבית הספר? (ברמת בית ספר, התלמידים, עצמו, המורים האחרים)
- ג. באיזו מידה גישת ה"מעבר" שלך מתקבלת בבית הספר? הערה: לחפש את התוצאות השליליות ולא רק החיוביות.

תדריך ריאיון – מנהל

- א. מהן חובותיו הפורמאליות של המורה בתפקידו בכל הנוגע לחינוך למניעת השימוש בסמים/אלכוהול? התוכל לפרט?
- ב. נניח שהייתי מנהל בית ספר, מה מותר היה לי לבקש מהמורים על פי חוק בכל הנוגע לחינוך למניעת סמים ואלכוהול?
- ג. מה המינימום שניתן לדרוש מהמורה בתפקידו ביחס לנושאים אלה?
- ד. התוכל לחשוב על דגם המורה שמנהלים (הורים) מעוניינים בו בבית הספר? דגם של מורה שהיית רוצה שיטפל בנושא מניעת השימוש בסמים/אלכוהול?
- ה. מי הוא המורה שעובד ל"פי הספר"? (בכל הקשור לתכניות מניעה).
- ו. התוכל לתאר בפני מי הוא המורה שעושה מעבר לנדרש בכיתתו, למען כיתתו? (בכל הקשור לתכניות מניעה, לחינוך לסמים וכדומה).
- ז. אילו פעולות / משימות של המורה ביחס לסוגיות של סמים ואלכוהול בקרב בני נוער נתפסות בעיניך כראש גדול? ושל המחנך?
- ח. אילו פעולות בעבודת המורה אתה תופס כ"התנדבות"?
- ט. מי הוא מורה "פראייר"? למה הפעולות שציינת מצביעות על פריירות בעיניך?
- י. מי בעיניך הוא מורה "סוציומט"? למה? למה אתה מצפה ממנו לעשות את ...?
- יא. מה אתה מצפה שמורים יחוו כלפי תלמידים שמועדים לשימוש בסמים/לוקחים סמים/משתכרים, למרות שזה לכאורה לא חלק מתפקידם (צער על תלמיד שנכשל, דאגה לתלמיד מבית הרוס).
- יב. כיצד נראה בית ספר שהמורים בו עובדים לפי הספר ונמנעים מלהיות "ראש גדול"?
- יג. מה מניע מורים, לדעתך, להיות "ראש גדול" בכל הקשור לסמים/אלכוהול בקרב תלמידים?
- יד. מה מרוויחים המורים שמפגינים "ראש גדול" בסוגיות אלה?
- טו. מה מרגיש מורה ראש גדול?

Abstract

Based on the conceptualization of organizational citizenship behaviors (OCBs) in organizations, the purpose of this qualitative study was to explore the patterns of secondary teacher OCB in drug and alcohol prevention education. More specifically, the study attempted:

1. To examine what types of activities are subjectively perceived by principals and teachers as in-role tasks and OCBs in prevention education.
2. To obtain a greater understanding of teachers' actual patterns of OCB in prevention education and the impact of engagement in OCB upon their well being as well as their school.
3. To examine teachers' motives for engaging in OCB in prevention education.
4. To expose the contextual and personal determinants affecting the types of OCB adopted by schoolteachers in prevention education.

Based on 30 semi-structured interviews with secondary school teachers perceived by our informants to go beyond formal role expectations in prevention education, as well as on semi-structured interviews with 10 secondary school principals, several major themes have been identified in this study.

In-role tasks

1. Know, in general, the students holistically, and identify, in particular, suspicious signs of drug and alcohol use among students, such as red eyes, consistent unexplained truancies, chronic fatigue, sudden changes in mood, and so forth.
2. Report any suspicious signs of drug or alcohol use to the school counselor or the principal every time the teacher identifies such signs. The principals in this study highlighted the need to report also on negative events taking place in and out of school, including drug use and excessive drinking of alcohol.
3. Deliver the formal prevention program of the Ministry of Education to the teacher's class, including stressing the hazards underlying psychoactive substances, passing on professional knowledge about addictive substances, and so on. But the commitment of teachers to prevention education is not unique as they are also formally required to teach issues of violence and road safety.
4. Participate in school events focusing on prevention of psychoactive substance use among students and also chaperon student parties to prevent drug or alcohol use.

Teacher OCB in prevention education

1. Empathy towards the students expressed by the teacher's tendency to confirm systematically and consistently that his students do not smoke or drink alcohol excessively in and out of school through home visits, telephone talks with parents, internet communication (e.g., Facebook), and text messages to parents. This empathy also includes sincere care for the safety of students and their future.

2. A pro-active response to any suspicious signs in students (in relation to drug or alcohol use). This response includes direct communication with the parents to encourage them to look after their child's behavior, special visits to the student's home, discussions about this student with the school counselor, personal talks with the student, and initiation of a classroom discussion about the hazards of psychoactive substances. In a very few cases, teacher OCB was expressed by the teacher's decision to take the student to a rehabilitation center or a professional therapist.
3. An enrichment of the formal prevention program, well beyond the formal requirements of teachers, including using varied teaching methods (e.g., films, case analysis, role playing, workshops), and preparing the students for the negative implications of drug/alcohol use on a person.
4. Mentoring and listening to every student, i.e., the teacher becomes a source for personal talks for the students. Sometimes, the student initiates these kinds of talks and the teacher is accessible to him and listens to his problems and questions. Sometimes, the teacher initiates these talks by mingling with the students during breaks, inviting those at-risk to talk personally, and trying to identify signs of distress among students.
5. Deep involvement in school events focusing on drugs and alcohol, such as participation in ad-hoc committees at school, implementation of school projects in prevention education, initiation of special school events (e.g., talks with someone who was rehabilitated from drugs or a special evening for parents to learn how to identify suspicious signs of drug and alcohol use in their child).
6. The incorporation of drug/alcohol-related contents in any subject-matter, both by combining actual contents into the class (e.g., stories about teenagers who became addictive to drug or were involved in road accidents due to excessive drinking of alcohol), and by choosing to teach parts of the curriculum that are relevant to prevention education. In other case, teachers illustrate subject matter contents through examples from the issue of drug and alcohol use in adolescence.

The factors of teacher OCB in prevention education

1. Four inhibitors of teacher OCB in prevention education have been identified in this study: the fear of teachers to engage in prevention education due to the negative perception of this area in the society, the complexity of prevention education, the negative emotional effects of this engagement upon the teacher, and the lack of sufficient training in this kind of education. Those who go beyond formal role requirements in prevention education seem to have found varied means to overcome these obstacles.
2. Among the indirect factors influencing teacher OCB in prevention education are school activities concerning this education that raise teachers' awareness of drug and alcohol use among students and the tendency of those who go beyond formally role expectation in prevention education to manifest multiple other forms of OCBs at their work. They are usually involved in various

school projects, support their colleagues, and think creatively. For them, prevention education is another role aspect in which they manifest OCBs.

3. Other indirect factors are related to teachers' and principals' attitudes, in general, towards drug and alcohol use in our society and, in particular, among adolescents. Clearly, teacher OCB in prevention education is strongly connected to teachers' fears of the social deterioration of the Israeli society, along with their belief that the current formal prevention programs are ineffective.
4. The most significant direct factor of teacher OCB in prevention education is the role of the principal. The principal's leadership has much influence upon teachers' tendencies to go beyond formal role expectations in prevention education, but this influence is not ultimate, i.e., it is mediated by other factors described above and below. Among the aspects of this influence are the ways by which the principal raises teachers' awareness of drug and alcohol use among adolescents, the principal's active involvement in prevention education, the application of a participative leadership style, and the feedback given by the principal to those teachers who manifest OCBs in prevention education.
5. Another factor is the school climate. Teacher OCB in prevention education is related to the degree of teacher collaboration in school, mutual support among the staff, and an 'atmosphere' of being engaged in extra-role activities in school. Likewise, peer support in extra-role activities encourages more teachers to manifest OCBs in prevention education.
6. Teacher OCB in prevention education is also related to the school counselor's attitudes towards this kind of education and the professional ethic of the teacher. Thus, a perfectionism approach to work, a sense of educational calling, an emotional commitment to students, a strong desire to defend the students, and a personal spur to build a good citizen in society are elements of this ethic.

The consequences of teacher OCB in prevention education

1. Among the positive consequences of teachers OCB are attainment of self-fulfillment when the teacher managed to inculcate the hazards of drug/alcohol use in the students' mind, parents' and students' awareness of the teacher's unique contribution to the school, and a sense of effectiveness in the teacher's role as a result of the teacher's ability to fulfill his purposes in respect to the students' healthy growth and development.
2. The negative consequences of teacher OCB in prevention education are found in the negative relationship that can exist between the teacher who goes beyond formal role expectations and other teachers, who express hostility, jealousy, and anger towards the teacher with OCB. Other consequences include depletion of the teacher's physical and mental energy due to excessive treatment of at-risk students, emotional load, fatigue, frustration, disappointment, and inability to absorb the students' problems incessantly.

Practical implications

1. It is recommended to strengthen the need to go beyond formal role expectations in prevention education through open discussions with teachers about the teacher's role in prevention education, in terms of in-role vs. extra-role tasks and activities. Reflective debates about the significance of the formal prevention programs, the means to improve them, the importance of teacher OCBs to attain the purposes of drug and alcohol education, and the exposure of teachers to new projects in this type of education are of much value to the improvement of prevention education.
2. The emotional aspect of teaching, including the ways to express empathy towards the students' needs, the need to defend students from the many hazards in the world, listening to students' needs and experiences out of school, and personal conversations with students are of great importance in prevention education. Therefore, teachers should be informed of the meaning of home visits and the ways to conduct them effectively, the process of teacher-students personal dialogue, and the new means to identify drug and alcohol use among students.
3. Teachers should be encouraged to combine drug and alcohol-related contents into their regular lessons and exemplify subject contents with actual cases of addiction, treatment and so forth.
4. One of the plausible inhibitor of teacher OCB in prevention education indicated by our interviewees was a fear of drug and alcohol education and its emotional effect on the teacher's well-being. Therefore, it is important to lessen this fear through extensive explanations about the connection between addiction and student achievement, exposure to psychoactive substances, learning the essentials of prevention and treatment, and identification of those teachers who manifest OCBs at work in order to make them informal representatives of drug and alcohol education in the staff room. Emphasizing the connection between social deterioration and drug use could 'convince' more teachers to go beyond formal role expectations in prevention education.
5. Due to the salient role of the school principal in prevention education, it is recommended to encourage principals to devise a clear school policy for this education program and connect it to the social and value education taking place at the school.

ISRAEL ANTI-DRUG AUTHORITY

**The Teacher's Role in the Prevention of Use of
Psycho-Active Substances among Students:
An Analysis of Teachers' Attitudes and Behaviors in Light
of the Term 'Organizational Citizenship Behavior'**

Principal Researcher

**Prof. Izhar Oplatka
School of Education**

**The study was reviewed by the chief scientist of the Israel
Anti-Drug Authority
Dr. Rachel Bar-Hamburger**

2010